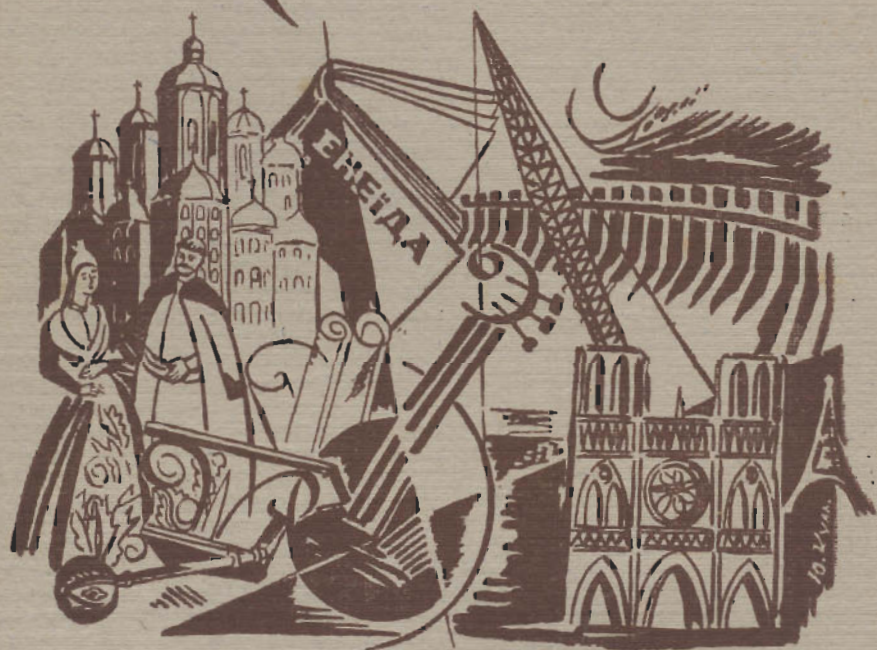

УКРАЇНА

**УКРАЇНОЗНАВСТВО
і ФРАНЦУЗЬКЕ
КУЛЬТУРНЕ
ЖИТТЯ**

ч. 5.

ПАРИЖ

1951.

« L'UKRAINE »

REVUE SOUS LA DIRECTION D'ELIE BORSCHAK,

Etudes ukrainiennes. Vie culturelle en France.

Paris.

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО І ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

1951.

ЗВІРНИК П'ЯТИЙ.

ПАРИЖ.

Україна в Парижі

МАНДРУВАННЯ И ПАМ'ЯТКИ

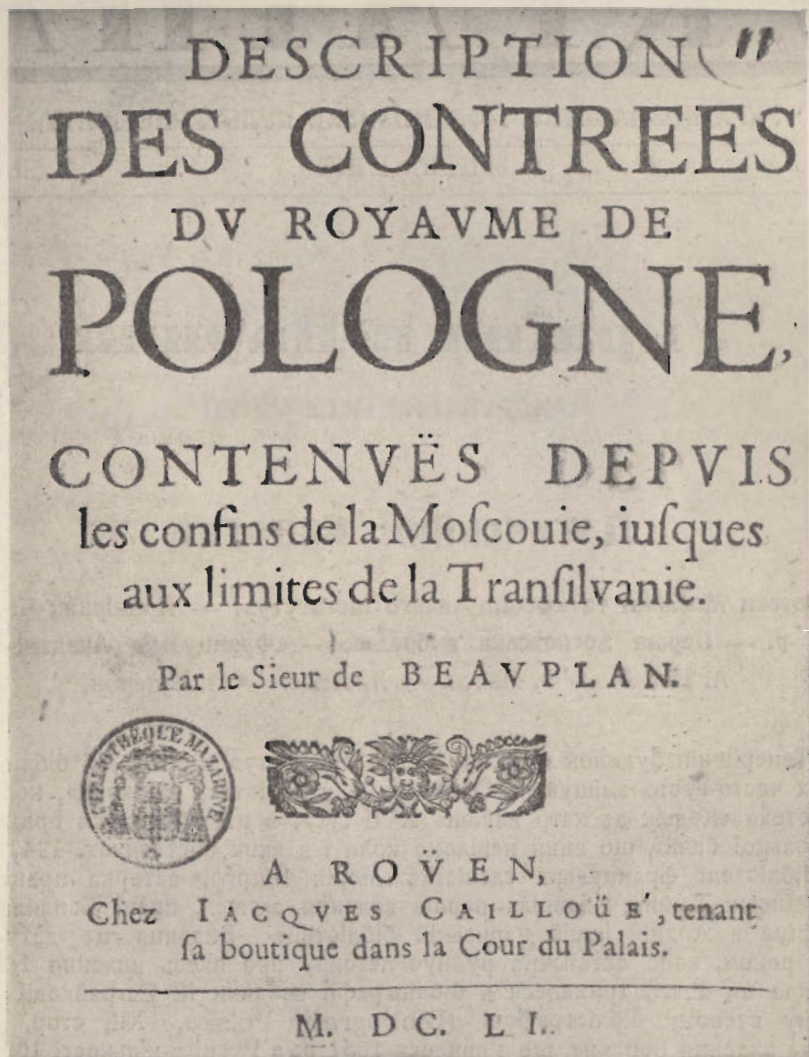
V.

Латинський квартал

Бібліотеки Мазаріні та «Французького Інституту». — Примірник Боляна 1651 р. — Перша московська амбасада. — «Французька Академія». — А. Шюке. — Ф. Масон. — Л. Леже. — М. Бутерон.

Теперішній будинок «Французького Інституту» містить дві бібліотеки, що їх часто-густо змішують. Одна, це — «Бібліотека Мазаріні», колишня бібліотека «Коллеж де катр насіон» XVII віку; в ній зберігався примірник Острозької біблії, що зник невідомо коли і в яких обставинах. 1947 р., в цій бібліотеці французька славістка Марія Шерер, авторка праці про «Українські Думи», знайшла перше видання славної праці Боляна, що не існує в жодній іншій паризькій бібліотеці. Видання це датується 1651 роком, воно остаточно руйнує легенду про якесь видання 1650 р. Легенда ця довго трималася в бібліографії завдяки К. Естрайхові, польському вченому бібліографові (*Bibliografia Polska*, XII, стор. 423). Перше видання Боляна, що з'явилося 1651 р. в Руані в кількості 100 примірників, має лише 79 сторінок, з них 4 нумеровані. Особливу цінність цього видання становлять додані в кінці «Errata» автора. За ними можна бачити, що або рукопис Боляна був несправний, або хтось вказав йому на помилки, переважно фонетичного характеру в українських словах. Цікаво, що майже всі ці errata, що заслуговують окремої розвідки, повторюються в пізніших виданнях Боляна.

Як читач не збуважить з доданих тут кліше, в заголовку першого видання назви «Україна» нема. Чому вона з'явилася в другому виданні? Чи не тому, що між роками 1651 і 1660 про Україну багато писали у Франції? Не зайвим буде також згадати, що в паризькій «Польській бібліотеці», яку ми також відвідаємо під час наших мандрювань, існувала рукописна копія XVIII в. цього примірника Боляна 1651 р., зроблена коштом Яна Потоцького, відомого польського дослідника слов'янської старовини (1761-1815), в бібліотеці Вольфенбютель. Ця копія містить у додатку: привілеї Болянові від короля Владислава IV-го з 8 лютого 1637 р. і

Титульна сторінка першого видання праці Бопляна.

10 березня 1645 р. та грамоту Миколи Потоцького з Бару, 29 березня 1647 р. (Тепер, як казав нам шановний куртос «Польської Бібліотеки» п. Хованець, цього рукопису там нема).

В рукописах бібліотеки Мазаріні зберігаються також три зшитки з вирізками з французьких та голландських газет XVII віку про Хмельниччину й Руїну. Хто, коли й для чого збирав ці вирізки, — мабуть назавжди залишиться таємницею.

Коли вже ми згадали про Хмельниччину, не зайвим буде тут подати, що в рукописах бібліотеки Мазаріні, поміж паперами доєга й малюра Другої Імперії П'єра Лебрена (Lebrun), головного редактора академічного «Journal des Savants», зберігається цікавий лист Меріме, з 25-го ли-

DESCRIPTION
 D'VKRANIE,
 QUI SONT PLUSIEURS
 Prouinces du Royaume de
 Pologne.

CONTENVÈS DEPVIS
 les confins de la Moscouie, iusques
 aux limites de la Transilvanie.

ENSEMBLE LEURS MOEVRS,
 façons de viures, & de faire la Guerre.

Par le Sieur de BEAUVLAN.

A R O V E N,

Chez IACQUES CAILLOÛE, dans
 la Cour du Palais.

M. D C. L X.

Титульна сторінка другого видання праці Бопляна.

стопада 1862 р., в якому французький письменник оповідає, що працює над своїм твором про Хмельницького (див. наше «Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі», «Україна», ч. 1, стор. 7).

Друга бібліотека, що міститься в цьому самому дворі «Французького Інституту», — є справжня інститутська бібліотека, де рідко буває багато людей, бо вона неприступна для широкого загалу.

Чимало часу перебув я в цій бібліотечі, де в рукописах знайшов не один цікавий причинок до україно-французьких відносин у другій половині XVII в.

Всі ці рукописи складають збірку Godefroy. Поміж ними є під № 46 fol. 218-273 прецікава реляція Берліза Форз, церемоніймайстра французь-

кого двору за часів Люї XIII і XIV-го, про першу московську амбасаду в Парижі 1654 р. Герасима Машокина, що про неї я свого часу (14 червня 1930 р.) писав у празькому французькому тижневику «L'Europe Centrale».

Численна московська амбасала, що її ніхто не чекав у Парижі, жила в будинку при вулиці Дофін, що нею ми почали мандрювання в «Латинському кварталі». Амбасадор нізачо не хотів скласти візиту регенті Анні Австрійській як «жінці», і йому таки мусили влаштувати в Луврі королівську авдієнцію — Люї XIV мав тоді лише 11 років. Коли перекладач (їх було два: один флямандець, що знав трохи російську мову, другий француз, що знав флямандську) заплуталися в довжелезних титулах московського царя, Машокин страшенно образився. Бідолашний Берліоз Фор, що мав чимало клопотів з московською амбасадою, дивується в своїй реляції, що на його запитання про прізвище царині, Машокин відповів, що не знає його. В цьому бо запитанні Машокин добачив... шпигунство...

А потім Машокин з своїм оточенням почав «відпочивати», на кошті французької держави, в будинку, відданому їм у користування. Так промайнули двадцять днів. Коли Берліоз одного разу запропонував Машокинові свою карету, щоб оглянути Париж, московський дипломат відповів, що це не цікавить його... Він волів цілий день пиячити з своїм дяком, і Берліоз Фор нотує, що московські дипломати випивали щодня вісім великих «мір» горілки... А часто-густо, — добре випивши, вони зчиняли бійку, так що швайцарська почесна охорона мусила заспокоювати чудернацьких дипломатів. Але справа не раз кінчалася тим, що москалі напоювали снів Гельвеції...

Нарешті французький уряд через Берліоза Фора рішуче дав зрозуміти Машокинові, що він може вже залишити Париж. Останній зовсім не образився, а діставши в подарунок золотий ланцюг на шию, вартости 600 ліврів, забрався з своїми урядовцями додому...

**

Скромне було походження відомої тепер на цілий світ «Французької Академії», що завдячує своє заснування кільком французьким міщанам, які збиралися на літературні гутірки шестикня в помешканні «королівського секретаря» Конрара. 1634 р. кардинал Рішельє проголосив себе «протектором» тих зібрань, що 2 січня 1635 р. перевернулися офіційно у «Французьку Академію». Варг згадати, що ані Декарт, ані Мольєр, ані Паскаль, ані Бальзак... не були «обрані до Академії. Проте скільки там засідало письменників, і неписьменників, сьогодні справедливо забутих!..

«Французька Академія», що не є наукова установа, а має своїм завданням лише дбати про чистоту французької мови й задля того видає свій відомий «Словник» (останнє його видання вийшло 1935 р.) — є одна з п'яти Академії, що разом складають «Французький Інститут».

Прийняття нового «невирушого», (так називають тут академіків), коли він має вигодосити панегіричну біографію свого попередника, є вельми урочиста церемонія, що на ній присутній буває цілий політичний і літературний Париж. Отже, зрозуміло, як важко дістатися цього дня до Академії. Якщо я бачив прийняття Вейгана (1931) і Франсуа Мор'яка (1933), то лише завдяки зичливості одного французького приятеля, що його ім'я, хоч він вже помер, мушу тут умовчати, бо не зовсім певний, чи він тоді не порушив правильника Академії...

До 1795 р. «Французький Інститут», що складався з трьох секцій (фізичні й математичні науки, моральні й політичні науки, література й мистецтво) — містився на першому поверсі Лювру. Історик відмітить, що лише 1672 р. засідання Академії зробилися прилюдні, а в 1702 р. туди допустили й жінок, але лише як «публіку», бо «Французький Інститут» і досі не має поміж своїми членами жінок. 1803 р. Наполеон, перший консул, поділив «Інститут» на чотири класи: фізики й математики, що до неї він сам належав, мови й літератури, що замінила колишню «Французьку Академію», стародавньої історії та мистецтва.

Сьогоднішній поділ «Інституту» на п'ять Академій («Французька Академія», «Академія надписів і красного письменства», «Академія Наук» (тобто природничих, математичних і фізичних), «Академія політичних і моральних наук», «Академія мистецтва») — датується від 1832 року. Член кожної з цих «Академій» має титул «*membre de l'Institut*» (член Інституту), але лише член «Французької Академії» титулується «академіком».

Теперішній будинок «Французького Інституту» збудував 1665-1668 рр. архітект Лево. Був це раніш будинок «Колеж де катр насіон», заснований за заповітом Мазаріні, на місці славнозвісної Нельської вежі. «Французький Інститут» розмістився тут лише 1805 року.

Працюючи в Інститутській бібліотечі, я не раз знаходив там людей, що залишили — як говорити вже про померлих — своє ім'я в історії французької культури. Сьогодні в моїй пам'яті стоять Артур Шюке — Фредерік Массон — Люї Леже.

Артур Шюке (1853-1925), член «Академії моральних наук», був історик Великої революції і Наполеона. Скільки разів у четверги ми розмовляли про наполеонівські впливи у Східній Європі. Шюке з довгою бародю був яскравим типом француза 1900-их років. Кожного разу, бачачи мене, він починав розмову... німецькою мовою, а лише згодом переходив на французьку. Ніякі мої пояснення, що не всі ж українці мусять знати німецьку мову — не помагали. Він згоджувався зі мною, а другого разу починалося те саме. Шюке бо вважав за українців лише галичан, колишніх громадян Габсбурзької монархії. Був він людиною вельми люб'язною, і я завдячую йому не одну корисну вказівку...

Зовсім інша людина був Фредерік Массон, неодмінний, або — за французькою термінологією — «вічний» секретар «Французької Академії», що до неї він належав. У цьому французеві високої статури, з енергійною головою, з чорними і жвавими очима, з сивим волоссям і з довгими вусами, було щось з наполеонівського буркотуна. Глядячи на військовий вигляд Массона, його добре можна було уявити собі сержантом «Старої гвардії»! Ціле своє життя Массон присвятив Наполеонові, точніше його приватному життю, і все, що торкалося Наполеона, не становило таємниці для нього. Всі світові архіви були відомі Массонові. А що вже говорити про його особисту «Наполеоніяду»: рукописи, книги, гравюри, бібліо... що містилася в його гарному власному будинку при вулиці *de la Baume*. Праці Массона, що всі були писані за невиданими матеріялами, відрізняються палкістю й такі не подібні до трохи такої сухої Сорбонської історії. Читаючи їх, бачачи автора, Наполеонівського буркотуна, завжди готового схелитися за пістолом або за шаблем...

Массон мав недобру репутацію буйної й мстивої людини, що завжди з усіма сварилася. Про його брутальні вирази ходили цілі легенди. Недовір-

ливий, пристрасний, він у своїй уяві наробив собі в дійсності неіснуючих ворогів, що їх зрештою також легко забував, як і вигадував...

Усе це робило нелегким особистий зв'язок з Масоном. Треба було завжди підходити до нього обережно. Коли вперше в цій самій інститутській бібліотеці Марсель Бутерон, що про нього буде мова нижче, познайомив мене з «вічним секретарем», підкресливши, що я працюю над питанням «Наполеон і Україна», Масон глянув на мене якось похмуро й ледве чи відповів на моє звичайне речення чемності. Проте, вже задалегідь знаючи, з ким я маю до діла, я спокійненько надіслав йому два рази матеріяли, що знайшов їх в архіві Міністерства закордонних справ, про Наполеона і Україну.

Зовсім несподівано я дістав листа від Масона, що в незвичних йому ввічливих виразах запрохав мене до свого мешкання — справжнього, як я вже казав, Наполеонівського Музею. Цього разу я знайшов зовсім іншу людину: люб'язну й добрячу.

— «Якщо ваша країна цікавила імператора (він вживав завжди цього слова, бо ім'я «Наполеон» було для нього таке ж святе, як «Адонай» для жидів), я також не можу не цікавитися вашою працею. Все це до вашої розпорядимості...» І широким рухом руки Фредерік Масон показав на свою бібліотеку, музей і архів*).

Від того дня я мав щастя користуватися з неоціненної збірки Масона, що — просто нечувана річ — залишав мене іноді юдного в його храмі. Деякі колеги Масона навіть казали тоді, що «старий» захворів на Україну... Не одна сторінка моєї праці «Наполеон і Україна» завдячує матеріялам зі збірки Масона, що не дочекався виходу моєї книжки...

4-го жовтня 1922 р. я працював у бібліотеці «Французького Інституту», коли той самий Марсель Бутерон підійшов до мене й сказав: «Я хочу познайомити вас з Люї Леже». За кілька хвилин я був перед відомим славістом, навантаженим купою книг. Був це вже старенький дідусь. На зауваження Бутерона, що автор цих рядків займається історією франко-українських зносин, Леже звернувся до мене мішаною російсько-польсько-українською мовою: «Яка Україна? Вигадали що Україну! Я знав Антоновича. Це ж була напівбожевільна людина!..»

Не встиг я, здивований такою зустріччю, щось відповісти, як Леже трохи спокійніше продовжував: «Правда, Драгоманов був видатна людина, що зробила б честь кожній нації... а врешті, хто його знає? Може, через старість я вже не розумію, що саме діється в світі... Кажете, що працюєте над історією франко-українських зносин? Ніколи навіть не гадав я, що така студія є взагалі можлива... Коли помру, зайдіть до бібліотеки ім. Тьєра, куди я записав цілу свою книгозбірню й папери, що поміж ними певно знайдете чимало матеріялу й для вас...»

Така була моя перша зустріч з Леже, що помер у травні 1923 р.

Восени 1924 р. я відвідав бібліотеку ім. Тьєра (ця бібліотека належить до «Французького інституту») і тепер зберігається в Інституті Слов'яно-

*) Свою величезну й неоціненну збірку Масон заповів «Французькому Інституту». Журнал «Toute l'Histoire de Napoléon» (№ 5, 1951) розпочав друкувати «Каталог збірки Фредеріка Масона».

знавства). Паперів Леже там не було й де вони є тепер, мені невідомо. Проте, переглянувши особисту бібліотеку небіжчика славіста, я знайшов у ній чимало українських книжок з власноручними замітками Леже, що свідчать про уважне студіювання тих книжок. Вони свідчать також і про те, що французький славіст ставився до української справи не так, як це можна було судити з його слів під час нашого першого побачення. Про його ставлення до української справи я писав у статті «Україна в творах Люї Леже», що з'явилася в київському журналі «Історія й Революція» в 1929 р., за тих вже далеких часів, коли ще існував журнал і коли ще — сьогодні це просто здається якоюсь казкою — емігранти могли в ньому співробітничати....

**

Я вже два рази згадав Марселя Бутерона, найсимпатичнішу людину в світі, що, на щастя, й досі живе. Колишній бібліотекар «Французького Інституту», член «Академії політичних і моральних наук», генеральний Інспектор французьких бібліотек, — сьогодні на емеритурі, Бутерон є відомий у цілому світі як бальзакознавець. Бальзак має, очевидно, в цілому світі прихильників не менш гарячих, як Бутерон, але ледве чи є в світі людина, яка стільки зробила б, щоб пізнати Бальзака, як Бутерон своїми працями, своїми виданнями невиданих текстів геніального французького письменника.

Це на ґрунті Бальзака я пізнав близько Бутерона, що його раніше знав лише як бібліотекаря «Французького Інституту». Коли 1927 р. Бутерон видав невідомий до того «Лист про Київ» Бальзака, я склав примітки до українських ментів цього листа. Саме завдяки цим побіжним приміткам я мав честь бути серед дуже невеликої кількості запроханих на середі «бальзакознавців», що збиралися перед війною в мешканні Бутерона, в будинку «Французького Інституту», на другому поверсі, на «набережній Конті» на розі «вулиці Сени». Все в цьому мешканні нагадувало Бальзака: його меблі, його рукописи, його книги. Ось малахітова шкатулка Бальзака, де він зберігав листи пані Гавської, ось відомий талісман («бе-дук») письменника... І сьогодні з приємністю згадую ті наші передвоєнні середі, де панував сам Бутерон, що одного разу оповів своїм гостям історію його «Бальзакового культу»:

«Я пізнав „Людську комедію” ще в колежі Станіслава (відомий католицький колеж у Парижі), бо щотижня відвідував тітку, що оповідала мені всі епізоди „Людської комедії”, принаймні ті, що їх можна оповідати не червоніючи...»

Бутерон пізніше зрештою і супроводив примітками повне зібрання творів Бальзака для видавця Коннора, що їх сьогодні розшуковують усі «бальзакознавці»... А потім пішла низка студій про Бальзака і його добу... Ніхто сьогодні в світі не знає краще Бальзака, як Марсель Бутерон, що ніколи не забуває про ту роллю, яку відіграла в житті великого письменника Україна...

Ілько Борщак

Слов'янські студії у Франції

(1840 — 1950)

I. — АДАМ МІЦКЕВІЧ, АБО РОМАНТИЗМ В “КОЛЕЖ ДЕ ФРАНС”

Слов'янськими народами цікавилася певна французька еліта мандрівників, дипломатів і письменників віддавна, і згадки, звичайно сильно поплутані, про слов'янський світ ми знаходимо навіть у французьких середньовічних романах. Проте в офіційній французькій вищій освіті слов'янські студії вперше з'явилися в світі 1840 р., коли була заснована в “Колеж де Франс” для Адама Міцкевича катедра “слов'янської мови й літератури” (нехай читач зверне увагу на “єдинину” в назві катедри, що свідчить про те, як уявляли собі тоді у Франції слов'янські мови. Лише 1867 р. “мнєжина” замінила “єдинину”). Була це взагалі перша слов'янська катедра в Західній Європі. Париж, під цим оглядом, випередив Відень і Берлін. Вибір наукової установи для катедри, особа першого професора, ну й дата заснування цієї катедри, — не були випадкові.

“Колеж де Франс” заснував 1530 р. король Франсуа Перший, як протипоказу Сорбоні, що мала свого часу монополію освіти й була суто католицькою, отже, ворожою до деяких ідей Ренесансу і, очевидно, до протестантських ідей, які ширилися тоді у Франції. В “Колеж де Франс” мали знайти собі місце гебраїські та грецькі студії, а не лише латинські, як це було в Сорбоні. Від самого початку свого існування аж по сьогоднішній день “Колеж” залишився вогнищем “вільної” науки, де видатні вчені, найвидатніші у Франції, викладають “вільно”, не вимагаючи ніяких дипломів від слухачів, але й самі не надаючи також ніяких дипломів. “Колеж” був і є “лабораторією науки”. Список професорів “Колежу”, або “королівських лекторів”, як вони колись називалися, це — слазна сторінка історії французької, й не лише французької, культури.

Засновуючи катедру слов'янських мов якраз у “Колежі”, французький уряд тим самим показав, що, хоч він визнає відмінні значення тих мов, але не вважає можливим ще визнавати за тими мовами права бути предметом наукових ступенів і дипломів.

Рік заснування паризької катедри припав на добу, коли російський уряд вислав у слов'янські країни своїх майбутніх перших славістів, до речі, здебільшого українців з походження (Болянський, Григорович...), кели праці Добровського, Копітара, Вука розкрили нові обрії в науці. Не бракувало й суто політичних причин до створення паризької катедри в 1840 р.: Росії боялися тоді в ліберальній Європі, як “жандара” реакції, як страшної “варварської” сили. Симпатії Європи були по боці пригніченої Польщі та слов'янських народів Туреччини, що їм загрожувала московська експансія.

Тому не дивно, що першим, хто обняв нову катедру в “Колеж де Франс”, був польський поет Міцкевич, тоді політичний емігрант у Парижі. Зрештою, рішучу роль в створенні тієї катедри відіграв князь Адам Чарторийський, некоронований король польської еміграції. Князь Чарторийський провадив тоді, так би мовити, слов'янофільську політику, що її завданням було вирвати від Росії на користь відродженої Польщі роль епікунки слов'янських народів. Тому Чарторийський, яко голова польського “Історико-літературного товариства” в Парижі, звернувся до міністра освіти Кузема, — історика й філософа, — з проханням заснувати слов'янську катедру в Парижі. Уряд, задовольнившись про-

ханья Чарторийського, тим самим посередньо підтримав польські амбіції щодо слов'янського світу. Для дослідника історії слов'янських студій у Франції не зайвим буде перечитати в «Moniteur Universel», (20, 21 квітня 1840 р.) дискусії у французькому парламенті, присвячені заснуванню катедри. Ті дискусії яскраво свідчать, з одного боку, про політичний характер, що надавався новій катедрі, а, з другого, про неабияке неучтво французьких політичних діячів у слов'янських справах. Між іншим, ані дискусії, ані декрет про заснування катедри навіть не згадують України.

Отже, першим професором слов'янської катедри був не вчений, а поет, що не викладав, а співав пєани своїй батьківщині та величав її месіянїзм. "Виклади" Міцкевіча видрукувані в 1849 р. (поет професорував у роках 1840-44) сьогодні, очевидно, не мають ніякого наукового значення й є лише одним із джерел до історії слов'янської спільноти.

Всі слов'яни, що тоді перебували в Парижі, — їх, зрештою, крім поляків, було обмаль, — відвідували виклади Міцкевіча, так що швайцарський письменник Лібр міг слушно назвати виклади польського поета "конгресом слов'янських націй". Поміж французами, що слухали Міцкевіча, можна було бачити Мішле, Жорж Занд, Монталїнбера, Кїне... "Міцкевіч, — твердить один з його слухачів, — був живим втіленням розп'ятої Польщі. Він, у якійсь лихоманці, поетичною мовою скандував свої виклади. Стоячи, спираючись на палицю, висунувши тіло наперед, натхненні очі, зворушливий голос. — такий був професор Міцкевіч. Сила його викладів була така, що слухачі плакали, живіки діставали нервову кризу, а дехто цілував руки професорові"... Переликаний уряд Люї-Філіппа, що доживав останні роки, скінчив тим, що, 25 травня 1844 р., заборонив виклади Міцкевіча, які могли викликати дипломатичні інциденти з Росією чи Австрією.

Міцкевіч говорив здебільшого про слов'янську літературу, але в її центрі, очевидно, була в нього польська література.

А ось що саме твердив Міцкевіч про Україну, якщо друковані виклади цілковито відповідають слотям промовця:

"Між поляками й росіянами лежить територія, вельми цікава для історії слов'янських літератур. Неможливо окреслити одною назвою цю обширну територію. Колись вона звалася "Мала Скитія", вона межує з Малоросією і Малопольщею. Велика частина цієї території — Україна (значить, у Міцкевіча "Україна" не є ціла теперішня українська територія). Там народився варід, відомий під назвою козаків, — мішанина слов'ян, татар і турків. Вони розмовляють мовою, що займає середнє місце між польською й російською... Козацька література мінjala ідеї, форми, тенденції, залежно від впливу Польщі або Росії. Там співали пісень про завзяття козацьких вождів, про їх кохання, про їх пригодницькі експедиції проти поляків чи росіян. Українські степи — це країна ліричної поезії"... Як зразок української книжної поезії, Міцкевіч цитує твори... Залеського й Мальчевського.

Як бачимо, вістки про Україну та її літературу тут вельми поплутані, й з цього погляду Міцкевіч пасе задню у порівнянні з тим, що про Україну писали французи, — хоч би Вольтер, — у XVIII віді.

II. — КИРІЯН РОБЕР, ПЕРШИЙ ФРАНЦУЗ НА СЛОВ'ЯНСЬКІЙ КАТЕДРІ

1845 р. Міцкевіча, що, як ми бачили, не з своєї схоти залишив слов'янську катедру, замінив у "Колєжі" вже француз, Кирїян Робер, який займав ту катедру аж до 1857 р. Як і Міцкевіч, Робер завдячував своє призначення

Чарторийському, що в його царгородській політичній агенції він один час працював.

Етнограф з фаху й мандрівник, Робер першай ввів у "Колез" балканських слов'ян, але все цікавився українцями, на яких на початку своєї діяльності дивився крізь окуляри Чарторийського та його сточення. В голосній статті Робера, що з'явилася 15 березня 1846 р. у відомому журналі «Revue des deux Mondes», ми читаємо: "Якщо поляки й малороси, обидва народи, забудуть одні одним минулі образи, якщо між ними пануватиме взаємне довір'я, якщо ці два народи, що в слов'янському світі є речниками протилежних прикмет — латинства й геленізму, якщо ці два народи знову нав'яжуть сподуку, що в'язала їх впродовж віків, — тоді Польща зможе поставити спротив, навіть заатакована всіма силами трьох держав (Росія, Австрія, Прусія), бо поляки й малороси разом становлять 25 мільйонів населення, що належить до найбільш войовничого в Європі..."

З інавгураційного викладу Робера в "Колез де Франс" бачимо, що новий професор знав твори Бодяньського, Максимовича, Срезневського, і що він твердив: "В Україні я знайшов звичаї, легенди, побут, одно слово — ціле "руське" життя (*toute la vie russe*), повне південних споминів". Цікаво, що Робер перший в Європі спробував запровадити в науковий ужиток термін *Oukraïne*, замість *Ukraine*. Чи не його слідами пішов Драгоманов, коли взяв назви *Oukraïne* в своїх французьких виданнях?

Виклади Робера зібрано в двох томах під заголовком "Слов'янський світ. Минуле, сучасне й майбутнє". (1851 р.).

Ось що ми читаємо в тих викладах про Україну:

"Це — раса войовнича й неспокійна, що втручалася в усі революції та війни, які коїлися на Сході Європи. Після монгольської навали Київ був змушений підкоритися Польщі, але, незважаючи на все лихо, що його український народ терпів від татар, він не схотів піти слідами своєї столиці й поєднатися з Польщею, воліючи дикуську незалежність аніж культурне кріпацтво. Український народ витворив козацчину, себто спершу звичайних степових розбійників; пізніше ці самі страшні козаки, що до них поляки підлезувалися, згодилися поєднатися з Польщею на рівних федеративних основах... Козаки належали до православної віри, латинські прелати знайшли в цьому добру нагоду виявити свою запонадливність. Польська шляхта через політичні причини піддержала латинську пропаганду. Обурена Україна взялася до зброї. Ось тоді й розпочалася війна між католицькими й православними слов'янами, що в своїй новітній формі тягнеться аж до наших днів. Змушені через польську нетерпимість приєднатися до царської держави, козаки зробилися головною військовою силою цієї держави, бо без них Росія не могла б існувати. Вселя жвавість, відвага й нахил до пригод у козаків — усе це створило природний перехід від важких і м'явих москалів до палких азіатів-кочовників..."

Тепер від козацьких привілеїв збереглися лише спомини. Козаки змішалися з малоруським народом, що його вони були військовим витвором. Малороси-руські-русини-руснаки сьогодні становлять 13 мільйонів душ, що з них 2.770.000 живуть в Австрії. Вся південна Росія зложена з цих революційних і рухливих чинників, які не траплять надії одного дня відвоювати свої права, які відібрано від них облудою...

Руська мова панує в степах від Кубані до Карпат, від Одеси й Криму до Галичини. Ті ж самі "русини" від назвою "руснаків" тягнуться крізь Буковину до північної Угорщини... Мова їх займає середнє місце між слов'янськими діалектами Туреччини та російською мовою. Вона напрочуд споріднена зі серб-

ською мовою. Отже, навіть своєю мовою цей нарід прямує до вільних слов'ян. Їх мова, мова 13 мільйонів найінтелігентніших слов'ян, могла б зробитися першорядною літературною мовою, але, пригнічена й загнана одночасно московською й польською мовами, вона тратить ґрунт і збереглася тільки в народніх піснях”...

Такі були головні думки про Україну й українців другого професора на слов'янській кафедрі в “Колеж де Франс”. Очевидячки, теперішній слов'янознавець не все ухвалить в тих думках, але треба визнати, що, як на ті часи й у Парижі, Кириян Робер досить добре орієнтувався в українських справах, дарма, що в своїй політичній концепції був під польським впливом. Сьогоднішній наступник Робера в “Колеж де Франс”, професор Андре Мазов, оцінює наукове значення Робера в таких виразах: “Це була скромна й достойна людина, що перший організував у Франції методичне навчання славістики. В середній минулого віку він найкраще знайомив свою країну з тим, чим був тоді “слов'янський світ”. (*Revue de la littérature comparée*, 1934, VII-IX).

III. — ЛЮІ ЛЕЖЕ В “КОЛЕЖ ДЕ ФРАНС”

Наступником Робера в “Колеж де Франс” був Олександр Ходзько (1857-1883) відомий орієнталіст польського роду, але досить слабенький славіст... Він читав зі своїми слухачами російські, польські, чеські текети. Чи Ходзько читав також українські текети, ми документально встановити не могли, але це можливо, бо 1879 р. він видрукував переклади восьми українських Дум у збірці під чудернацьким заголовком “Історичні пісні лотинів Західної Двини. Доба поганська, нормандська, татарська, польська й козацька”... Сучасна лав французька дослідниця українських Дум, Марія Шерер, вважає, — й зовсім слушно, — переклади Ходзька за маловартні. Справді, в них чимало великих помилок; наприклад, Ходзько знайшов в Україні... шакалів. Мало того: цей французький вчений польського роду спокійненько твердив, що Україна так само органічно зв'язана з Польщею, як французькі провінції — з Іль де Франсом...

Та ось, 1885 р., кафедру славістики в “Колеж де Франс” обняв справжній вчений, француз Люї Леже, що займав її аж до 1923 р. і що залишив своє ім'я в історії слов'янських студій у Франції, ім'я, добре відоме всім славістам у світі. Хоч Леже зробився славістом самотужки, завдяки власним студіям, подорожам і безпосереднім зв'язкам зі слов'янськими вченими, але це не відбилося на його науковій методі. Він належав до блискучої школи французьких мовознавців другої половини XIX віку (Бреаль, Гаве, Гастон Парі...) і був один з перших голів заснованого “Товариства мовознавців”. Завдяки Леже, кафедра слов'янських мов і літератур зробилася переважно кафедрою слов'янської філології. Зрештою, університетські тези Леже в 1868 р. були присвячені Кирилові й Методієві та літописцеві Несторові. (Пізніше, в 1884 р., Леже подав перший французький переклад початкового літопису, що з нього й тепер користуються).

Леже не був у царині славістики самостійний дослідник, чого, між іншим, за тих часів і не було потрібно у Франції. Був Леже тим, кого французи називають “науковим популяризатором”. У великій кількості статтів і розвідок¹⁾ Леже знайомив французів з різноманітними проблемами слов'янського світу. Мав він не абиякий критичний дух, вірне око, здоровий розум і досить громадянське мужівство, щоб зайняти те чи інше становище в тому чи іншому питанні, хоч би таке становище й не відповідало загальній думці.

¹⁾ Рукописна бібліографія творів Леже, що зберігається в “Бібліотеці Інституту Слов'янознавства” (9, rue Michelet), має 550 позицій.

До слов'янських студій Леже, як сам оповідає в своїх споминах, прийшов завдяки польським емігрантам, але він досить швидко встиг розрізнити пропаганду від науки, й пішов шляхами останньої. Сторонність паризьких поляків Леже збагнув якраз через українську проблему, що з нею ознайомив його особисто Драгоманов.

“Леже й Україна” — це сюжет окремої розвідки, що її я колись накреслив у своїх списках про певного французького славіста (“Життя й Революція”, Київ, 1929, лютий) і що їх тут не буду повторювати, бо сьогодні Леже мене цікавить як науковець-професор. Зазначу лише, що перша українознавча стаття Леже²⁾ з'явилася ще 1873 р. в «*Revue critique d'histoire et de littérature*», і присвячена оглядові українського літературного руху, зложеного Драгомановим у фльорентійському місячнику *Rivista Europea*,

Коли події в Росії, — перша революція 1905 р., — висунули на денний порядок українську справу, Люї Леже скористав з того, щоб удерше у Франції та взагалі на Заході дати українсьзнавчий виклад.

Щорічник “*Коллеж де Франс*” за 1904-1905 р.р. сповістив, що “проф. Леже в своїх викладах, у четвер, говорив про граматику малоруської мови та про її відношення до інших слов'янських мов... Це вперше, що ця мова, яку колись вважали звичайним наріччям, з'являється у викладах “Коллежу”. Проф. Леже пояснював текст Євангелії (українською мовою) и працю О. Барвівського про історію української літератури (Львів, 1901). Він має на увазі впродовж 1905-1906 р.р. далі тлумачити цю працю, додаючи до того твори відомого українського поета Тараса Шевченка”.

Отже, раніш ніж перейти до Шевченка, Леже вважав за потрібне присвятити учбовий рік українській мові взагалі, що було зовсім слушно, бо слухачам його були мелоді слависти, між ними й теперішній професор Андре Мазен...

І справді, 1905-1906 учбового року Леже присвятив свої виклади життю й творчості Шевченка. Цей виклад свого часу був видрукуваний у відомому тоді швайцарському журналі «*Bibliothèque Universelle et Revue de Suisse* (1906, II-III), а в бібліотеці Леже зберігся рукописний текст його викладів та твори Шевченка з нотатками французького славіста. Свого часу ми докладно зупинилися на Шевченківському викладі Леже (“Шевченко у Франції”, Праці комісії Шевченкознавства НТШ, 1933, випуск другий) і до нього ми тут повертатися не будемо. Як бачимо, четвертий з черги професор слов'янської катедри в “Коллеж де Франс” у своїх викладах не забував і України. Але за часів, коли Леже робив свої виклади про Шевченка, славістика ввійшла вже широко в офіційну вищу школу, ту школу, що надає дипломи й наукові ступені.

IV. — СЛОВ'ЯНСЬКІ СТУДІЇ В ОФІЦІЙНІЙ ВИЩІЙ ШКОЛІ

Установи, так звані, офіційної науки, де вперше зайняли належне місце слов'янські студії, була славна Державна Школа Східніх Мов. Цікаво, що Сорбона спершу досить зможно ставилася до слов'янських студій, і Леже мав труднощі з своїми, вже згаданими, тезами. Тому зовсім не дивно, що голова журі на захвоті тез Леже цілком поважно твердив, що, допустивши тему, чужу її дисциплінам, — Кирило-Методіївську проблему та початковий літопис, — Сорбона виявила рідку телеранцію (!). Але слов'янську катедру Сорбона

²⁾ Як не згадати тут переклад Думи про Коновченка, зроблений за німецьким перекладом Боденштедта «*Die poetische Ukraine*» (1845). Див. L. Leger. *Chants héroïques et chansons populaires des Slaves de Bohême...* Paris, 1866, стор. 35-44.

тоді так і не хотіла створити, й Леже мусив викладати лише необов'язковий курс "слов'янських мов і літератур" (1869-1870) в маленькій скромній залі великої Сорбони. За один рік Леже встиг ознайомити слухачів з історією Чехії, з сербською та російською граматикою. Між іншим, слухачем Леже був тоді Альфред Рамбо, що пізніше написав історію Росії, з якої, у виправленому виданні, й досі користуються у Франції. Це той самий Рамбо, що приятелював з Драгомановим і був присутній на славному київському археологічному конгресі 1874 р., якому присвятив потім гарну статтю в *Revue des deux Mondes* (1874).

Після франко-пруської війни 1870-1871 р.р. навіть ці скромні виклади в Сорбоні припинено. Леже тоді звернувся до директора Школи Східніх Мов, прохачучи дозволу розпочати виклади з російської, сербської та болгарської мов, покликуючися на доконечну потребу для французьких дипломатів знати ці мови. Але, — і не характеризує, як ставилися тоді у Франції до російської мови, — директор Школи, відомий сходознавець Шефер, закреслив у проханні Леже "російську" мову, поставивши на її місце "боснійську" (!)... Міністерство освіти спершу дозволило Леже розпочати курс "слов'янської мови" (знову "однина"!), з додатком курсу про "слов'янські східні діалекти й спеціально про сербську мову". Чи російська мова входила в цю чудернацьку стилізацію? На це важко сьогодні відповісти. Нарешті, після нового прохання Леже, міністерство 8-го жовтня 1874 р. дозволило курс російської мови. Перший склад студентів, незважаючи на рекламу Леже в "латинському кварталі", мав лише 20 осіб, що поміж ними було кілька вже літніх слухачів та кілька чужинців. Тільки 1876 р. в Школі Східніх Мов була створена нормальна російська кафедра, зі складом слухачів, що так і не перевищував кількості — 20.

Коли, як ми вже згадували, 1885 р. Леже перейшов на слов'янську кафедру в "Коллеж де Франс", його замінив у Школі Східніх Мов Дозон, вже літня людина, колишній консул у балканських країнах. Дозон добре знав слов'янські мови балканських народів, але куди слабше — російську мову. Отже, немає нічого дивного, що кількість його слухачів була зовсім невелика.

Дозон помер 1890 р., і його наступником на російській кафедрі Школи Східніх Мов був Буае, що з цим починається нова сторінка в історії російських і взагалі слов'янських студій у Франції. Про ролю Буае в історії слов'янських студій у Франції я вже писав ("Україна", ч. 3, стор. 205) і тут не буду повторюватися. Зазначу лише, що всі французькі славісти, які потім працювали в царинах польської, чеської, болгарської, сербо-хорватської мови, були так чи інакше учнями Буае. Чимало налічує Буае учнів і поміж чужинцями: згадаємо тут хоч би знаного англійського археолога Ellis Minns, і згаданого американського рунета Samuel'a H. Harper³⁾.

Напередодні першої світової війни слов'янські студії у Франції мали такий вигляд: кафедра російської мови в Школі Східніх Мов; від 1902 р. в Сорбоні існувала кафедра "російської літератури й цивілізації", а її першим професором був Гоман, зять Рамбо, автор праць з історії російської літератури, що йому належить, між іншим, меморіал про українську справу в комісії французьких знавців при мировій конференції 1919 р. (див. наше «L'Ukraine à la Conférence de la Paix. Paris, 1938, стор. 15-18).

В тій же самій Сорбоні, Ернест Дені, славний французький слов'янолюб, відомий своїми працями з історії Чехії, займаючи кафедру "сучасної історії",

3) Prof. Paul Boyer (1864—1949) chez Tolstoï... avec une introduction par A. Mazon, P. Pascal, L. Réau... Paris, Institut d'Études Slaves, 1950, стр. 86.

присвячував щороку виклад історії якійсь слов'янській країні, головню Чехії, Росії, Сербії. Це тоді саме в Дені виринула ідея заснувати в Сорбоні окрему катедру історії слов'ян, ідея, що здійснилася лише після війни.

Нове вогнище слов'янських студій з'явилося в Лілю від 1892 р., а саме: катедра російської літератури, що її першим професором був той таки Гоман, а напередодні першої світової війни — Лирондель, автор дуже гарної праці про російського поета Олексія Толстого. Сьогодні, після того, як Лирондель займав високі посади в адміністрації вищої освіти, він керує єдиною в світі установою "Сіте Університер"⁴⁾ і бере жваву участь у праці Інституту слов'янознавства.

Поміж поважними працями з слов'янської царини, що з'явилися напередодні першої світової війни, варт тут назвати: Гоман: "Французька культура в Росії" (1910); Андре Мазон: Монографія про Гончарова (1914) та його ж таки студія про російське дієслово (1914); Патус: Монографія про театр Островського (1912); Шаль: "Російська Державна Дума" (1910); Айзенман: Монографія про, так званій, австро-угорський "Компроміс" 1867 р. (1904); абат Берга: Монографія про Петра Скаргу (1916).

V. — СЛОВ'ЯНСЬКІ СТУДІЇ МІЖ ДВОМА ВІЙНАМИ

Війна 1914-1918 р.р., в якій слов'янські проблеми грали не аби яку роль, дала новий поштовх славістиці, що віднині дійсно став "славістикою", бо, як ми бачили, досі вона насправді була "росіяністикою"... У Школі Східних Мов з'являються катедри польської, чеської, сербо-хорватської, болгарської мов. Як завжди, за традицією Школи, ті катедри були підготовані, так званими, "вільними викладами", що їх мета є перевірити, чи буде в слухачів зацікавлення до тої чи іншої мови. Тому 1916-1920 р.р. існував у Школі "вільний виклад" польської мови Залеського; чеської мови — Бенеша, пізніше президента Чехо-Словацької республіки; сербської — Іброваца, професора Београдського університету; болгарської — професора Йордана Іванова.

Спроба з "вільними викладами" виявилася цілком задовільною, і між 1920 та 1929 роками всі вони перетворилися в нормальні катедри. Тоді польську катедру зайняв професор Грашнен, фахівець історії польської мови; чеську — Домінуа, найкращий знавець у Франції Чехо-Словацьчини, шляхетна людина, що вмер несподівано під час сумних днів Мюнхену, бо не зміє чеської катастрофи. Наступником Домінуа є сьогодні Вей, мовознавець з фаху. Катедру сербо-хорватської мови зайняв Вайяв, відомий мовознавець, учень Мейє. Болгарську катедру, засновану 1929 р., обняв Больє, автор наукової болгарської граматики для французів, що минулого року пішов на емеритурі, залишивши катедру своєму учневі Бернаркові. Наймолодші з усіх слов'янських викладів у Школі є українські виклади, що їх провадить від 1938 р. автор цих рядків у формі "вільного викладу". Безсумнівно, раніше чи пізніше, той "вільний виклад" також перетвориться в нормальну катедру. Не зайвим буде тут додати, що Школа Східних Мов посідає знамениту слов'янську бібліотеку з величким, але пристойним українським відділом, що цілий час поширюється.

Коли Поль Буас пішов на емеритурі, його замінив у Школі Східних Мов Перр Паскаль, автор епохальної книги «*Avvakum et les débuts du Raskol*» (1938), великий знавець релігійного й духового життя старої й нової Росії,

⁴⁾ Ціла діляниця будинків, гарно улаштованих, для студентів усіх державних націй.

з-під чийого пера вийшло чимало розвідок і статтів, що про них наші читачі вже знають. Паскаль видав "Історію Росії" (див. "Соборна Україна", 1947, стор. 132-133), що з неї здебільшого користуються сьогодні студенти славістики.

Доба між двома війнами збагатилася на нові вогнища слов'янознавства у Франції. В Сорбоні з'явилася катедра "історії та цивілізації слов'ян" (так звана, катедра Ернеста Дені), що її першим професором був незабутній Люї Айзенман (помер у 1937 р.), колишній головний редактор славного місячника «Le Monde Slave», де чимало писалося й про українські справи. Айзенмана змінив Жак Ансель, географ балканських країн, що згинув, як жертва німецького звірства. Після останньої війни ту катедру дістав Жан Муссе, що подавав такі великі надії й що його невблаганна смерть так швидко забрала (див. "Соборна Україна", 1947, стор. 20-21). По його смерті цю катедру обняв Тап'е, знавець чеської історії.

Катедру "російської літератури й цивілізації" в Сорбоні, після Гомана, зайняв Жюль Легра, автор цінної праці про Гайве й великий знавець давньої Росії, що в ній довго жив і що по ній часто подорожував. Йому належать такі класичні праці, як «Memoires de Russie» (1921), «Au pays russe» (1895). Легра був довголітнім членом редакції «Le Monde Slave», де змінивши, як головний редактор, покойного Люї Айзенмана. Читачі того журналу мусять добре пам'ятати знамениті рецензії, що їх там часто-густо подавав Жюль Легра, який помер 1939 р. й якого ніхто з його друзів ніколи не забуде⁵⁾. Катедру "російської літератури й цивілізації" в Сорбоні, після Легра, обняв Рауль Лябрі, званий дослідник Герцена, що йому присвятив дві важливі праці: A. Herzen. 1812-1870 (1928); Herzen et Proudhon (1928); автор цікавих і в деякій мірі пророчих книжок «Autour du Bolchevisme» (1921), «Autour du Moujik» (1923); де торкається й української справи, що з нею познайомився 1917 р., коли відвідав Київ. Наслідком цих відвідин була стаття про Шевченка, що її Лябрі видрукував в «Mercure de France», (16 липня 1917 р.) під заголовком «L'Ukraine et son poète national Chevtchenko». (Про Лябрі див. нижче, 378 стор.). Катедру по смерті Лябрі обняв тепер Паскаль, а його катедру в "Школі Східних Мов" тимчасово доручили Жанові Тренові.

Варт додати, що проф. Люї Рео, що займав катедру історії мистецтва в Сорбоні, присвятив чимало праць російському мистецтву.

З 1932 р. в «Ecole des Hautes Etudes» при Сорбоні існує катедра стародавньослов'янської мови. Її займає Андре Вайян, той самий, що викладає сербо-хорватську мову в Школі Східних Мов, найбільший знавець у Франції мови апостолів Кирила й Методія. Саме недавно Вайян видав у збірці "Інституту Слов'янознавства" свій науковий підручник стародавньослов'янської мови (див. в ч. 4 нашої "України", стор. 298, рецензію Юр. Шереха).

З'явилися між двома війнами також нові вогнища слов'янознавства на провінції. В Ліоні була заснована катедра російської літератури. Першим професором її був згаданий вже Патуйє, а після смерті останнього ліонську катедру обняла його учениця, панна Марсель Ерар, авторка двох поважних праць, що були її тезами й з'явилися у виданні паризького Інституту Слов'янознавства: монографія про Жуковського (1938) та розправа про дипломатичну діяльність Антіоха Кантеміра в Парижі. Друга нова катедра була створена в Лілю, — катедра російської й польської мови, що її обняв незабутній Антуан Мартель (про нього див. статтю Ю. Шереха "Польська мова в Україні в XVI-XVII стол.").

⁵⁾ Див. Збірник на пошану Легра: «Mélanges en l'honneur de Jules Legras». Paris, 1939, стор. XXXI, 276. Видав Інститут Слов'янознавства.

“Україна” ч. 2, стор. 99-107). По його смерті ця кафедра дісталася Максимові Германові, авторові студії про Пшибишевського. Третя кафедра, що з'явилася між двома війнами, була кафедра слов'янської філології в Страсбурзі, що її першим професором був також уже згаданий Андре Мазон, потім — Тев'єр. Знавць слов'янської мови й літератури, автор поважної праці “Форми двоїни в слов'янській мові” (1925), та, нарешті, — теперішній професор Форіс Унбегаун, мовознавець широкого обсягу, автор знаної праці з історії російської мови XVI віку (1935), студії про початок літературної сербо-хорватської мови (1935) та низки вельми цікавих розвідок з загального й російського мовознавства. Б. Унбегаун пильно слідкує за українським мовознавством, як це видно хоча б з його критичної хроніки, що періодично з'являється в «*Revue des Etudes Slaves*». Не від речі буде згадати на цьому місці важливу працю померлого Генерального Вікарія, що спеціально займався католіками чужинцями, Шарля Кене (див. наш некролог у “Соборна Україна”, стор. 48-51): “Чаадаєв і його філософічні листи” (1931), що її видав Інститут Слов'янознавства. В самий розпал другої світової війни з'явилися дві поважні праці Амбруаза Жюбера: “Польська едукатійна комісія 1773-1794 р.р.” (1941) і “Польські магнати та французькі фізіократи” (1941). Жюбер тепер займає кафедру історії в Гренобльському університеті.

Щоб узгодити всі слов'янські студії у Франції, підтримувати наукові зносини з чужинецькими славістами та перевіряти студії слов'янських студентів у Франції, з ініціативи Ернеста Дені, 1921 р., при Паризькому університеті був створений “Інститут Слов'янознавства”, який носить ім'я цього французького слов'янознавця.

Першим головою Інституту був Антуан Мейє, світової слави мовознавець, той самий, що написав передмову до французької антології української літератури, зложеної Михайлом і Катрею Грушевськими. Від 1937 р., по смерті Мейє, на чолі Інституту стоїть Андре Мазон.

Інститут є, в першу чергу, науково-дослідною установою; в ньому звичайно не відбуваються виклади, хіба що в окремих виняткових випадках. Видання Інституту різними серіями (Підручники, Праці, Історична Збірка, Збірка Граматик, Тексти, Хрестоматії...) мають вже заслужене ім'я в слов'янському науковому світі. Головним редактором усіх цих видань, як і органу Інституту «*Revue des Etudes Slaves*», що існує вже 24 роки, є Андре Мазон, а йому допомагає Андре Вайян. При Інституті є вельми багата слов'янська книгозбірка, де знаходиться найкращий сьогодні в Європі український відділ, з такими рідкими на Заході речами, як “Кієвская Старина”, або комплект видавь НТШ. Ця книгозбірка, як правило, неприступна для загалу, а лише для наукових дослідників, і то кожного разу за окремим дозволом.

На цьому місці мусимо докладніше зупинитися на особі Андре Мазона, найчільнішого французького славіста й, хто зна, чи не найчільнішого сьогодні взагалі славіста, що йому саме недавно друзі й учні піднесли “Збірник на пошану, з нагоди появи XXV тому «*Revue des Etudes Slaves*». Народжений в університетській родині (батько його Шарль був істориком, а брат, Поль Мазон, є найвидатніший французький геленіст) 1881 року, Андре Мазон студіював російську мову в Школі Східних Мов у Поля Буає, потім — слов'янські мови в Празі, в Німеччині, у Петербурзі. Від 1905 до 1909 р.р. Мазон був лектором французької мови в Харківському університеті, де, між іншим, мав учнями теперішніх українських учених Білецького й Булаховського. Це в Харкові Мазон уперше вступив у зносини з українськими вченими, з Багалієм і Сумцовим. У Львові Мазон пізнав Михайла Грушевського. В роках 1909-1914 Мазон був секретарем Школи Східних Мов, а в 1914 р.

дістав науковий ступінь *docteur ès lettres* за дві видатні тези: "Майстер російського роману: Іван Гончаров" і "Види російського дієслова". Професор слов'янських мов і літератур у Страсбурзькому університеті (1919-1923), Мазон був вибраний 1924 р. професором слов'янської катедри в "Колеж де Франс", яку займає й сьогодні.

Член "Французького Інституту", різних слов'янських Академій (від 1927 року він є також дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка), Андре Мазон є автор численних праць з царини слов'янського мовознавства, історії письменства, фольклору, історії цивілізації та історії й організації слов'янських студій у Франції. Кілька праць Мазона варт тут принаймні назвати: "Лексика війни й революції в Росії" (1919); "Граматика чеської мови" (1921); "Слов'янські казки в південно-західній Македонії" (1923); "Документи, казки й пісні південної Альбанії" (1936); "Паризькі рукописи Івана Тургенєва" (1930); "Слово о полку Ігоревім" (1940); "Марко Вовчок в Італії", за її листами до Тургенєва (Збірник на пошану М. Грушевському); "Спільна спадщина слов'янських студій" (інавгуральний виклад у "Колеж де Франс" в 1924 р.); Некролог Михайла Грушевського («Revue des Etudes Slaves», 1935); Не можна тут ще додати, що Мазон від самого заснування цього славистичного журналу провадить у ньому критичну бібліографію загально-слов'янських, російських і чеських праць, та що з-під його пера вийшли ось вже майже впродовж тридцяти років усі некрологи видатних славистів.

Паризькі українці пам'ятають блискучі виклади Мазона за сумних років 1943-1944 у "Колеж де Франс" на тему "Описовий та історичний огляд української мови порівнюючи з російською". Треба сказати, що такі виклади за часів німецької займанщини були не абияким актом. Німці, очевидно, взагалі ставилися підозріло до слов'янських студій; в Інституті Слов'янознавства вони двічі робили трус, а сам Мазон під час першого року окупації не міг навіть жити в Парижі. А щодо ставлення німців спеціально до українознавства, варт занотувати для історії, що вони відмовилися дати дозвіл Інституту на друкування української хрестоматії І. Борщака, та треба було зачекати аж 1946 року, щоб ця праця побачила світ (*Lectures ukrainiennes*).

Визволення Франції від гітлерівської займанщини дало новий розквіт слов'янських студій. До давніх катедр додалися кафедра слов'янських мов в університеті в Бордо (Люсіані; див. "Україна", ч. 2, стор. 131-132), друга російська кафедра в Лію (Стремоухов, автор студій про В. Соловйова й Тютчева); кафедра історії та географії Східної Європи в Школі Східних Мов (Фішель, колишній директор Французького інституту в Празі, автор юрисової географії СРСР). (Див. "Соборна Україна", ч. 1, стор. 30).

Низка праць з'явилася після останньої війни в виданні "Інституту Слов'янознавства": "Фонетичний вступ до студії польської мови" — Грашєна (1944); "Трактат проти богомилів свідченка Козьми" з-під пера Пюєша й Вайяна (1945); "Болгарська література XIV в. і її розповсюдження в румунських країнах" — Турдеану (1947); "Німецька проблема в Чехословаччині" — Жоржа (1947); "Російська мова" Винокура (1947); "Східна проблема напередодні Берлінського договору" — С. Горяїнова, з увагами Б. Нольде (1948); Проф. Мазон видав "Бабину долю" Л. Толстого (1945) і "Поєми в прозі" І. Тургенєва (1946) — обидва тексти у знаменитому французькому перекладі померлого Шарля Саломона; "Підручник старослов'янської мови" — Вайяна (1948); "Історична легенда України — Історія Русів" — І. Борщака (1949); "Граматика російської мови" — Мазона (1949. 3-тє видання); "Середнь-болгарський Манасес" — Буасєна (1946); Збірник на пошану П. Буасє (1950 р.); "Показник

«Revue des Etudes Slaves» — Тетяни Бакунін (1949 р.); «Граматика болгарської мови» — Л. Больє (1950, 2-ге вид.); «Граматика польської мови» — Граппена (1949 р., 2-ге вид.); «In Memoriam Жан Муссе» (1948)...

Нові сили в царині французької славістики з'являються: Арман Бокар (студія про Д. Писарева, 1946); Шарль Корбе (студія про Некрасова, 1948)⁶); Марія Шерер («Українські Думи», 1947); Роже Порталь, автор студій про «Урал у XVIII віці» (1950), що хоч займає в Лільському університеті катедру загальної історії, але в 1950-1951 учбовому році викладає історію Польщі XVIII в. і загальний курс про земельне питання в Московщині.

Вони є запорукою, що слов'янські студії у Франції продовжуватимуть неухитно свій науковий шлях, який розпочався сто років тому і дав такі гарні овочі, бо нема жодного сумніву, що, як своєю науковою методою, так і своїм змістом, французька славістика сьогодні займає перше місце в світі.

Ілько Боршак

Грудень 1950.

Добування селітри в Україні в XVI-XVII століттях

На початку XV стол. в Європі почали вживати порох, прадавній винахід китайців, для вогнепальної зброї — гармат, тяжких, пізніше й легких рушниць. Щоб виробляти порох, потрібно було 72% селітри, 12,5% сірки та стільки ж деревного вугілля. Отже, селітра (Salpêtre, Nitrate de Potassium) була основною речовиною для вироблення пороху. Природних покладів селітри в Європі не існує, тому доводилося виробляти селітру штучними способами з інших речовин. В Західній Європі, наприклад у Франції, селітру добували з мурів старовинних льохів та різних руїн. В Україні почали добувати селітру в XVI-XVII стол. Історичні документи згадують, наприклад, під роком 1602 пана Корецького, що добував селітру «з могили, званої Ссроки». (М. Грушевський. «Історія України-Руси», т. VI, стор. 219). На початку XVII стол. адміністрація королівських дібр на Україні перебрала в свої руки виробництво селітри, і польські королі, часом, віддавали своїм урядовцям право добувати селітру в королівських дібрах та в інших порожніх землях, навіть поза межами Литовсько-Польської держави. Року 1621 король польський і великий князь литовський Жигмонт I видав привілей своєму коморниківі, В. Обалковському, на право добування селітри «у всій землі Київській, і по всій тамошній Україні, в диких полях Білгородських, Очаківських, Путивльських, коло Муравейських шляхів татарських і коло рр. Пела, Ворскли, Орелі і по всіх дикихинах, де б лише знайшлися златні дороблення селітри городища, могили й інші місця». (М. Грушевський, стор. 219). Перший литований документ свідчить про ініціативу приватних осіб у добуванні селітри, другий — про утворення, до певної міри, монополії королівського скарбу, з передачею її в тимчасове користування королівським придворним урядовцям.

Завдяки виключно сприятливим обставинам, добування селітри в Україні в скорому часі досягло великих розмірів, так що не тільки могло задовольняти все зростаючу потребу внутрішню, але й відіграло поважну роль в зовніш-

⁶) Тепер викладає російську мову в Діжонському університеті.

ній торгівлі, бо ж попит на селітру всюди збільшився і ціна її значно піднялася (в Московщині, наприклад, платили по 2½ рублі за пуд селітри. І. Джиджора. Записки ИТШ., т. 101, стор. 92).

Добування селітри провадилося тоді в Україні примітивними способами з різного роду перегноїв (гумусу), які утворилися в наслідок процесів перегнивання, протягом багатьох віків, відпадків живих істот, розкладу трупів, рослин тощо, в стародавніх могилах, городищах та в інших місцях. Могили розкопували, починаючи зверху і залишаючи боки могили неперушеними. Тому то на Правобережжі, де було багато прадавніх могил, що їх археологи датують останніми століттями по Р. Х. (Проф. В. Петрів у "Вюлетені" Української Вільної Академії Наук, ч. 11-12 за р. 1947), після добування з них гумусу, мають два або й три верхи й зветься "розкопанними чи розритими могилами". Розкопавши таким способом могилу, добували гумус, що протягом віків утворювався, як з рослин, змішаних з землею при насипанні могили, так і з розкладу трупу, чи трупів, похованих у могилі.

Старовинні городища — це оставки прадавніх племінних городів слов'янських. Таких городищ археологи нараховують: на Київщині — 400, на Волині — 350, на Чернігівщині — 150. (І. Холмський. "Історія України". Видання ИТШ. 1949., стор. 20). Гумус у городищах утворювався з людських відпадків та з гною худоби, що її великі череди паслися в степах ціле літо, а на зиму, або на випадок небезпеки, приганялися до кошар, що були в городищах або біля них. Розкопуючи городища, шукали місце, де стояли кошари, бо скотячий гній з них ніколи не вивозився, з уливом часу висихав, змішувався з землею з гумусу подав мені проф. І. Витязь).

Приблизно так само утворювалися поклади гумусу в згаданих у цитованому привілею "диких полях Білгородських, Очаківських, коло Муравських шляхів татарських". Щодо названих теж там річок "Пела, Ворекли, Орелі", то по берегах річок, озер, ставів існували давня людські поселення, а також там гумус утворювався з водяних рослин, багатих на азотові та натрієві солі, після того, як річки міняли свої річища, озера й ставки висихали.

Процес добування селітри з гумусу складався з таких примітивних ручних праць. Викопаний гумус підсушували, складали в купи, обкладали дерном, зацалювали, й він повільно згоряв. Потім збирали золу у великі казани, додавали води, виварювали, проціджували, винарювали, в наслідок чого на дні казанів осідала, кристалізується, селітра. (Опис процесу добування селітри з гумусу подав мені проф. І. Витязь).

Минули століття, про добування селітри з могил та городищ забули, але "розкопані могили" з двома та трьома верхами лишилися й своїм дивним виглядом серед одновірших могил звертали на себе увагу та вимагали пояснення. В поезіях Т. Шевченка "розриті могили" часто фігурують, викликаючи в поета обурення та запити, для чого розкопують могили, чого в них шукать? Досить розповсюджена була на Правобережжі догадка, що могили розкопували, шукаючи "кладів". Правда, в ХІХ стол. таких охочих до кладів було багато, але вони провадили свої розшуки переважно потайки, ховаючи свої таємниці від сторонніх людей. Тому такому "копачеві кладів" не під силу було, маючи лопату та залізний "штиль" (звичайні знаряддя копачів), розкопати могилу так глибоко, щоб вона потім стала двоверхою. Можна думати, що добування селітри з могили та городищ описаними вище способами спричинило людську піанішим археологічним дослідям прадавнього минаючого України, але яку і в якій мірі, про це можуть дати фахові пояснення наші археологи.

Спроба відтворення української мови X сторіччя

(НОВА ПРАЦЯ ШВЕДСЬКОГО СЛАВІСТА)

Часто буває, що мовні записи, зроблені чужинцями або на чужині, краще дають зрозуміти стан мови, ніж записи, зроблені мовцями на території цієї мови. Бо в цих останніх звичайно не відтворюють вимови звуків чи слів, а пишуть ці звуки й слова більш-менш відповідно до правописної традиції. Тим часом для чужинця або для людини, що живе на чужині, графічно-правописної традиції не існує, і він здебільшого намагається записати те, що чує, себто справжню вимову¹⁾. Такого роду позатрадиційні записи нерідко дають змогу відсунути глибоко в старовину ті явища, що не виступали в писаних текстах з території самої мови аж до розмірно недавніх часів. Наприклад, українська форма займенника *що* до цього часу вважалася найвною з початку XVII ст. Нещодавно видатний французький славіст Б. Унбегауґ відкрив її в українських грамотах, писаних 1502 року в Кафі (Крим), де писаря не склонувався до правописної традиції. Існування форми тим самим пересунене на понад сторіччя назад²⁾.

Особливе значення набирають такі записи для періодів, що за них з території даної мови взагалі нема писаних текстів. Писані пам'ятки з території України, як відомо, починаються з середини XI сторіччя. Але рівно тисячу років тому відомості про Україну збирав науковець з покликання візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний, пишучи для свого сина Романа трактат про те, як правити імперією і як поводитися з сусідами Візантії, а серед них і з слов'янами з-над північних берегів Чорного моря. В цьому грецькому трактаті, відомому під латинською назвою «*De administrando imperio*», між іншим подано назви сімох двіпровських порогів. Брак інших надійних джерел для історії мови того часу, як також і те, що наукові зацікавлення Костянтина змушують покладатися на те, що його записи були розмірно точні, здавна викликали зацікавленість до цих назв і спроби їх тлумачити. Наукове обговорення їх триває вже понад двох сторіч.

Що саме зробило записи назв порогів у Костянтина Багрянородного, дискусійними? Коли людина записує слова чужої мови, якої вона практично не вживає сама, завжди можливі мимовільні переключення звуків чужих слів, мимовільні підставлення звуків і їх поєднань, звичних у власній мові. Але в даному випадку, крім цієї загальної обставини, важив ще один момент: Костянтин Багрянородний подає звичайно для порогів не одну назву, а дві, а далі додає до них власне тлумачення грецькою мовою. Одну назву він подає "руською" мовою, другу — "слов'янською". Слов'янські назви з самого початку досить легко розшифровувалися на основі порівняння з справжніми слов'янськими мовами, хоч і тут було чимало неясностей. Проте довго не знали, що робити з "руськими" назвами. Їх пробували розшифрувати на основі литовської мови (Костомаров), угорської (Юргевич), української (Шейковський), аж поки не стало зовсім ясно, що це є назви скандинавського, давньошведського походження. Але тоді постала нова проблема: три складні записи імператора

1) Див., наприклад, як Болпін у другій половині XVII в. позаписував на своїй малій українській назви.

2) Див. «Україна», ч. 4, стор. 262.

дуже часто не узгоджувалися між собою: або "руська" назва не відповідала значенням "слов'янській", або яканебудь з них чи обидві не відповідали грецькому коментареві. Непорозуміння викликало також те, що для двох порогів були подані тільки по одній назві, і з тексту не ясно було, чи тут випала друга назва при переписуванні (текст відомий нам не з оригіналу, а з пізніших на кілька сторіч жопій), чи первісно ця назва була спільна для обох мов.

Оглядові цієї тривалої дискусії і спробі висвітлити питання по-новому, присвячена нова книга шведського славіста Кнюта-Улофа Фалька про назви дніпровських порогів у творі Костянтина Багрянородного³⁾. Солідна обсягом і виконанням, вельми сумлінна в подробицях (у наш нервовий час такі бувають, здається, тільки книги шведських науковців), ця праця намагається подати новий матеріал і нові точки зору. Автор уважно вивчив усі відомі рукописи твору Костянтина, особливо найдавніші. Ширше, ніж досі, він використав реальний коментар про характер і природу окремих порогів, спершися тут зокрема на праці Д. Яворницького. Давні назви він раз-у-раз висвітлює у зв'язку з сучасними, що були до затоплення порогів у житку дніпровських лоджанів. Але найцікавіше для нашого читача, це те, що кажучи словами самого автора: "Нове в моїх дослідженнях передусім те, що я вказую, що "слов'янські назви — це давньоукраїнські назви" (стор. 71. Підкреслення автора). Отже, на думку Фалька, записи Костянтина не лише тереном, а і суттю належать до історії української мови і дають змогу відтворити деякі важливі її риси X сторіччя.

Фальк вважає, що Костянтин записав назви порогів у столиці Візантії від якогось варяга, прибулого з території України і тому двомовного, — давньошведською і давньоукраїнською мовами. Тому що назви порогів Костянтина справді не цілком відповідають у подробицях географічним даним (назви подано для сімох порогів, коли їх було дев'ять, та й порядок назв не зовсім відповідає порядку порогів), треба справді виключити думку про можливість запису назв на місці. Так само можна прийняти гадку автора про те, що варяги, які жили в Київській Русі, за тих часів були двомовні, розмовляючи і місцевою мовою і мовою своєї первісної батьківщини. З думки про двомовність варягів на терені України випливає дальше важливе твердження дослідника, що його, здається, також цілком можна прийняти: в обставинах двомовності існує нахил перекладати не тільки загальні слова, але й, коли можна, власні назви на другу мову, а не переносити їх до своєї мови в звучанні чужої, другої мови. Так постає принцип, покладений в основу всієї праці Кнюта-Улофа Фалька: "руські" і "слов'янські" назви порогів значать одне й те саме: вони є переклад з однієї мови на другу. Цей принцип, плідно використаний у праці, і дав змогу пояснити кілька нових і дотепних етимологій.

Які ж назви були первісні, а які були перекладом: чи, за термінологією автора, давньошведські назви перекладені з давньоукраїнських, чи навпаки? Фальк твердить, що первісними були давньошведські назви: це ж варяги проклали шлях "з Варяг у Греки", це ж вони його використовували, і тому це вони дали вперше назви порогам, а місцеве населення переклало ці назви на свою мову. Фальк доводить це твердження тим, що аналогічні "руським" назвам порогів трапляються в тих місцях Західної Європи, передусім в Англії і Шотландії, де за тих часів теж виступали варяги (завойовники, купці й ко-

3) Dneprforsarnas namn i kejsar Konstantin VII Porfyrogenetos' De administrando imperio av Knut-Olof Falk (Lunds Universitetets Arsskrift. N. F. Avd. I. Bd 46. Nr 4. Slaviska Institutet vid Lunds Universitet. Slaviska och baltiska studier. I). Lund 1951, стр. 304).

лонізатори) (стор. 39-40, 226). Він посилається також на кілька безперечно варязьких або перекладних з варязької мови географічних назв на півночі великого шляху "з Варяг у Греки" (стор. 39).

Висловитися в цьому питанні нелегко. У нас, як зрештою тепер у Радянщині, звичайно вважають, що визнавати участь варягів у створенні давньої "Руської" держави, — це майже злочин проти українського патріотизму. Тут голос здобуває не науковий доказ, а почуття. Автор цих рядків не є прихильник розглядати історію як перевернену в минуле політику, і в засаді не бачить нічого загрозливого для сучасного буття українського народу, коли і визнати, що першу державу на його території заснували чужинці. Не було б нічого загрозливого і в тому, якби визнати, що шлях "з Варяг у Греки" був у своїх складових частинах не опанований місцевою людністю перед появою варягів і що зокрема пороги вперше вдалося пройти саме варягам, які й надали їм своїх назв, як це доводить Фальк. Усе ж така, незалежно від усяких патріотичних почувань, треба ствердити, що Фалькову гадку про первісність давньошведських назв порогів ще не можна вважати за доведену.

Усі назви порогів Фальк виводить із загальних іменників, зв'язаних з характером і зовнішністю того чи іншого порога: гомінкий, кипучий, сферастий і под. Що ж дивного, що назви такого самого характеру могли існувати й існували і в інших землях, де діяли варяги? Хіба не можливо, що, перекладаючи назви порогів саме з місцевої мови, вони підставляли якраз такі слова, які були їм звичні з батьківщини і які інші варяги, що вирушали на Захід, прикладали до відповідних явищ природи там? Варте уваги, що інші власні назви варязького походження на шляху "з Варяг у Греки" Фальк зміг знайти тільки для північної частини цієї магістрали, але (крім однієї згаданої) не вказав їх над Дніпром. Відомо також, що загальна кількість словних запозичень від варягів у східнослов'янських мовах взагалі, а в українській мові зокрема невелика. Все це аргументи, що хоч не спростовують тези Фалька, але ставлять її під сумнів, показуючи, що для свого потвердження вона вимагала б нових, додаткових доказів. Некицко буде обережніше питання про те, які назви порогів були первісними, лишити відкритим. Зрештою ці питання не мають значення для нашої теми, — про мову України X сторіччя, вони більше важать для загальної історії, і очевидно, і розв'язати їх (якщо їх можна буде взагалі розв'язати!) пощастить не самими мовознавчими методами й засобами.

Відсутність цього питання ще ставить під сумнів тієї гадки автора, що має вирішальне значення для мовної аналізи назв порогів: гадки про те, що "руські" назви повинні своїм значенням відповідати "слов'янським". Саме ця гадка покладена в основу праці, і, поза деякими сумнівами, що про них мова буде далі, вона дала позитивні наслідки. Не входячи тут в обговорення давньошведських назв, — воно мусить бути полишене фахівцям, — спинімося на тому, як розшифровує Фальк, у згоді з цими останніми назвами, назви давньоукраїнські.

Перший поріг, що його назву досі читали як $\epsilon\sigma\sigma\omega\mu\eta$ або, прилучаючи до назви кінцеве η попереднього слова, $\nu\epsilon\sigma\sigma\omega\mu\eta$, Фальк пропонує читати як *Устуни*. Палеографічними міркуваннями він доводить, що початкове ϵ з знаком придику могло легко заступити первісне ν , і так само могло статися з лігатурою $\sigma\sigma$ і подібною до неї лігатурою $\sigma\tau$. [Цей поріг поданий у трактаті Босаянткина Багрянородного без давньошведського відповідника]. Назву другого порога $\delta\sigma\tau\rho\upsilon\beta\omega\mu\eta\pi\epsilon\rho\alpha\chi\eta$, у згоді з його варязькою назвою, Фальк читає, як зрештою його і досі читали, тільки з іншим фонетичним коментарем, *Острувни(я) праг*, вбачаючи в слові *праг* церковнослов'янський варіант слова *періг*,

але з українською вимовою. (На це вказував уже раніше, напр., Шахматов). Третій поріг подається у візантійському рукописі тільки як давньошведське ім'я $\gamma\epsilon\lambda\alpha\nu\delta\rho\iota$. Розшифровуючи його значення, Фальк слушно ставить його в зв'язок із сучасною українською назвою одного з порогів "Звоонець", припускаючи, що ця остання назва існувала вже за тих часів, тільки вона випала з тексту Костянтина. Четвертий поріг, сучасний "Ненаситець", поданий як $\nu\epsilon\alpha\sigma\acute{\eta}\tau$, Фальк дотепно виводить із старого словоскладання $\nu\epsilon + \acute{\eta}\epsilon + \sigma\iota\tau\iota\kappa$. де $\acute{\eta}\epsilon$ — той самий елемент, що в дієслові *яти-няти*, себто "мати", отже, все слово значило: той, хто не має ситости, хто не може насититися. Появу —н— у слові Ненаситець Фальк уважає за пізніше явище, що сталося тоді, коли первісний склад слова затьмарився, можливо також не без впливу двох варіантів форм *яти* — *няти*. Назву п'ятого порога $\beta\omicron\upsilon\lambda\eta\eta\pi\rho\acute{\alpha}\chi$ Фальк ставить у зв'язок із сучасною назвою Вільний поріг. Коли розуміти це як вільний від води, невикритий водою, то це знаходить potwierдження і в характері самого порога, і в давньошведському його імені, поданому побіч у Костянтина. Шостий поріг $\beta\epsilon\rho\omicron\upsilon\zeta\eta$ згідно з традицією коментується як *Вручи(й)*, себто такий, що кипить, а сьомий поріг $\nu\alpha\pi\rho\epsilon\zeta\acute{\eta}$ знаходить у Фалька зовсім нове пояснення: зіставляючи його з скандинавським відповідником, а з другого боку, справедливо сумніваючися, чи міг поріг дістати назву в наказовому способі [цю назву бо здебільшого тлумачили як наказовий спосіб від *напрягти* — *напрязи*], Фальк, виходячи з характеру самого порога, виводить його назву з кореня, який у сучасній українській мові виступає у формі *стрижень*, що може означати, за Грінченком, "найглибше місце в ріці, озері, фарватер". Саму стару форму назви порога Фальк відтворює у вигляді **настрєжьє*, що, правда, хибно, бо мусило б бути **настрьжьє*, інакше бо сучасна українська мова мала б не *стрижень*, а *стрєжень*.

Побудовані на потрібній відповідності давньошведської, давньоукраїнської назви і самого характеру кожного порога, ці відтворення назв імовірні. Проте вони швидко сулеречать третьому складникові, що є в трактаті імператора Костянтина, — його грецьким тлумаченням назв. Цю невідповідність Фальк усуває тим, що на творах самого Костянтина і його візантійських сучасників він показує, що греки при передачі "варварських" назв охоче грецизували їх і любили гукатися в довільні етимології. Ці міркування слушні, але все таки та чи та етимологія Костянтина мусила мати свої конкретні причини, і, власне, хотілося б, щоб ці причини були розкриті, щоб був показаний самий хід грецьких асоціацій Костянтина Багрянородного. Наприклад, назву першого порога, що її Фальк читає, як уже сказано "уступи", Костянтин пояснює $\mu\acute{\eta}$ $\kappa\omicron\iota\mu\acute{\alpha}\sigma\alpha\iota$, що значить "не ели". Фальк пише (стор. 83), що це розуміння сталося через прилучення кінцевого ν попереднього слова до форми $\acute{\epsilon}\sigma\sigma\omicron\upsilon\pi\tau\acute{\eta}$, так, що утворилася форма $\nu\epsilon\sigma\sigma\omicron\upsilon\pi\tau\acute{\eta}$. Але це означає, подерже, що Костянтин добре знав якунебудь слов'янську мову, а подруге і головню, означає, що помилково написання (ν) $\acute{\epsilon}\sigma\sigma\omicron\upsilon\pi\tau\acute{\eta}$, замість пропонуваного Фальком * $\omicron\upsilon\sigma\tau\omicron\upsilon\pi\tau\acute{\eta}$, сталося не при пізнішому переписуванні тексту, як начебто мало б виходити з усіх міркувань на цю тему, а вже в самого Костянтина, — а це сильно підриває довір'я до самого відтворення назви Уступу, та й до інших записів Костянтина, бо коли він міг *Уступу* поплутати з *Нестю*, то такі ж грубі помилки могли трапитися в ньому і в записі інших назв порогів⁴⁾.

Та найбільші сумніви і навіть безпосередні заперечення викликає характеристика звучні української мови X сторіччя, що її автор висловує з своєї рефлексивної назви порогів. Він стверджує такі риси тогочасної української мо-

⁴⁾ Відтворення Фалька лишає поза увагою ту обставину, що над початковим $\omicron\upsilon$ теж мусів стояти знак дриданку, — а це ще більше ускладняє справу.

ви: 1) давніх носових голосних *a*, *e* уже не було. Їх заступили відповідно *y* і *a* (*я*): Уступи, Неясит, Веручи(й). 2) звук *z* вимовлявся як *h*. Тому в кінці слова праг (поріг) пишеться *x*: прах. 3) *v* вимовлялося як *в* коротке *y*, творячи дифтонг з попереднім голосним. Відбиття цієї вимови Фальк бачить у слові *δστροβουμι*, де, мовляв, сполучення *β+ου* або (в іншому варіанті *ου+ου* — *δστροουουμι* відтворювало таку вимову звука *v*. 4) *l* перед приголосним перейшло в такого ж характеру *e*, як це *e* в сучасних словах типу *вовк*, *повний* (стор. 168). 5) Глухі голосні звуки *z*, *o* вже не існували, тому вони не позначені після *e* у словах *δστροβουμι*, *βουλυη*, в кінці слів *πραχ* і *νεασητ*. 6) *a*, що після нього заважав редукований голосний звук, перейшло в *y*, даючи цим початок тим змінам, що привели до сучасного українського *i*: *δστροουουμι*, *βουλυη*, відповідно до сучасних *острівний*, *вілний*. Особливо революційний характер з цих тверджень мають останні двох. Коли взяти до уваги, що досі звичайно приймали (хоч були і інші думки), що ці явища припадали на XII-XIII сторіччя, то це означало б перенесення їх на три сторіччя назад і датування цього особливо характеристичного для української мови явища незмірно ранішим часом. Та і інші твердження Фалька, за винятком першого, яке вже давно прийняте в слов'янському мовознавстві, не були досі загально прийнятими і хронологія цих явищ уважалася за спірну або неясну. Таким чином прийняття поглядів Фалька було б справжньою революцією в українському мовознавстві.

Чи ж можна всі ці Фалькові твердження прийняти?

Почнімо з останніх двох. Перше заперечення, що відразу випливає, — це потреба уgruntувати, чому, якщо ці зміни відбулися вже в X сторіччі, ми не знаходимо їх слідів у текстах, що є написані аж на 100 років пізніше? Питання це, природно, стояло і перед Фальком, і він старався показати, що явища ці відбилися вже в перших текстах XI сторіччя, заводячи приклади за Кримським і Бузуком. Але ці приклади не цілком переконують. Насамперед, кількість їх дуже незначна, два-три приклади впродовж сторіччя, до того ж здебільшого вони мають характер звичайних помилок переписувача. Наприклад, «рудством» замість «уродством», — явна механічна переставка літер *o* і *y* (стор. 169), так само як пропуск *l* у словах мчаніємъ (мовчаніям) і вхвзующемъ (стор. 168), написання *ходъ* замість *годъ* або пропуск літери *z* (стор. 114-115) — зовсім не можуть правити за доказ, що *l* перейшло вже тоді в нескладове *y*, а *z* вимовлялося як *h*. Зрештою ці впливи Кримського й Бузука (другого переважно з Кримського, а не з першоджерел) давно вже знайшли свою серйозну критику в рецензіях О. Шахматова на «Українську грамматику» першого (Rocznik Slawistyczny, 1908, II), В. Дем'янука і В. Ганцова (Записки Історично-філологічного відділу ВУАН, V, XV, XXIII) на «Історію української мови» другого. Головна хиба вишнев Кримського полягала в тому, що він шукав окремих випадкових фактів, не цікавився системою мови того чи того тексту і доби. Про Бузука тут говорити взагалі не доводиться, бо він самостійно над текстами до XIV сторіччя не працював.

Таким чином треба ствердити, що матеріали пам'яток з давньої України не potwierджують висновків Фалька щодо хронології звукових змін, що їх він подає. Тільки повний перегляд текстів міг би, може, принести щонебудь нове. Досі відомий у мовознавчій літературі спис прикладів рідше стверджує погляди Шахматова, ніж його супротивників. Та ще важливіше є те, що навіть нечисленний матеріал назв дніпровських порогів, що його маємо в Костянтина Багрянородного, не цілком відповідає висновкам Фалька щодо хронології занепаду глухих голосних і переходу *o* в *y*. У назві, наприклад, шестого порога *βερροβτζη* голосний *e* після першого приголосного відповідає старому *o* і, отже, свідчить, що цей звук міг вимовлятися як голосний. Розбираючи

це слово, Фальк хоче пояснити наявність голосного в першому складі етимологізацією слова на грецький лад. Мовляв, для грецької мови була невластива початкова група *вр*— . Але грецька мова широко використовувала сполучення *вр*— на початку слова перед голосним, напр., у слові *βροχως*, а в *βρέω* це сполучення звуків виступає навіть у такому слові, яке значенням могло б бути зближене з словом *вр*учь, бо грецьке слово означає “бушувати, кипіти”. Фальк, правда, подає також паралелю передачі відповідних сербських назв у Костянтина за допомогою *Вер*—, а не *Вр*—, але тут же сам правильно пояснює цей факт слідом за Скоком, а саме, що, очевидно, ці назви Костянтина чув від представника романських мов, який справді не знав початкової групи *вр*— . Зрештою, якщо вже сподіватися від Костянтина подібного роду вставок голосних, то це мало б місце радше в формі *βουλη*, бо група —*лн*— справді мало типова для грецької мови, — та там цієї вставки якраз нема. Таким чином, доводиться повернутися до досі прийнятої думки, що в середині X віку глухі голосні в українській мові ще існували. Але це виключає тоді і можливість припустити перехід *ο* в *υ*, бо цей перехід був наслідком занепаду глухих голосних ⁵⁾.

Якщо ми приймаємо наявність глухого голосного в слові *βερούτζη*, то зразу постає питання, чому ж не відбито вимови цього звука в кінці слів *πράχ* і *μασχήτ*, а також після *λ* у слові *βουλη* (в слові *δοτροβου* можна за традицією розглядати *ου* не як фіксацію вимови українського *ο*, а як відбиття голосного *ε* (*υ*). Тут можна висувати різні припущення про можливість ранішого занепаду глухих голосних у кінці слів, шукати зв'язку з місцем наголосу тощо. Але насамперед треба поставити питання принципової ваги: чи уповноважує нас взагалі щонебудь дивитися на записи Костянтина як на фонетично точні? Цього важливого питання Фальк ніде не ставить. Тим часом факти радше схиляють нас до негативної відповіді. Сам Фальк говорить кілька разів про шехіть учених греків до “варварських” імен. Він показав, що запис імен роблено не від слов'янина на місці, а від варяга, хоч і двомовного. Можна звернути увагу ще на той факт, що тоді як слово *πράχ* (поріг) подано в давньоболгарській формі, форму *вр*учи подано в східнослов'янському вигляді, — отже, бракує елементарної послідовності. Наголоси у поданих назвах здебільшого досить непевні, часом просто фантастичні, і суперечать етимологіям самого Фалька (*έσσοπλή, μαπρεζή*). Нарешті, чому припускати, що Костянтин етимологізував тільки в перекладах назв порогів, а не в самих назвах? Щоб цю можливість відкинути, треба було б простежити, які можливі асоціації з грецькими словами і назвами могли вплинути на кожну назву, — чого не зроблено і що, справді, мало б бути радше працею грецяста.

Отже, можна поставити під сумнів фонетичну відповідність записів Костянтина взагалі, а тим більше годі шукати в нього таких тонких відтінків, як розрізнення губозубного і губогубного *ο*, відтворення дифтонгів, — бо зрештою можна взагалі від нього сподіватися лише відтворення тих звуків, які бу-

⁵⁾ Думка Соболевського про роллю наголосу, на яку посилається Фальк (191), хибна. В самих назвах Костянтина форми *εου* замість *ο* могли просто відбивати ненаголошеність *ο* (Пор. сучасні наголоси шальний, острівний). Грецьке *ου* в слові *херувим* староцерковнослов'янська мова передавала через *ο* (херовим — пор. A. Vaillant. Manuel du vieux slave, I, стор. 31). З цього випливає, що цілком закономірно слов'янське *ο* в назвах порогів Костянтина Багрянородний передавав через грецьке *ου*. Правда, не можна автоматично череносити риси вимови давньоцерковнослов'янської мови на давньоукраїнську, але невідомі факти якоїсь заміни церковнослов'янського *ο* на інші звуки навіть у пізніших пам'ятках з української території. Те саме *ου* в *δοτροβου* з таким же успіхом могло відбивати і *υ*. Не можна сподіватися від Костянтина послідовної транскрипції звуків слов'янської мови, — пор., що в слові *βουσεγυράδ* — Вишгород — те саме *ου* відбиває вже *и*!

ли в системі його мови або відповідних підставлень, як це і завжди буває, коли чужу мову слухає людина без спеціального фонетичного вишколу.

Зокрема, написання *прох* не роз'язує, мабуть, остаточно питання про характер вимови українського *g*, хоч ще Шахматов зазначає, що цей запис може відбивати вимову типу *h*. Факти тут дуже плутані, випадання *g* перед приголосним і скорочення групи *ogo* в *o* (*ô*) ще нічого не доводять, бо, як вказував Дем'янчук, польська мова знає перший факт, хоч і зберігає вимову *g*, а скорочення шведських такі дієслів *taga, draga* в *ta, dra* без переходу *g* в *h* могло бути фактом аналогічним до переходу *единого* в *едино* (стор. 115). В усякому разі факт передачі *h* через *j* в іменах типу *Након* — *Якун*, з одного боку, а переходу *g* в *h* в іменах типу *Gläfe* — *Гліб*, з другого (Свенціцький) змушує тут до обережності. Шкода також, що автор не використав матеріялів дискусії про перехід *g* в *h* у чеській і словацькій мові (Травнічек, Мазон, Трубецкой, Новак, Федак, Штольц, Шміляуер та ін.).

Щоб визнати думку Фалька про звуковий склад української мови X віку переконливою, слід би систематично переглянути погляди його попередників-інакодумців, спираючися на ще не використаний матеріял із старих текстів, з діалектів і на паралелі з іншими насамперед суміжних слов'янських мов. Така революція в історії української мови була б дуже спокуслива. Але покищо обережність змушує нас розглядати відповідні місця книги Фалька як першу, так би мовити, заявку на гіпотезу, що ще має бути стверджена дальшими працями. Проте це зовсім не знецінює книги Фалька. Вона бо оригінально ставить цілу низку конкретних питань і створює дослідницьку думку до дальшої праці, а багато з запропонованих у ній гіпотез, слід думати, тривало ввійдуть у науковий обіг і запалідять науку. Зокрема вдячним йому буде і українське мовознавство. В усякому разі вже це можна уявити собі поважною працею над українською мовою давніх часів без знайомства з працею шведського славіста.

Юрій Шерех

Український Кодекс 1743 року

Наукове товариство ім. Шевченка подарувало українському суспільству на еміграції та українській науці в цілому прекрасну працю заслуженого історика українського права, чия ім'я є вже певним заповіданням твору великого значення і досконалої обробки. *) В прозорій ясності думки, в логічній досконалості систематизації матеріялу, в суворій простоті викладу книга проф. д-ра Н. С. А. Яковлева має, мабуть, ще так багато рівних в українській науковій літературі.

Проект кодексу українського права середови XVIII століття — явище настільки значне, що ним з особливою увагою зайнялася українська наука. Попередні праці проф. О. Кистяковського, Івана Теличенка, і кілька інших, меншого вже від перших двох значення праць, не є повні і вимагають нового дослідження предмету. Отже, поява дослідчої монографії А. Яковлева відповідала цьому назрілому завданню.

*) Андрій Яковлів. Український Кодекс 1743 року. «Права, по котóryмъ судится Малороссійскій народъ». Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. СЛХ. Мюнхен, 1949, стор. 210.

Автор починає з характеристики попередньої літератури питань, далі йде історія складання кодексу: сама причина початку праці над Кодексом (пропозиція російського уряду 1728 р.), склад комісії по кодифікації українського права, місце, час і зміст її праці. В зв'язку з останнім питанням автор докладно розглядає джерела проекту Кодексу 1743 року (Литовський Статут, Німецьке право, українські джерела, російські джерела). Потім ідуть цікаві сторінки про план і методи праці Кодифікаційної Комісії. Тут довідуємося про наявність розбіжності поміж членами Кодифікаційної Комісії: бунчуковий товариш Василь Стефанович і члени, що його підтримували, розглядали справу вельми широко, маючи на увазі, виходячи за межі російської пропозиції про складання кодексу діючого вже практично українського права, — створити збірку права, що в певних частинах реформує б цілу правну систему і окремі правні приписи. Натомість група, що її очолював генеральний суддя Іван Бороздня, стояла на засаді точного додержання російської пропозиції. Як ця позиція, так і лізніша відмова старшинської ради, за гетьманування К. Розумовського прийняти "Права" 1743 року за збірку діючого права (через те, що вони суперечать єдиному, мовляв, українському кодексові — Литовському Статутові), по суті виходили з мотивів національного порядку — в непорушному виді зберегти самостійну і традиційну систему українського права.

Після докладної аналізи тексту проекту 1743 року — проф. А. Яковлів подає систематичний виклад змісту Кодексу за системою, прийнятою в праві вже нашого часу. Книга закінчується додатками: списком усіх членів Кодифікаційної Комісії 1728-1743 рр. та цікавими й вдало вибраними зразками окремих частин і окремих постанов проекту Кодексу 1743 року.

У загальному праця А. Яковлева має характер монографії, але як така, за сучасного стану знань та джерел, вона є, на нашу думку, трохи неповна. Але коли вже говорити про те, чого в цій праці не вистачає, то доводиться звертати увагу не так на основні і органічні її частини, як на той додатковий і дещо зовнішній матеріал, який мав би зміцнити і оздобити фасад цілої будови. Насамперед бажано було б знайти в праці шановного автора більший зв'язок із загальним тлом доби, що за неї сталися досліджувані явища. Адже проєкт Кодексу 1743 року виростав не на пустому місці: такий, а не інший його зміст в певній мірі зумовили і соціальна структура тодішнього українського громадянства (станове суспільство), і економічні його підвалини, і політичне становище українського державного організму (безпосередня залежність від Росії після Полтавської поразки), і тогочасний культурний розвиток суспільства, і стан спеціальної правничої освіти на Україні, і, нарешті, — рівень тодішньої української практичної юриспруденції. Соціальна структура станового суспільства причинилася до того, що "Права" 1743 року провадять скрізь систему соціально-правної нерівності громадян, як суб'єктів права з поширеною (в одних), і обмеженою (в інших), за їх соціальною приналежністю, правосудністю. Щодо цього український кодекс обома ногами стоїть на соціальній базі, яка в ряді європейських країн передового характеру в його час почала давати перші ознаки зламу і розламу. Економічні підвалини суспільства виминули на цілий ряд розділів і постанов, що не відчували ще потреби пристосуватися до майбутніх відносин вільного ринку для вільного товаровиробника. Залежність від Росії та безпосередній вплив останньої на внутрішнє життя і його правні форми на Гетьманщині, приводили до того, що і самий Кодекс складався з російської ініціативи і наказу, і зміст його був згоря зв'язаний запропонованими в російському наказі умовами: лаше, так би мовити, контрабандно він виривався з вузьких меж російської пропозиції. Культурний розвиток, стан правничої освіти,

рівень практичної юриспруденції в українській козацькій державі, — все це, річ ясна, не могло не відбиватися на змісті й формі українського кодексу права 1743 року.

Безперечно, монографія проф. А. Яковлева в певній мірі відзначає всі ці менти при розгляді кожного конкретного питання. Хотілося б, однак, більшого наголосу на ці передумови постановя, творення і оформлення українського кодексу.

Надзвичайно цікавим є розгляд принципової суперечки поміж групами членів Кодифікаційної Комісії. Можна вважати, що кожна група діяла з мотивів національно-патріотичного характеру. Погляд І. Берозни, що Комісія не повинна виходити за межі діючого на Україні права, був зумовлений, очевидно, національними інтересами української козацької держави, яка, обстоюючи непорушність свого давнього, традиційного права, тим самим обстоювала рештки своєї державності від сторонніх впливів, що ними переможна Росія міцно стукала в двері українського державного організму, вимагаючи для себе чимраз більшого місця та уваги. Чи ж можна, однак, вважати непатріотичною позицію В. Стефановича? Цей, по-європейському освічений, український правник XVIII століття, можна думати, бажав вивести українське право на ширший шлях, зацікавивши його певними засадами тогочасних науково-правничих ідей і досягнень. Коли б це йому вдалося та коли б при цьому було збережено певні підвалини своєрідних, притаманних саме Україні і вироблених її історією правних засад — слід думати, що зроблено було б велику прислугу національно-державній справі. Отже, маємо тут до діла з патріотизмом, що намагається забезпечити поступ, тобто з патріотизмом, безперечно, глибокого порядку.

Формально перемогла позиція В. Стефановича, і кель завдань комісії було поширене: вона, шукаючи джерел права, виїшла за діючі на Україні кодекси і підручні посібники та притягнула до своєї праці дещо ширший матеріал. Але наявність опозиції не могла не стримувати комісії в її новаторських тенденціях, і це на ділі привело до компромісних рішень.

Внаслідок цього основним джерелом кодифікованого українського права все таки ставали застарілі вже з багатьох поглядів норми Литовського Статуту та Магдебурзького права, а використаний теоретичний матеріал європейської правової науки був максимально обмежений (в основному — творами німецького криміналіста XVII ст. Бенедикта Барпцова). Це наклало рішальний відбиток на низку постанов "Прав" — 1743 року.

Проф. А. Яковлів справедливо підкреслює високу досконалисть змісту Кодексу 1743 року в цивільно-правній галузі. Але він же погоджується, що в галузь кримінального права Комісія перенесла застарілі вже постанови своїх основних джерел, які знали надто сувору правну реакцію на більшість правопорушень та які встановлювали жорстокі види кваліфікованої кари (в більшості випадків — смертну кару). Це, безперечно, так. Можна ще додати, що і в цивільно-правній галузі ми знаходимо дуже застарілі норми. Такими, наприклад, є вміщені в "Правах" 1743 року точки про невільництво. В більшості бо європейських держав інститут невільництва вже відпав і відмер у добу станового суспільства: невільники ввійшли до широкої маси неповажного, закріпаченого селянства. Таке саме сталося і в Україні, де невільництво фактично зникло в кінці XVI століття (в Галичині в кінці XV ст.). Тим часом "Права" 1743 року знову фіксують цей інститут, беручи його з своїх "німецьких" та "литовських" джерел. Але фактично цей інститут на Гетьманщині вже давно не існував, обмежуючися хіба що випадками тимчасової неволі полонених воєнків. Авторів цих рядків упродовж довголітніх праць над архівними матеріалами не довелося зустріти жодної вказівки про жодного невільника в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.

Якщо вже говорити про фактичне існування невільників, то їх хіба що можна було б інколи знайти в маєтках нових російських дідичів, які подекуди поставали в XVIII ст. на Гетьманщині. В цих маєтках ще могли бути “кріпосні люди”, що ними в Росії попередніх XVI і XVII ст. називали “кабальних холопів”, тобто осіб, що самопродавали себе чи самозакладали за урядовими записами (кабалами) в тимчасове невільництво. Але в XVIII ст. цей інститут відмер і в Росії. Ясна річ, що Комісія, коли і мала на увазі ці російські маєтки на Україні (на це натякає назва “кріпосних”, що її вона надає невільникам), без потреби поновлювала постанови про архаїчний і віджилий правний інститут.

Скільки в цих своїх частинах український кодекс 1743 р. був відсталий у порівнянні з іншими тогочасними європейськими кодексами і збірками прав? В якій мірі він відповідав своєму часові і стояв нарівні чи, може, дещо попереду інших європейських правних збірників? Відповідь на ці питання є конче потрібна, бо інакше ми не можемо оцінити “Прав” 1743 року в цілому їх змісті й значенні. (Немає чого, річ ясна, рівняти їх з правними системами нашого часу). Тому треба пошкодувати, що автор такої глибокої монографії про “Права” 1743 року залишився на півдорозі, не дспровадивши свого дослідю до його логічного закінчення. Тим самим від читача залишається прихованим і нез’ясованим висновок про справжню суть і цінність досліджуваної збірки українського права середини XVIII століття.

Ми не думаємо, що таке порівняння з іншими збірками європейського права XVIII ст. було б чимсь “небезпечним”, бо, мовляв, виставило б українських кодифікаторів права у невідгідному вигляді відсталих і необізнаних з основними засадами європейської правової науки людей. Навіть припустивши на хвилину, що це справді було так, ми в ніякому разі не мали б утікати від цього факту. Об’єктивність, це — певна в собі і смілива оцінка кожного явища, що ні перед якими “невідгідними” сторонами питання не відступає, — є прикмета міцних, сміливих і певних правоти своєї справи людей. Чи ж справді хоч на йоту змешчилася б право українського народу на його національне звільнення в XX-му ст. через те, що його правники в середині XVIII ст. склали невідповідний своєму часові правний збірник?

Зрештою, автор цих рядків цілком є певний, що таке порівняння нічим не могло б зашкодити українським “Правам” XVIII ст. Бо, коли XVIII вік, з одвого боку, є добою великих ідей, що їх з палкою сміливістю проголошували в тогочасних наукових (і науково-юридичних в тому числі) творах, то, з другого боку, тогочасна європейська дійсність, з погляду державно-правного устрою і правової системи, в дуже малій (частіше — в жодній) мірі ще не відбивала цих проголошених настанов наукової і політичної думки. Навіть в тих випадках, коли вона пробувала це робити (яприклад, у “Наказі” російської імператриці Катерини II-ої, Комісії для складання нового кодексу в 1767 р.), програмові настанови поступово на свій час думки законодавця, зустрівшись з тогочасною дійсністю, не могли перебороти її і несміливо відступали назад. Кодекс “Прав” 1743 року, очевиднож, також — був у загальній лінії правних систем XVIII ст., що в переважній більшості своїй не відбивали прагнень частини тогочасного суспільства розірвати путі станового правового устрою.

Отже, наше побажання заслуженому авторові дослідю про “Права” 1743 року — дати українській (і світовій) науці ще спробу порівняння українського кодексу XVIII ст. з правними системами того часу. Прекрасна, глибока й досконала, повторюємо, монографія проф. А. Яковлева, що за неї ми, в імені істориків українського права, дякуємо авторові, стає для такого дослідження і порівняння міцною і надійною базою.

Чехи й українці в XV-XVIII віках

Дванадцять років після появи першого тома капітальної праці про історію зносин чехів зі східними слов'янами з-під пера А. В. Флоровського, колишнього професора Одеського університету, Слов'янський інститут у Празі видав другий том історії чесько-східнослов'янських зносин, присвячений добі XV-XVIII віків¹⁾.

З усіх східних слов'ян за цієї доби, що були в зносинах з чехами, українці займають перше місце. Тому книга А. Флоровського є одночасно найдокладнішою працею про чесько-українські взаємини в XV-XVIII в.в.; автор вистудював величезну літературу, можна сказати, що він усю її вичерпав, ба навіть деколи скористав з чеських архівів.

Отож, спробуємо, за працею А. Флоровського, коротко оглянути зв'язки українців з чехами в XV-XVIII в.в., але мусимо додати, що для повної картини чесько-українських взаємин треба було б також використати недоступні нам праці Флоровського в "Філологічному Збірнику" Чеської Академії, 1941 (про вплив чеської біблій в українському письменстві), в "Слavia" (1941) (про чеські елементи в українському театрі), в журналі "Чеський Історичний Часопис" (1940) (про довіз чесько-моравських сукон в Україну) і окрему чеську книгу А. Флоровського "Чеські єзуїти на Русі" (Прага, 1941).

А. Флоровський слушно починає з твердження, що питання про безпосередній (а не через Польщу) вплив чеської мови на живу українську мову досі не досліджено й обмежується визнанням "безперечної можливості чеського впливу в ділянці розвитку руської мови за домонгольських часів" (стор. 12).

Автор докладно зупиняється на українській редакції "Люцидаріуса", що безумовно йде від чеського оригіналу, бо текст і мова українського "Люцидаріуса" має явні сліди чеського тексту. Чеську мову знали в колах клівських філологів XVII віку, про що свідчать словники, як, наприклад, словник Памви Бервида (1627), який досить часто посилається на чеські слова задля пояснення свого лексичного матеріалу. (Автор подає всі такі зразки чеських слів). Проф. Мурко навіть знайшов чеське джерело, що з нього користався Бервида, а саме словник Лодерекера, виданий 1605 р. у Празі.

А. Флоровський приносить сплу фактів, що свідчать про економічні зв'язки чеського Шлезьку, Вроцлава у першу чергу, з Галичиною в XIII-XIV в.в.

Серед купецтва вроцлавського в XIII-XIV в.в. було чимало осіб, що мали назву «Ruteni». В половині XIV в. в середмісті Вроцлава існувала "Руська вулиця" (Platea Rutenicalis). Король Казимир, захопивши Галичину, замкнув 1353 р. торговельний шлях шлезьким купцям у Галичину, змусивши їх торгувати з Краковом. Пізніше, вже на початку XVIII в., торговельні зв'язки козацької України з Шлезьком набирають не абиякого значення, і український тютюн іде до Шлезьку.

Цар Петро, бажаючи скерувати українську торгівлю до російських портів — Архангельська, Риги, Петербургу, — простісінько указом скасував 1714 р. українську торгівлю зі Шлезьком. Цілий український ввіз мусів віднині бути спрямований до північної Росії. Україна робила спроби, щоб домогтися скасування Петровського указу. У цій ділянці її інтереси збіглися з інтересами Шлезьку та імперського уряду, що його представники, особливо посол у Петер-

1) Чехи и восточные славяне. Прага. 1947. 8°, стор. VIII, 545.

бурзі граф Кінський, чех з походження, робили нелегальні заходи в російській столиці, бо, як писав ганноверський посол у Петербурзі Вебер, "Вроцлав ніяк не міг обминути торгівлі з Україною". Цар Петро частково поступився: указом 1722 р. знову дозволено українську торгівлю з Шлезьком, але кількість і розмір товарів були гостро обмежені.

В XIII в. багато чехів виемігрувало до Галичини. Поміж ними було чимало ченців францисканців і домініканців, бо "руські землі" Польщі разом з Чехією склали одну "провінцію" в юрисдикції тих двох католицьких чинів. В оточенні галицького князя Юрія II-Воєслава, в другій чверті XIV в., були чеські воєни. В XVI-XVII в.в., по чеській катастрофі, політичні емігранти пішли в Україну. Наприкінці XVI в., наприклад, у Берестечку, Луцького повіту, в маєтку князів Пропєських, жив і діяв "казнодій" (проповідник) Ян Журновський.

А. Флоровський докладно зупиняється на цікавому питанні перебування чеських військових відділів на українських землях у XV-XVI в.в., коли, після гуситських війн, чеські воєни зажили великої слави в цілій Європі. Чеські військові відділи на службі польських королів діяли головним чином на українських землях. В 1499 р., наприклад, охорона Кам'янець-Подільського була в руках чехів. На факт перебування чехів на українському терені вказують п'ятовані автором відомі сатиричні вірші Рея: *Czech jeden ná Podole iechał kozakowác...* (стор. 307).

Особливо цінилися в Україні чехи-пушкарі. Саме слово "пушкар" є чеського походження, хоч прийшло воно в українську мову через польську.

Значний був також вплив чеської військової техніки й військової організації на військову справу в Україні: чимало військових чеських термінів привласнила собі українська мова (рушниця, гаківниця...). Як відомо, Фр. Палацький твердив навіть, що українське козацтво створилося на початку XVI в. під впливом "чеських братських рот". На думку славного чеського історика, князь Фридрих Острозький, після поразки Свидригайла в 1435 р., втік з рештою таборитів в Україну, де поклав початок козацтву. В. Антонович деякою мірою поділяв погляд Палацького, і вважав, що завдяки Острозькому в козаків з'явилася славнозвісна тактика "табір". Хоч історична наука не ствердила здогаду Палацького й Антоновича, але не можна зовсім виключати можливості якогось зв'язку початкової козащини з чеськими військовими "братствами". Щодо тактики оборони "табором", — тобто оборони шесами, — то хоч вона відома була в Україні ще за часів Володимира, як це видно з літопису під 993 роком, але, без сумніву, чеський досвід "табору" за часів гуситських війн, відновив ув Україні тактику "табору".

Докладні й цікаві чеські голоси поєдано в праці А. Флоровського про Московщину й, зокрема, про царя Івана Лютого. Голоси ці були вельми ворожі до "варварської" Москви й її "деспота". Трактат Пешіни з Чехорода (1664) про турецьку небезпеку для східної і осередньої Європи підкреслює велику роль козаків у ймовірній боротьбі проти Туреччини.

У 1673 р. в сазітській гімназії в угорському Грацінті була поставлена жива картина на тему «*Ucraina et Podolia a Deo sub speciebus eucharisticis latente contra capitalem christianitatis hostem vires et auxilium expetit*».

Чехи, очевидно, щільно слідували за Хмельниччиною. З цього погляду цікаві думки Яна Амоса Коменського, славного чеського педагога й філософа (1592-1670), проповідника й управителя шкіл "чеських братів". Емігрант, Коменський не раз жив у Польщі; до Московщини він ставився вельми негативно: «*misera gens, Moscovitae, ad plagas natæ*»... Козащина, натомість, його

цікавить, як чинник боротьби проти католицької Польщі. Україна в нього: «Ucraina, hoc est, Cosacorum regio».

Не зайвим буде також нагадати, що відомий генерал Вейсбах, за цариці Ганни головнокомандувач армії в Україні, був чех з походження. Це він одержав маетки “зрадників” (Мазепи, Орлика...) і причинився до повернення заporожців під російську владу. В Україні Вейсбах і помер; поховали його (1735 р.) в Полтаві. Багато зібрав також А. Флоровський цікавих відомостей про культурну діяльність в Празі українця Кролика, вихованця Київської Академії, що його цар Петро вислав до чеської столиці як перекладача.

Цісарський посол при дворі царя Петра граф Жінський, що про нього ми згадували вище, пильно приглядався до нової Росії й до України. 1722 р. він твердив, що цар хоче відібрати вільність в українців, і подав чутки, що з цієї вагоди козаки мають “вчинити завірюху”. З часів царя Петра варт згадати також місію словака Данила Крмана (1708-1709), суперінтенданта лютеранської Церкви в Словакії, до Карла XII. Словацький посол був разом зі шведським королем в Україні, зустрічався в його обозі з козаками, з духовенством, зокрема з уніятським. Крман у своїх споминах підкреслює близькість української мови до словацької, й записує латинською мовою охоронну грамоту Мазепи²⁾.

Такі є найголовніші менти чесько-українських взаємин у XV-XVIII в.в., за працею А. Флоровського, що її важливість і наукова цінність підвищується ще багатію, повторюємо, вичерпною бібліографією. Докладний покажчик полегшує користування книгою.

Вкінці ще можна не зробити двох уваг. Перше — подаючи силу фактичного матеріялу, іноді один суперечний іншому, автор свідомо не висловлює своєї думки, раз-у-раз вагається в оцінці матеріялу. Чи не занадто вже автор переборщив у своїй науковій обережності? Коли автором є такий вчений, як А. Флоровський, хочеться знати його власну думку в тому чи іншому питанні.

Друга увага — термінологія в книзі зовсім кульгав. Під цим сльям характерний є самий заголовок праці: “Чехи и восточные славяне”, але тут же підзаголовок: “Очерки истории чешско-русских отношений”, тобто “східні слов’яни” й “руськіє” це те саме! Щодо назви українців і їх батьківщини в праці А. Флоровського — це справжня саламаха. Тут і “русские Литвы и Польши”; “представители Украины”, “Руси в целом”, “Южная Русь”, “Малороссия” тощо. І все це не в цитатах з документів, що їх, річ ясна, треба наводити непорушно, а в самому авторовому оповіданні...

Мимохіть у читача виринає думка, що така чудернацька термінологія походить від *політичних* поглядів автора. Якщо це так, шкода: не місце “політиці” в такій поважній праці, що вийшла з рамени Слов’янського інституту в Празі.

²⁾ Див. статтю С. Томашівського «Словацький висланник на Україні (1708-1709)» («Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському», Львів, 1906).

М. П. Василенко і ВУАН

3-го жовтня 1935 р. скінчив свою життяву путь Микола Прокопович Василенко, визначний український історик, що зв'язав своє ім'я з Українською Академією Наук. З цієї нагоди, на прохання редакції "Україна", Н. Д., що найкраще знала покійного вченого та життя Академії за його часів, написала статтю, яку, певно, наші читачі прочитають з цікавістю, як цінний причинок до історії української науки за її переломових часів. Підзаголовки в статті — наші.

Р е д а к ц і я.

...1918 року М. П. мав коло 50 років. Він був бадьорий, високий, темне густе волосся та маленька бородка його вже значно посивіли, ясно-сірі очі приїтно дивилися крізь окуляри. Одного осіннього дня того вікомного року, коли я зустрінула М. П. на розі Великої Володимирської вулиці в Києві, мене вразила якась надзвичайна радість на його обличчі. На моє запитання, з чого він так радіє, М. П. відповів радісно й урочисто: "Нарешті я передав усі матеріали про заснування Академії Наук і цими днями п. Гетьман підпише закон про її відкриття..."

Через бурхливі події, що саме висушилися на Україну, Академія розпочала свою діяльність лише 30 листопада 1918 р. Перше ж Спільне Зібрання Академії надіслало М. П. на письмі свою гарячу подяку за те, що "бувши міністром народньої освіти, Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії Наук і тим записали своє ім'я нестерпними літерами в історії Академії". Цей документ М. П. завжди беріг, як найдорожчу свою реліквію.

М. П. ВАСИЛЕНКО — АКАДЕМІК

У липні 1920 р. М. П. було обрано на дійсного члена Української Академії Наук на кафедру історії українського права, і з того часу Академія стала головною метою його життя. М. П. було обрано на Голову III Соціально-Економічного відділу, і він залишався ним аж до "реформи" Академії в 1929 р. Після виїзду з Києва першого президента Академії В. І. Вернадського, одногосно було обрано на президента М. П., але уряд не затвердив цього вибору. Проте, незалежно від офіційного поста, М. П. належало в Академії Наук видатне місце. Він жив її життям, її інтересами, і брав участь у всіх її подіях. Він був членом величезної кількості комісій, комітетів, та головою комісії для вивчення історії західно-руського та українського права.

У всіх комісіях і комітетах М. П. працював з захопленням і ніколи не ставився до свого членства "формально". Він бо намагався поставити Українську Академію нарівні з кращими Академіями світу й прагнув притягти до роботи в ній найвидатніші сили.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК НА ПОЧАТКУ 1920-х РОКІВ

Тим, хто бачив Українську Академію Наук 1930-х років, з пишними будинками, гарно умебльованими кабінетами президії, власними автими й електричними секретарками, важко собі уявити, як виглядала Академія на початку 1920-х рр. Спершу вона містилася в невеличкому будинку величезного "пансіону графині Леванової", при Великій Володимирській вул. ч. 54; згодом зайняла частину будинку при тій самій вулиці ч. 37 для природничого відділу. Але приміщення

не опалювалися, й було дошкульно зимно; наукові робітники в подертих старих пальтах, в шапках, насунутих на самі вуха, синіми, порепаними пальцями писали, за браком атраменту, розчином хемічних олівців, що замерзав, і його треба було розморожувати власним подихом. Паперу не було: використовували, так званий, "утиль" — старі афіші, плякати, етикетки, картки відірваних календарів. Платні здебільшого не одержували; в комісіях бувало до 15-20 членів видатних фахівців, а "штатними", себто з платнею, було 1-2. Зрештою грошова плаття на початку 1920-х рр. небагато важила в бюджеті: гроші катастрофічно падали, платню затримували, і на місячну платню в кілька "мільйонів" часто можна було придбати тільки фунт житнього хліба. Більше значення мав мізерний "пайок" натурою. М. П., діставши пуд житньої муки, перекинувши лантух на плечі, ніс його до професора університету, математика Б. Вукрєва, що його дружина випікала хліб "за припічку" й цим утримувала цілу свою родину. В своїй квартирі, при Тарасівській вулиці ч. 20, М. П. жив самотньо, сам обслуговував себе: мив підлогу, прав білизну, варив рідкий "кандьор" з пішона... Але вряди-годи він мав щастя й поласувати: колишня куховарка, що залишилася жити з родиною в його кухні, як самостійні мешканці, пригощала колишнього свого господаря кавалчком булки з білої муки, або пирога. Йй жилося добре...

На весні М. П. лісія праці в Академії, або по викладах в університеті та інших "ВУЗ'ах", з граблями та лопатою поспішав кілометрів за 4-5, за місто, на Солом'янку, де були приділені для наукових робітників породи. Ціле літо він працював там, але, коли приходив час збирати врожай, професори знаходили адебільшого спустошене поле: хтось вже без них зібрав врожай. Проте М. П. радів і з тих решток, що іноді залишалися йому. Пригадую, як на мої іменини він приніс мені подарунок — кошик бараболі: замість букета, — сказав він.

Восени формувалися "бригади" науковців для рубання дрів: їхали кудись далеко, рубали, шияли, складали дрова в "саженки", і кожен мав право вивезти, здається, одну третину того, що склав. Решта йшла різним установам. Праця була тяжка: літні вчені, що ніколи не тримали сокири в руках, ранили собі руки, багато з них застуджувалися. А потім — нова турбота — шукання транспорту; коли ж транспорт був забезпечений, часто виявлялося, що невідомо хто вже вивіз дрова. А дома зимно (дрова коштують шалені гроші), в хаті темно, бо в приватні помешкання електричного струму не дають, а гас дорогий... Так жили науковці у "вмираючому Києві", що його так майстерно описали Юрій Клен та В. Петров¹⁾. Не знали ми тоді, що Україна переживає "ренесанс", про це довідалися вже на еміграції!

Я жила тоді при Тарасівській вулиці ч. 12. Частенько М. П. заходив до мене, повертаючись з Академії, чи університету. В мене горіла посеред кімнати "буржуйка" (залізна трубка); ми грілися коло неї, їли печену бараболу, звичайно з сіллю, а іноді навіть з салом — це вже був "делікатес". Пили гідкий "чай" з моркви або яблуневого листя, звичайно без цукру. Іноді з М. П. приходила Олева Мик. Требіяєвка, так звана, Леся, лікарка, що теж працювала в Академії, або В. М. Базилевич, секретар Т-ва Нестера. При світлі смердючого каганця ми розмовляли про Академію Наук, про українську культуру... Таке життя, тяжке з матеріального та морального боку, М. П. переносив бадьоро, він бо вірив твердо, що все це — тимчасове, що українська культура подолає всі перешкоди, що таки буде українська самостійна держава. Він любив твердити: «Mut verloren — alles verloren; es wäre besser nicht geboren!» Ці слова Гете М. П. написав десь на початку 1890-х років на своїй світліні.

¹⁾ В. Домонтович. Болотяна Локроза («Рідне Слово», 1946, ч. 9-10, стор. 40-45); Юрій Клен Київ; теж там, стор. 1-2; Його ж: Спогади про вєоєклясників. Мюнхен, 1947.

В таких умовах, на початку 1920-х років, кілька десятків захоплених української науки будували велетенську справу Української Академії Наук; тоді було замічено, розпочато, а іноді й закінчено ті наукові праці, що, як злива, полилися в 1924 р., коли з'явилася можливість видавати їх. Але тоді ці захоплені, холодні та голодні, знаходили більше морального задоволення від праці, ніж пізніше, коли діставали за неї платню, проте були зв'язані "законами марксизму-ленізму".

В 1922-23 рр. становище Академії Наук, як і інших наукових установ на Україні поліпшало: могутня американська організація АРА прийшла їй на допомогу своїми цінними пакунками з харчами, одяговим матеріалом, ліками. Боло Кієва, в Преображенському монастирі, бештами АРА засновано було будинок відпочинку для науковців. Стало можливим видаватися цілковито науковій праці, не думаючи про те, що завтра їсти.

ЗАСУДЖЕННЯ М. П. ВАСИЛЕНКА.

Проте життя М. П. раптом заломалося. 1923 г. його притягнули до політичного процесу "Центра дій", і 1924 р. засуджено на 10 років суворой ізоляції та конфіскації майна, що його головна цінність полягала в коштовній книгозбірні. Таку суворість вироку тоді пояснювали виступом колишнього президента французької Республіки Пуанкаре, який звернувся до радянського уряду, закликаючи його бути милосердим до вчених, що опинилися на лаві підсудних. Це "втручання" "обурило широкі народні маси" і на їх "вимогу" вирок був суворіший, ніж можна було чекати²⁾. Але М. П., після 8 місяців ув'язнення, було звільнено, амнестиано й поселене в справах академіка. За цього трагічного періоду свого життя М. П. знайшов велику моральну підтримку в Академії Наук. Спільне зібрання Академії односторонно, декілька разів, зверталася до вищих установ радянського уряду, подавало прохання за підписами всіх академіків, домогалося звільнення, давало поруку за М. П. Всі ці клопоти, звичайно, були небезпечні, але українських учених це не зупинило. Перед у клопотаннях вели А. Криський, М. Грушевський, Д. Багалій, і кожен з них вишукував свої шляхи.

Забігаючи вперед, зверну тут увагу на різницю в становищі Академії Наук 1924 р. та 1930 р.! Коли розпочався процес СВУ і М. П. звернувся до президента Академії Д. Заболотного з вимогою виступити в ім'я Академії за оборону С. Єфремова, той відповів, що вона може виступити лише на стороні ...обвинувачення!

М. П. ВАСИЛЕНКО — ГОЛОВА ІІІ-ГО ВІДДІЛУ ВУАН.

Після процесу М. П. вже не міг викладати на ВУЗ'ах і технікумах, як це було до 1923 р. Тешер уся його праця була спрямована на Академію, що зробилася єдиним сенсом його життя. Як і раніш, він головував у ІІІ відділі, редагував його "Занеки" і керував Комісією для вивчення історії західно-руського та українського права. Ця комісія значно була розрослася; в ній працювали: О. Малиновський, С. Іванецький-Василенко, І. Черкасський, І. Балинський (помер 1927 р.), С. Борисюк, Л. Окіплевич, В. Невіцький, В. Романовський, М. Тищенко, П. Сосенко, О. Добров, А. Яршевич, В. Гришко — як постійні співробітники. З інших місць у Комісії брали активну участь: В. Огамановський (Вінниця), М. Максимейко та В. Бурвінський (Харків), М. Слабченко (Одеса), І. Крип'якевич (Львів) та інші. Твори членів Комісії депозитувалися і докладно обгово-

²⁾ Пуанкаре, що був тоді головою уряду й міністром закордонних справ, інтервеніював у цій справі після заходів П. Мілюкова. Одночасно І. Боршак, на прохання М. Грушевського, бачив Пуанкаре і подав йому відповідну записку в справі процесу «Центра дій» в Києві.

ривалися на засіданнях, а потім друкувалися в "Працях", з широкими передмовами М. П. ³⁾). Шляхом наукових відряджень, Комісія виявила наявність історичних матеріалів у різних архівах Москви, Ленінграду, Харкова, Чернігова, Полтави, Одеси. Вона підтримувала листовні зв'язки з Варшавою, Прагою, Віднем, Львовом, Каунасом тощо. Крім індивідуальних праць її членів, Комісія розпочала колективні: "Словник юридичних термінів" (готовий до друку він був знищений 1932 р.); "Історія українського права", в науково-популярній формі, та величезний "Корпус джерел українського права". Сам М. П. упорядкував збірку джерел магдебурзького права, що потім загинула у видавництві ВУАН ⁴⁾). Загинув і закінчений друком 7-й випуск "Праць" Комісії та 6-й том "Записок III Відділу".

1923-1930 рр. М. П. багато працював, він надрукував близько 30 праць — статей, переважно з історії українського права, рецензій... Він розпочав велику монографію — "Розробка історії українського права", а за останніх років свого життя працював над "Правним становищем лівобережного козацтва після 1782 р." Від усього цього нічого не залишилося. М. П. мав надзвичайну пам'ять і, підготовляючи якусь працю, він не писав чернеток, а лише підбирав відповідні виписки з джерел та літератури і, "виносивши" в голові всю роботу, відразу писав її, майже без змін.

М. П. ВАСИЛЕНКО І ТОВАРИСТВО НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ

З інших академічних установ М. П. приділяв багато уваги Товариству Нестора-Літописця, що його членом він був з початку 1890-х років, а з 1920 був обраний на голову ⁵⁾). 1924 р. М. П. переніс Товариство з Університету, де воно досі було, до Академії Наук. Тематика доповідей стала здебільшого українська. Товариство здобуло свою постійну аудиторію, переважно мелоді, і відіграло значну роль в культурному житті Києва.

Пригадую собі з тої доби такий цікавий факт: 1921 р. всі київські наукові товариства об'єдналися, щоб разом урочисто відзначити 100-ліття з дня народження геніального російського письменника, українця з походження, Ф. Достоєвського ⁶⁾). Головував на урочистому зібранні М. П., як голова Товариства Нестора, а в президії були голови інших товариств і ректори ВУЗ'ів, серед останніх чимало членів партії. Актова зала університету не могла вмістити всіх слухачів. Укінці промовляв о. Анатолій Жураковський, молодий, популярний у Києві, проповідник, який нещодавно саме прийняв священничий сан, відмовившись для цього від наукової кар'єри. Темою його доповіді було — антитеза матеріалістичного та ідеалістичного світогляду в творах Достоєвського. Мабуть несподівано й для себе, він закінчив свою блискучу доповідь, — широко перехрестившись, — словами: "поможі нам, Господи, знайти шлях до Церкви!" Слухачі завмерли, мов зачаровані, і раптом бурхливий оплески розірвали мертву тишу. Тоді один з членів партії, т. Харитонов, що сидів поруч М. П., схвилюваний таким несподіваним фіналом, різко запитав М. П., чому він, як голова засідання, не припинив цього виступу? М. П. відповів теж запитанням: а чому він, як член партії, не зробив того сам?..

³⁾ «Десять років праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права» (1919—1929) «Праць...» VI (1929) стор. XI—XXX.

⁴⁾ Перші надруковані аркуші (в коректі) передаю проф. А. Яковлеву, але доля їх мені не відома.

⁵⁾ А. С. (тепоміч). «Къ 50-лѣтїю Київскаго Историческаго Общества Нестора Літописца». «Slavia», 1927-1928, стор. 843.

⁶⁾ Пор. О. П. Голісський: За залежну оцінку ідей та їхніх посів. «Життя і Слово», ч. 3-4, стор. 255-263.

ПРИЯТЕЛІ М. П. ВАСИЛЕНКА

В академічних колах було багато близьких, дружніх до М. П. людей. Сергій Олександрович Єфремов, щира, відверта, експансивна людина, блискучий критик та історик літератури, "совість України", як називали його, був частим гостем М. П. і в Києві, і на "дачі" в Боярці. Або Агатангел Юхимович Кримський, що був тоді невідмінним секретарем Академії⁷⁾. Між ними як головами Історично-Філологічного та Соціально-Економічного відділів увесь час було свого роду суперництво. Дуже тісні дружні зв'язки були в М. П. з Володимиром Івановичем Вернадським, цим багатограним, світової слави, вченим — філософом, геологом, археологом, одним з перших дослідників радіо, членом чотирьох академій. Завжди, під час своїх приїздів до Києва, В. Вернадський зупинявся в помешканні М. П. і ці дні були веселим святом для них обох. Багато життя також внесли приїзди акад. Дмитра Івановича Багалія, давнього приятеля М. П. ще з того часу, коли останній розпочав у Харкові свої архівні досліді. Дотепний, мудрий, Багалій завжди обідав на Тарасівській. Часто вони приходили вдвох з Єфремовим — і тоді починалося змагання в дотехах. Зовсім іншого тингу був Володимир Миколайович Перетц, трохи гострий, але блискучий співрозмовник...

М. П. ВАСИЛЕНКО І М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ

Дуже складні взаємини створилися у М. П. з Михайлом Сергійовичем Грушевським. Вони тісно сприятелювалися ще на початку 1890 р., разом готувалися до магістерських іспитів, і до 1917 р. ніщо не порушувало їх приязні. Якщо вони не бачилися часто, то обмінювалися листами, в яких Грушевський звертався до М. П. сердечним: "Милый друже", "Любий друже". М. П. високо цинив наукові заслуги Грушевського, і, здається, кожна його праця викликала докладну рецензію М. П. Мені довелося бути свідком, коли в березні 1917 р. Грушевський прийшов до М. П. як тільки приїхав до Києва. Я бачила їх радісно схвилюваних, ватхневих плямами спільної праці в повій, незалежній Україні. Це була, здається, остання візита Грушевського. 1923 р. Грушевський звернувся до М. П., питаючи поради — чи варто повертатися йому в Україну на запрошення радянського уряду? Як виявилося пізніше, лише М. П. дав негативну відповідь. У лютому 1924 р. Михайло Сергійович прибув до Києва. М. П. зreferував його праці, і Грушевського було обрано на дійсного члена Академії.

Можна сказати без перебільшення, що поворот Грушевського був у житті Академії найбільшою подією. Він став "персона грата" в Академії: і тому, що його уряд потребував, і тому, що в уряді було багато колишніх "боротьбистів", що мали давні зв'язки з М. Грушевським (Шумський, нарком освіти, Вуцєнко, секретар ВУЦВК'у тощо). Отож Грушевський мав виключне становище в Академії: всі академіки мали при своїй катедрі одну, дві комісії: Грушевський мав цілий цикл комісій, що в них розробляли всю історію України аж від первісного громадянства. Вони об'єднувалися під назвою "Історичні установи", для них було відведено окремий двоповерховий будинок (Велика Володимирська ч. 35), стилєво відремонтований. Грушевський мав свій окремий бюджет і створив такі видавничі можливості, що їх ніхто не мав в Академії: за допомогою Держвидаву він видавав не лише окремі монографії та збірники, а низку періодичних видань: "Україна", "Первісне громадянство", "За сто літ" тощо. Єдиний з усіх акаде-

⁷⁾ Див. «Н. Д. Агатангел Кримський» («Україна», ч. 2, стор. 121—128).

міків, Грушевський мав безпосередні зносини з урядом⁸⁾. Все це робило з "установ" Грушевського нібито окрему Академію, хоч формально вони належали до складу Історично-Філологічного Відділу й підлягали Кримському, як Голові Відділу. Через це, власне, часто виникали тертя між Кримським та Єфремовим, з одного боку, та Грушевським — з другого, і М. П. не раз виступав тоді як "примиритель".

Особисті взаємини М. П. і М. Грушевського були за тих часів досить складні. Але обидва зберігали взаємну пошану. М. П. виголосив на ювілею Грушевського, 1926 р., від Т-ва Нестора промову, в якій, не торкаючись політичної діяльності ювілянта, відзначив великі його наукові заслуги... «E regi monumentum aere peregrinius...» закінчив М. П., і Грушевський казав, що то була найкраща промова. Але минулого тепла в їх взаєминах вже не було: Грушевський не бував у М. П., і в рідких листах "Вельмишановний" заміняло "Любий друже". Лише 1931 р., виїжджаючи на заслання до Москви, Грушевський прийшов попрощатися з М. П., і яка ж не подібна була ця зустріч до тієї, що була в тій самій кімнаті 1917 р.!

Я згадую М. П., коли він 1934 р. одержав повідомлення про смерть Грушевського! Тяжко хворий, він якось зігнувся, придавлений цією вісткою, і гіркі слези котилися йому повільно з очей: він сплакував друга, з яким було так багато зв'язано...

М. П. ВАСИЛЕНКО ЯК ЛЮДИНА

Надзвичайно лагідний, м'який, незлобливий, М. П. схильний був ідеалізувати людей. Треба було, щоб вже трапилося щось справді надзвичайне, щоб М. П. змінив про кого свою прихильну думку. Цікаво, що своє восьмимісячне перебування в Лук'янівській в'язниці, він завжди згадував з якимсь відтінком ідилічності й казав, що знайшов там багато порядних людей, не лише серед медичного складу, з яким підтримував дружні зв'язки аж до своєї смерті, а навіть і серед адміністрації. Ворог партійності, М. П. мав серед своїх приятелів людей, що належали до різних політичних груп. Але був він непримиренним ворогом національного шовінізму. Одного разу, в розмові з М. П. А. Кримський був заявив, що він є шовініст і пишається з того. "А я, — відповів М. П. — не шовініст, і вважаю, що шовіністом може бути лише той, хто не вірить в силу своєї культури, свого народу". Кримський подумав — і визнав, що М. П. мав рацію⁹⁾.

Не терпів М. П. також нещирості та підлабузництва. Пригадую два випадки. На Спільному Зібранні Академії обговорюється кандидатура на дійсного члена видатного вченого, популярного лікаря, людини кришталевої чистоти — Теофіля Гавриловича Яновського. Проти нього виступає академік, математик, Д. Г. і твердить, що не випадає обрати на академіка людину, яка ходить до церкви і на вулиці хреститься на всі церкви. М. П., як стій, звертається до Д. Г. і питає, як же міг він сам колись у мундурі та при орденах читати Діяння Апостолів посеред Георгіївської церкви перед Воскресною утреною? Д. Г. зникав і почав невдало виправдуватися, мовляв, він читав по-грецьки, щоб мати практику в цій мові... Іншим разом, на Спільному Зібранні обговорюється пропозиція

⁸⁾ З приводу безпосередніх звернень М. Грушевського до уряду, в 1927 р., В. Церетц написав йому листа, де цитуючи «Слово о полку Игоревім» і Літопис, благає не наслідувати руських князів, не множити «которих» на руській землі, не накликає поганих подовій на землю руську.

⁹⁾ Не можна тут не згадати влучних рядків В. Липинського про «патріотизм і шовінізм», що з'явилися «з неоголошеного листа» в берлінському журналі «Нація в поході», 31 травня 1939 р.
Р е д а к ц і я.

ЗДА дати якусь допомогу Академії. Той самий академік Д. Г. пропонує рішуче від американської допомоги відмовитися, бо ця пропозиція є образа для "советської" Академії. М. П. торкається тоді рукава піджака промовця (пошитого з темносинього АРАського швейсту) і питає його: "З якої матерії пошито цей костюм?"... Веселий регіт зібрання був красномовним доказом доречності цього запитання.

ЗМІНИ В СКЛАДІ ВУАН 1928 Р.

Приблизно з 1927 р. становище Академії змінилося. Радянський уряд і партія чимраз більше звертали увагу на Академію. З одного боку, вона стала діставати більше коштів на видання, відрядження, збільшилася оплата працівників тощо, але, з другого боку, зміцнився партійний контроль над діяльністю ВУАН, її виданнями, їх тематикою. Насувалися ґрунтовні зміни. Було призначено перевибори президії, яка існувала без зміни ввесь час. До складу академіків було влучено 6 представників уряду: нарком освіти М. Скрипник, В. Затонський, Ю. Мазуренко, Л. Левицький (інших не пам'ятаю). В попередніх розмовах з представниками уряду виявилось, що вони прихильно ставляться до кандидатури на Президента видатного фізіолога, давнього громадського діяча, Д. Заболотного. Напередодні виборів, у травні 1928 р., на помешканні М. П. відбулася нарада значної групи академіків. На ній присутні довідалися, що Заболотний в розмові з А. Кримським дав слово, так би мовити "старини не руйнувати і шовини не вводити" і діяти в згоді з Спільним Зібранням. Отже, йому було обіцяно одностайне обрання. Обговорено було і інші кандидатури, причому невідмінним секретарем мав залишатися А. Кримський. На голову зборів намічено В. І. Вернадського. Обмірковано всі подробиці — лише не передбачено одного: що саме робити, якщо хтось запропонує на голову зборів Скрипника? Це примушення, що його висловив один з присутніх, академіки відкинули як смішне, не гідне честі Академії. Як саме пройшли вибори, я вже згадувала в своїх спогадах про Агатангела Кримського¹⁰⁾. Варг лише додати, що Д. Багалій, який через хворобу не приїхав до Києва з Харкова, пізніше різко засуджував цю дію, що сталася на виборах, і пророкував, що Академія їх спокутує. Але на запитання М. П., що саме він зробив би, якби був приявний, Д. Багалій рішуче відмовив: "звичайно, я голосував би за Вернадського"...

"РЕФОРМИ" У ВУАН 1928 Р.

З зими 1928 р. почали "вентилювати" в пресі, у професійних спілках, у фабричних і заводських комітетах, у сільських радах і житлових кооперативах кандидатури нових академіків. Обрати їх мали понад 20. Були поважні кандидатури, що їх раніше не можна було обрати, бо кількість дійсних членів відповідала кількості катедр. Тепер наказано було обрати певну кількість членів, незалежно від катедр. Обрано було Д. Яворницького, М. Слабченка, О. Леонтовича, Ф. Холодного; а разом з ними: М. Скрипника, О. Шліхтера, М. Яворського, В. Юриця, П. Семковського, О. Камішанова; всі вони були члени партії, що посідали відповідальні посади й здебільшого були дуже мало зв'язані з наукою. Весени відбулися реформи: замість трьох відділів стало два: I — Природничий і II — Соціально-Економічний, який поглинув колишній Історично-Філологічний та Соціально-Економічний. На чолі нового відділу став О. Шліхтер, колишній бухгалтер Південно-Західних залізниць (за протекцією М. П.). Під час революції 1905 р. Шліхтер їхав на білому коні і гукав до юрби: "На колени перед великою

¹⁰⁾ «Україна», ч. 2, стор. 123-124.

русскою революцією!" Другого ж дня йому довелося ховатися від поліції, і це М. П. та його брат сховали Шліхтера з жінкою в себе. Місце секретаря посів М. Яворський (пізніше він став зевідмінним секретарем, а секретарем відділу — О. Камішан). Шліхтер зустрів М. П. як давнього приятеля, зовнішньо виявляв до нього прихильність і шанув, але місця в реформованій Академії для М. П. вже не було. Академія Наук перевернулася в значайну "радянську установу", втратила свій український, деякою мірою патріархальний характер.

РОЗГРОМ ВУАН

З літа 1929 р. серед співробітників Академії почалися масові арешти. В березні 1930 р. відбувся політичний процес СВУ, що його жертвами стали академіки С. Єфремов та М. Слабченко, і коло сотні співробітників, засланих, звільнених з посад. В Академії почалася паніка. Стало небезпечно розмовляти українською мовою, силу наукових праць було знищено в видавництві Академії. Почалися семінари "марксизму-ленінізму", і залякані співробітники ходили з книжками Леніна, Сталіна. Наукові доповіді заповняли цитати з Маркса, Леніна, Сталіна. Наукові Товариства при Академії ліквідовано, в тому числі — Т-во Нестора-Літошиця. На прилюдних засіданнях відбувалися "критика та самокритика" попередньої наукової продукції. Річ ясна, що комісія для вивчення історії українського права не була винятком: там у наукових дискусіях теж запанували засади марксизму й ленінізму. За пропозицією згори було поставлено тему: викрити буржуазні концепції в творах академіка Василенка. Виконати це взяв на себе С. Іваницький-Василенко. Впродовж 8 чи 9 засідань читав він свій "твір", що в ньому з глумом критикував твори М. П., доводив його "запроданство" буржуазії, фашизм, зв'язок з концепціями В. Лилинського (тоді це був найбільший злочин!). Можна уявити, якою мукою було для М. П. слухати ці наклепи з уст єдиного з найулюбленіших співробітників! Але він вислухав усе, і відмовився від слова, коли той закінчив доповідь. В оцінці цієї події виявилася надзвичайна лагідність М. П. Коли інші члени комісії та співробітники Академії висловлювали обурення проти С. Іваницького-Василенка, М. П. казав, що йому шкода доповідача, бо йому повинно було бути тяжко виступати з таким "твором" і кидати каміння в давнього приятеля, в хаті у кого він бував так часто як бажавий гість.

Незабаром зіквідували всі комісії, а потім і самий відділ. Діяльність М. П. в Академії обмежувалася відтепер приятністю на сесіях — разів два на рік. Життя для нього втратило всякий інтерес.

ХВОРОБА І СМЕРТЬ М. П. ВАСИЛЕНКА

"Реформа" Академії зрештою хронологічно збіглася з тяжкою хворобою М. П.: нервовим паралічем, т. зв. "Паркінсоною хворобою". Він утратив узгодження рухів, руки його тремтіли, від болю він не міг спати, лише духові сили залишалися недоторканими. М. П. з стражданням бачив загибель своєї святині — Академії Наук. З невимовним болем він стежив за тортурами її: за "четками", арештами, прилюдними диспутами-судами над М. Грушевським та його школою, Б. Воблиш, Л. Яснопольським. Коло близьких людей звужувалося, але все ж таки чимало людей відвідували академіка "в неласці". Проте змінилася тематика розмов: не наукові дослідження, не успіхи праці Академії правили за тему, а повідомлення про арешти, заслання, згадки "не злим, тихим словом" тих, кого вже нема...

З жовтня 1935 р., після тяжкої хвороби — пістряка печінки, М. П. спочив вічним сном. У передсмертному маячніві він чомусь марив про Париж,

про вільних українців у Парижі. Організацію похорону взяла на себе Академія Наук, але чомусь вона боялася М. П. вже навіть мертвого. Завжди всіх, не тільки академіків, але й співробітників, вносили до конференц-зали, правили "громадянську панахиду". А М. П. не тільки не внесли до Академії, а навіть процесію на Лук'янівський цвинтар спрямували так, щоб не переходити В. Володимирською, де містилася Академія.

Після смерті М. П. директор Бібліотеки Академії Наук звернувся до його родини з пропозицією передати до бібліотеки багатий архів небіжчика, де були рукописи ХУІІ ст., власні рукописи М. П., фота, листування тощо. Директор Бібліотеки пропонував зробити окрему шафу імені М. П., як те робили з науковою спадщиною інших діячів. Але вищий провід Академії не дав на це згоди, і вся велика спадщина Миколи Прокоповича загинула.

Н. Д.

„Україніка“ в Швейцарії

(БІБЛІОГРАФІЧНО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС)

II. *)

Александръ Верховскій - Варакута. Збірник російсько-малоруських поезій. Женева. 1905. Українська Друкарня. Стор. 24.

Автор, талановита, але мало свідомо ще тоді національно людина, був стихійний український революціонер, власне анархіст. Чому і як він попав на еміграцію, чим він займався дома й на чужині — про це ніяк не можна було довідатися, хоч я знав його довгі роки. Пізніше, 1915 р., Верховський був активним членом другої "Української Громади" в Женеві й вже цілком сформованим українським націоналістом, правда, як і раніше, на анархічному ґрунті. Єдине, про що я міг довідатися від нього, це те, що він був мій земляк з Запоріжжя... 1921 р. Верховський загинув у боротьбі з московськими комуністами, як провідник повстанців на тому таки Запоріжжі.

Георгій Гапонъ (священник). Послание къ русскому крестьянскому и рабочему народу. (Женева). 1905, стор. 24.

Надруковано в Женеві в партійній соціал-демократичній друкарні. Г. Гапон не написав самого "Послання", а лише підписав його. В книжечці вміщена світлина о. Гапона. Він, як відомо, був за ініціатора доручення петиції імператорові Миколі II та величезного шуходу столичного пролетаріату до царської резиденції, 22 січня 1905 р. (новий стиль), що закінчився відомим страхітливим розстрілом. Г. Гапон потім утік до Парижу, де його прибрали до своїх рук партійні соціалістичні кола, щоби використати його для своїх цілей. Тоді й з'явився згадана брошура. В лютому 1906 р. в Женеві о. Гапон бачився з Леніном, що умовляв його стати агентом провокатором! У квітні 1906 р. о. Гапон переїхав до Петербургу, а в кінці того ж місяця його, як відомо, підступно вбили. Священник

*) Див. «Україна», ч. 4, стор. 249.

Гапон був свідомий українець з Полтавини, що широ хотів, у порозумінні з урядом, полегшити долю трудящих.

Baron Boris E. Nolde. L'Ukraine sous le protectorat russe. Traduit du russe par Maurice Gehri, avec plusieurs portraits. Paris, Payot et Cie, 1915. Lausanne. Imprimerie Réunion. Стор. 67 in 12°.

Перша брошура, що її видало Українське Бюро в Лозанні коштом і заходами Володимира Степанківського. Переклад з книги "Очерки государственного права" (СПБ. 1911) зробив Моріс Гері, колишній вчитель у Росії. Видавець додав на окремих аркушах 8 гравюр українських гетьманів: Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Павла Пелуботка, Данила Апостола і Кирила Розумовського. Редакція перекладу належить графові Михайлові Тишкевичеві, що того часу брав велику участь у діяльності Українського Бюро, будиши зовсім від нього незалежним під кожним оглядом. Коректу справляла секретарка редакції та Бюро французька Жанна Форте. Наклад — 1.000 примірників.

G. Brocher. Un propagandiste ukrainien. Rémiscences personnelles. Extrait de la «Revue Ukrainienne». Lausanne. Imprimerie coopératives «La Concorde». 1915, стор. 11, in 8°.

Спомини Густава Броше написано було для «Revue Ukrainienne» (№ 4-5, листопад, 1915). Автор — француз з Альзасу, — шляхтич з роду де Монтбранд, колишній паптор, пізніше атеїст і революціонер. Довгий час учителював у Московщині, в Україні й на Кавказі. Деякий час жив і працював як редактор у Лондоні, де особисто пізнав усіх тодішніх емігрантів, як, наприклад, Карла Маркса і українських революціонерів народовольців Сергія Кравчинського (Степняка), Федікса Волхотського та інших. Броше був за секретаря редакції «Revue Ukrainienne», знав щось з десятка різних мов і взагалі все життя був борцем за волю пригноблених народів. Крім українцям, він багато допомагав білорусам та

азербайджанцям. Написав силу статей у швайцарській пресі про Україну. Мав чудову книгозбірню й гарну дружину, колишню паризьку комунарку з 1871 р., що, не маючи власних дітей, виховала з десятка чужих сиріт. Умерли вони обоє в глибокій старості, бідні, як справжні жебраки, але багаті на серце й чуття!

Александръ Верховскій. Вынужденное разъяснение. Переводъ со статьи, посланной въ украинскія газеты С. Америки, Женева. 1916. Стор. 14, in 8°.

Автор (див. вище) виступав тут переважно проти Левка Юркевича, що про нього говоритиму нижче, а також проти Миколи Цеглинського, який щойно, будиши громадянином Австрії і під час війни, виїхав до Злучених Держав Америки. Разом із своїм тодішнім приятелем Володимиром Левинським (про нього також див. нижче), Верховський розбив і зрегінав усіх членів Женевської Громади, включно зі мною, секретарем, обвинувачуючи всіх у приналежності до "Союзу Визволення України"!.. Не скажу тут, чи цей памфлет був десь надрукований в Америці, хіба що в "Народній Волі", яку (о іронія долі!) потім довгі роки редагував той самий Цеглинський!..

1654. Traité de Pérciaslav entre Bohdan Chmelnicki, Hetman de l'armée Zaporoghe et Alexis Mikhaïlovitch, Autocrate de toute la Russie, conclu par l'intermédiaire des Ambassadeurs du Czar: le Proche Boyard Basile Boutourline, et compagnons; et les Envoyés de l'Hetman: le Juge de l'armée Samoïlo Bohdanovitch et compagnons. Texte original avec traduction française. Lausanne. Rédaction de «L'Ukraine». 1916. Стор. 37, in 4°.

Видання на двох шпальтах: ліворуч — московський текст, праворуч — французький переклад, що його зробив Г. Броше під редакцією графа М. Тишкевича. Праця над виданням цієї книжки тривала майже рік: з березня 1916 р. до лютого 1917 р. В мене зберігся коректурний, рукою графа Тишкевича справлений, примірник. На жаль, не

всі його уваги були виконані при друку. Видання вийшло на звичайному й люксемському папері. Люксемові примірники було надіслано тільки коронованим особам, державним мужам та до деяких бібліотек. Видавцем цього коштовного й клепітного видання був В. Степанківський.

Раніше, в 1915 р., в Жевеві, в друкарні Е. Шольмонте, вийшов "Перший Додаток" до "Артикулів" Хмельницького так званої редакції "11 артикулів", на семи сторінках ін-кварто з паралельним французьким перекладом. Це видання, що його фактично можна було б уважати за окреме, було зроблено для "внутрішнього вжитку", в продаж воно не пішло і його було знищено, коли для льозанського видання була прийнята "ширша редакція" з 14 березня 1654 р., а не з 12-го березня 1654 р., як попередня¹⁾.

Pacta & Constitutiones Legum Libertatumque exercitus zaporoviensis inter Illustrissimum Dominum Philippum Orlik, Neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter Generales, Colonnelles, Nec Non Eundem Exercitum Zaporoviensem, Publico Utrisque Partis Laudo Conventa, Ac in Libera Electione Formali Juramento Ab Eodem Illustrissimo Duce Corroborata, Anno Domini 1710, Aprilis 5. Ad Banderam. Texte original avec traduction française. Lausanne. Rédaction de l'«Ukraine». 1916. Стор. 25, in 4°.

На двох шпальтах у сторінку: оригінальний латинський текст ліворуч, а праворуч французький переклад, теж зроблений Г. Броше, також під редакцією й коректою графа М. Тишкевича. Друковано в Льозанні одночасно з "Переяславським Договором" у 1916 р.; на дуже доброму папері і невеликим накладом, здається, 500 примірників... 1915 р., в Жевеві, в тій самій друкарні Е. Шальмонте видруковано було "для

внутрішнього вжитку", тогочасний український текст цього договору гетьмана Орлика з Запорозьким Військом ("Бендерська Конституція"), за "Печатниками" Д. Бантин-Камевського (Москва, 1859, кн. 1). Цей "додаток" в 7 сторінок ін-кварто можна рахувати за окреме видання, хоч воно в продажі не було (не мало навіть обкладинки). В моїй книзозбірні є чия не єдиний такий примірник, бо наклад був знищений. Цей примірник був допоміжним засобом до перекладу з латинського оригіналу, що від нього, як відомо, староукраїнський текст трохи різниться. Одну з останніх корект, на прохання гр. М. Тишкевича, робив католицький священник, пізніше відомий женевський єпископ Бессон, тепер уже померлий, а за свого життя приятель України²⁾.

Nicolas Kostomarov — Deux nationalités russes. Traduit de l'ukrainien par G. Brocher. Lausanne. Edition de la «Revue Ukrainienne», 1916. Стор. 51, in 8.

На обкладинці — репродукція портрета М. Костомарова. В дійсності книжка вийшла з друку 31 грудня 1915 р., накладом, здається, 7.000 примірників. Переклад зроблено з тернопільського видання 1886 р. і львівського 1906 р., а не з російського оригіналу, тому французький текст не зовсім точний. Ініціатива видання належить Артурові Зелібові, що слушно вважав відому статтю М. Костомарова за наукову працю, що до неї західний світ поставиться з увагою. Перші чотири розділи друкувалися в перших двох числах «Revue Ukrainienne», що тоді виходило під редакцією Артура Зеліба, вчителя німецької мови в комерційній школі в Льозанні. То був зукраїнізований німець-колоніст з Галичини, радикал і драгомановець, хоч людина польської культури. Він прекрасно знав французьку мову, але але — російську і взагалі мало розбирався у відноси-

¹⁾ Про різні редакції договору 1654 р. див. А. Яковлів. Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст. («Праці українського Наукового Інституту в Варшаві», том XIX, 1934). Редакція.

²⁾ Єпископ Маріус Бессон від 1927 р. провадив центрально «Catholica Unio», коли її перенесено з Відня до Швейцарії. Редакція.

нах на Великій Україні. Тому він, редагуючи працю Костомарова, не подав до неї потрібних приміток. За це Зеліб одержав доброго прочухана від Андрія Жука, що дав від "Союзу Визволення України" гроші на це видання. Жук саме тоді приїхав з Відня до Льозанни. Книжка була вже зложена до друку, і Жук встиг був подати тільки кілька приміток. Довідавшись про те, що Зеліб витратив великі гроші з фонду експозитури "СВУ" в Швейцарії на перші три числа «Revue Ukrainienne», Жук звільнив Зелібу з редакторства. Саме через це й не побачила світу цікава й вартісна праця Артура Зеліба про Україну й українців, що її перші розділи він уже почав друкувати. Французький рукопис цієї, тепер уже добре застарілої, праці досі зберігається в моєму архіві.

А. Зеліб була цікава, чесна й по-європейськи освічена людина. Я думаю, що А. Жук свого часу зробив велику помилку, відкинувши співробітництво такої талановитої й відважної українському рухові людини. Зеліб увійшов у історію українського руху на чужині не лише як перший редактор «Revue Ukrainienne», а, головня, як перший, хто в Західній Європі (ще на початку 1909 р.) виголосив низку доповідей французькою мовою про Україну та Шевченка, та ще з чарівним ліхтарем. (В моєму архіві зберігається перша величезна афіша про доповіді Зеліба). Зеліб також був один з організаторів першого свята Шевченка в Женеві, 30 березня 1909 р.

Пізніше Зеліб відійшов від українського руху та пристав до поляків, на домагання своєї "приятельки" польки, але там він не мав жодного успіху й цілковито незабаром звик, виїхавши з Швейцарії. Що з ним потім стається, чи живий він — ніхто цього не знає³⁾.

3) Проф. С. Ког, член Краківської Академії Наук, давній приятель Зеліба, додав нам до вищезгаданих рядків таке: Зеліб не «пристав до поляків», на домагання своєї «приятельки польки», що, до речі, була його законна дружина, і до кінця першої світової війни не по-

L'Ukraine et la Guerre. Lettre ouverte adressée à la 2-me conférence socialiste internationale tenue en Hollande en mai 1916. Lausanne. Edition du journal social-démocrate ukrainien «Borotba». 1916. Стор. 55, in 12".

Автор цієї брошури Левко Юркевич, що свого часу в Києві видавав журнал "Дзвін" (1913-1914 рр.), писав під псевдонімом "Рибалка" й був правдивий український соціал-демократ. Юркевич був проти самостійності України й обстоював національно-територіальну автономію, що, зрештою, не перешкодило Ленінові назвати Юркевича "шовіністом". Вони бо кількаразово зустрічалися в Женеві, де Левко Юркевич видавав український неперіодичний журнал "Боротьба" (№ 1 вийшов першого лютого 1915 р., а останній № 6, — першого березня 1916 р.), що навколо нього Юркевич хотів згуртувати всіх правдивих українських соціал-демократів. Однак, це йому не вдалося, і Юркевич залишився самотнім, приятелюючи лише з родиною Кузьми-Ляходького. Коли в травні 1916 р. зі-

вертався до Польщі та взагалі не займався ніколи політичною працею. Зрештою, цей син українки й українізованого німця колоніста, але одночасно людини польської культури, цей приятель Франка, що дістав у 1906 р. два роки в'язниці за образу Габсбургів (тому Зеліб і вмігрував за кордон), почував себе своєю людиною в польській і українській соціал-демократичній партіях, але захищав завзятіше український рух, як рух більше переслідуваний. Про якийсь там «успіх» чи «неуспіх» Зеліба в поляків важко говорити, бо він не шукав ніколи цього. Починаючи від 1919 р., Зеліб був гімназіальним професором французької мови в польській гімназії в Старогарді, на польському Помор'ї. Звідти, через поганий стан свого здоров'я, Зеліб перейшов на таку ж посаду в Закопане, де залишився до 1939 р. Там він стояв на чолі всіх культурних французьких імпрез, бо Зеліб завжди був великий прихильник французької культури. Очевидячки, що така людина за останньої німецької займанщини в Польщі, мусіла ховатися від усяких гестапівських посягань. Після поразки Німеччини, в 1945 чи в 1946 р., Зеліба призначено, на його прохання, на бібліотекаря в Познані. Редакція.

брався в Голандії конгрес соціалістичного Інтернаціоналу, Юркевич вислав туди великий меморандум, який потім вийшов окремою брошурою, що її заголовок поданий вище. За друк заплатив Степанківський, зовсім не соціаліст, але давній приятель Юркевича. На початку революції Юркевич виїхав до Києва, але по дорозі, у Фінляндії, захворів і помер у Москві 1918 р. Це була дуже культурна, лагідна й шляхетна людина, великий український патріот. Я переховую його цінний архів і зберігаю велику пошану до цього насправді видатного громадського діяча⁴⁾. Додам ще, що 7-го квітня 1916 р. Юркевич виголосив прилюдну доповідь у Женеві на тему, що її він порушив у своїй брошурі.

Ucrainus. — La Pologne historique rediviva? Traduit du manuscrit ukrainien par G. B. de Montbrand. Lausanne. 1916. Ed. Librairie F. Rouge & Cie. Стор. 36.

Полемічна брошура Володимира Левинського, галицького соціал-демократичного діяча. Видання СВУ, заховане під швайцарським видавництвом друкарні Ф. Руж. Після історичної аналізи

4) Про особу Л. Юркевича та женеvську добу його життя див. прецікаву книжку небіжчика Д. Дорошенка «З історії української політичної думки за часів світової війни», Прага, 1936, стор. 99. Змістовну біографію Л. Юркевича подав його приятель В. Левинський в газеті «Вперед»; існує відбитка цієї статті «Лев Юркевич», Львів, 1927 р. Українська соціалістична бібліотека. Стор. 16 (Портрет Юркевича). Варг зазначити, що Юркевич видав брошуру «Руські соціал-демократи и національний вопрось», присвячену полеміці з Леніном в національній справі. Редакція.

писань теоретиків революційного руху, що займалися в Росії польською проблемою, та писав польських політиків, автор з документами в руках твердить про переслідування українців у Галичині за часів першої світової війни, що його учинили поляки. Висновок автора: якщо повстане Польща навіть не в цілком давніх історичних ягелонівських границях, вона буде вічною загрозою для миру й неминуче сама знову буде розшматована або дістанеться знову в московський полон. Для конспірації брошуру друковано було в Берні, щоб заховати, що автор, український соціал-демократ, видав свій твір у «германофілів» (СВУ). Пізніше праця В. Левинського кілька разів друкувалася українською мовою в Канаді та ЗДА.

Oscar von Werra. Ein dauernder Friede und das Nationalitätenproblem. Bern. Ed. Semminger vorm. J. Heuberger's Verlag. Стор. 64, in 8°.

Вимріяна праця старого швайцарця, приятеля України й свідомого борця за національну волю всіх народів. Глибоко культурна й освічена людина, один з моїх політичних приятелів, що з ним так цікаво розмовляти й від кого можна було навчатися мудрості. Свою працю автор міг видати, лише одержавши за моїм клопотанням невелику субвенцію від СВУ. А. Жук, даючи гроші, впрост заявив: «чотири сторінки про Україну (стор. 19-22) більш не варгі». І це в очі старому шляхтичеві, докторові прав, що хоч і не знав української мови, але добре зрозумів відповідь Жука (я переклав її зовсім інакше!) і почервонів за... українця.

Євген Бачинський
(Далі буде)

P. S. Автор цієї статті прохав додати до першої її частини («Україна», ч. 4, стор. 249), що «третій період українського життя в Швайцарії починається по заснуванню РУУ у 1902 р., во російсько-японській війні 1904-1905 р.»..., що «Іван Курах належить вже до четвертого періоду українського життя в Швайцарії, бо прийшов сюди 1945 чи 1946 р.» (стор. 250), і що «Українське Бюро» в Швайцарії, засноване В. Степанківським, було закрито не 1935, а 1923 р. (стор. 250).

Р е д а к ц і я.

Українська й російська стихія в Гоголя

Уривок, що його тут у скороченні подаємо українському читачеві, є післяслово до німецького перекладу вибраних новель Гоголя, що появилася нещодавно у швейцарському видавництві "Манессе Ферляг" у Цюріху. *) Варт відзначити, що з-поміж дев'яти новель, що їх знаходимо у збірці, сім належать до українського, а тільки дві до петербурзького циклу. Перекладачем та автором післяслова є німецький письменник Бруно Гец (Bruno Coetz). Заголовок "Українська й російська стихія в Гоголя" — наш.

Мені трапилося нагода зустрітися з Бруном Гецом у Цюріху. Це — милий старший пан, десь коло шістдесятки. У своєму літературному доробку має він кілька збірок новель і лірики та один фантастично-психологічний роман "Безпростірне царство", що його відомий представник сучасної глибокої психології К. Г. Юнг присвятив цілій курс своїх викладів.

Бруно Гец родом з Прибалтики. До Німеччини переїхав ще перед першою Світовою Війною, бо, як каже, не хотів залишатися у країні роздертій національними конфліктами. Гітлерівську добу перебував у "внутрішній еміграції". Від 1946 р. на постійно оселився у Швейцарії.

На моє запитання, звідки він зачерпнув таке глибоке відчуття особливостей українського світу, п. Гец відповів: "Я ніколи не був в Україні, ані до революції, ані після неї. Але коли я студіював в університеті в Дорпаті, були в мене товариші, що походили з України. Не знаю, чи можна б їх було назвати національно свідомими в сучасному розумінні. Але, приятелюючи з ними, я навчився бачити різниці української та російської духовости. Щодо Гоголя, то цікавився ним з давня й дуже його люблю. Працювати над перекладом Гоголя було для мене справжньою приємністю. Гоголя вважають за трохи загадковою постать в історії російської літератури. Не маю сумніву, що ключ до розв'язки гоголівської проблеми лежить у тому, щоб уміти збагнути в ньому українця, чи точніше людину на перехресті двох народів, двох культур. Цю ідею старався я децю розвинути в моєму нарисі".

Іван Лисяк-Рудницький.

Багато великих російських письменників XIX століття, в котрому відбулося подивугідне піднесення російської літератури до світових висот, були, за своїм походженням, не чисті росіяни.

В жилах Олександри Пушкіна, що поживав ряд світлих умів, пливла африканська кров... Його трохи молодший сучасник, шляхетний журанець Михайло Лермонтов був напівеспанського походження; Лермонтови походять від графів Лерма. Граф Лев Толстой був нащадком німецької родини Діке (по-німецькому: "товстий"), що поселилася в Росії та за визначай заслуги дочекалася піднесення до графського стану. Федір Михайлович Достоевський, — що його російське прізвище не є справжнім прізвищем його роду, а виводиться від маєтности Достоеве, — був нащадком нормандсько-литовської шляхетської родини; також мати Достоевського була не росіянка, а українка. Подібне кровозмішення можна ствердити і в багатьох інших російських письменників.

Здається, що російська кров потребувала такого припливу чужої крові, щоб одухотворитися в гениальних особах, які для світу стали справжніми представниками російства. Це свідчить про силу і внутрішню потужність російського народу, що, саме завдяки цьому заплідненню через чужонаціональні елементи, зумів виявити свої власні невимірні духові глибини в мистецьких творах

*) Nikolaus Gogol: «Meistererzählungen», Manesse-Verlag, Цюріх 1949, стр. 528.

світового значення і таким чином здобути європейське становище. Бо велика російська поезія має, попри свою національну, також і європейську суть; вона була, — на що вже вказував Достоевський у своїй славнозвісній пропам'ятній пушкінській промові, — в її всеосяжному широкім, російською понаднаціональними словом і ідей, що поєднують європейські народи, незважаючи на всі їх різниці, проповідницею вселюдської братерської єдності, поза всіма релігійними віровизнаннями та існуючими державними інтересами, аж до того часу, поки її потужний голос не замовк тимчасово в жахливому перевороті останніх десятиліть, що знищив усі високі духові російські традиції.

Тому й нема зовсім нічого дивного в тім, що *Микола Гоголь*, один з найбільших російських прозаїків, по-крові взагалі не був росіянин, а українець. Хоч він сам себе почував також росіянином і російською мовою писав і творив, а проте походив він з чисто українського шляхетського священничого й поміщицького роду.

Українці, — слов'янське плем'я, як і чехи, поляки, хорвати, серби, словінці і т. д., — так само, як і ті, не є росіяни; подібно, як голяндці, шведи, норвежці й данці є германці, але не німці. То ж це був брак усякого чуття в російських царських політиків насильства, що, поневоливши вільний козацький український нарід, намагалися його зрусифікувати, ба навіть пограбувати його власну національну назву, називаючи українців просто "малоросами", щоб таким чином показати, що йдеться не про самостійний нарід зі своєю власною мовою, а тільки про різновид росіян.

Попри всю внутрішню пов'язаність з російською культурою й духом, Гоголь завжди залишався свідомий своєї української народності. І ми ніколи не зрозумімо особливостей Гоголя, що відрізняють його від усіх інших російських письменників, якщо бачитимемо в ньому тільки росіянина, а не також і українця.

Яке ж співвідношення між питомою російською й питомою українською суттю?

Росіянин — це син широких, безмежних рівнин або непрохідних лісів. Українець — це син розкішної, різноманітної, нагористої країни півдня.

Росіянин з своєї природи нечутливий, несвідомий, меланхолійний, позбавлений особовості; в глибинах його душі панує всеосяжне, нерозчленоване "Ми", а не "Я". Він радше пасивний, як активний. Чи береться він до дії, чи його до цього підганяє якийсь володар, це буде колективна дія; не він сам опановує її, а вона опановує його. Часто не обходиться без насильства, коли росіянин заходиться коло чогось, або коли він панує, бо здебільшого він мусить і сам себе прищипувати робити те "щось", що виходить поза межі його звичайного буття. Це тому, що він у своїй суті не є натура до панування; його раз-у-раз несподівані вибухи дикости, ба навіть жорстокости, рівноважаться таким же самотутнім почуттям вселюдського братерства. Коли він пробуджується до духового життя, то його духовість виявляє абстрактні, узагальнюючі й усі різниці зрівнюючі риси; вона, безмірно широка, нищить усі устійнені форми, переливається через усі межі і блукає, шукаючи безконечного або абсолютного. Росіянин є цілковитий ідеаліст або цілковитий матеріаліст; одне в нього завжди може перевернутися в друге. Непогомований у любові й ненависті, цілком відданий Богові або цілковито безбожний, він не знає ані міри, ані середини. Зовсім не "аполлонської" вдачі, він "діонісійський", але не в грецькому, а у варварському розумінні. Він завжди відразу скеровується на остаточні цілі, на кінцеві розв'язки в усіх речах. Його світосприймання "апокаліптичне". Зберігання вишлеканих, святих форм йому не знається святом; але коли він, з будь-якої причини потрапив під їх владу, він доводить ці форми аж до крайньої зашкарублості; він бо, власне, схильний, в ім'я якоїсь невиразної абстрактної засади або сильнішого

зід нього почуття, розчинитися у всевітї, безформності й безмірності. Для нього священна мальовнича різноманітність світу перемінюється в безбарвне світло Божественного Первопочатку. Він відчуває потребу розчинити власну особовість або в народі, або в людстві. Отже, коли його просякає божественний дух, тоді він є "аніма натуралітер христіана" (душа природно християнська); але втративши цей божественний дух, він поринає в радикалізм розуму й робиться революціонером задля самої революції.

Патомість українець — є в своїй суті людина мистецтва, одержима любов'ю до мальовничості життя і всіх його різноманітних виявів. Також і релігійну царину сприймає він тільки образно, часто доходячи в цьому аж до забобовності. Як підземне демонічне, так і надлюдське божественне з'являється йому завжди втілене в образи й постаті. У своєму особистому житті, попри всю глибину з природи закоріненість у громаді (яка є для нього сама собою зрозумілою, без того, щоб він над тим ще потребував роздумувати), — українець є в різно виявлений індивідуаліст. Не мезанхозійний і не "широка натура", як росіянин, а надзвичайно безтурботний і мрійливий, він ні в якій мірі не є рабом засад, а обожає життя, і навіть у своєму християнстві — поганин. З бистрим розумом, іскристою дотепністю, удаваною простодушністю і героїчною пристрасністю — українець є південніший, сонячніший і чутливіший від росіянина.

Усі ці українські властивості віднаходимо в творах Гоголя. Все те, що в інших російських оповідачів виступає як суто психологічна подія, як внутрішньопсихічне збудження, як внутрішня суперечність або духовна проблема — в Гоголя це є водночас тисячократно барвистіша зовнішня подія, повна майже дитинячого замилювання до пригодництва, з участю цілої ватаги відьом, різних духів, чортів, демонів, або ангелів і святих, так що в реальний повнокровний людський світ влітається, як у казці, надземний і підземний світи; і це не в розумінні "екультної" проблеми, але цілком безпосередньо й природно, трагічно й комічно, страхотливо й радісно водночас.

До цього приєднується радість мистця, що, як дитина, поважно бавиться ціми світами, які щораз то в інший спосіб взаємно переплітаються між собою, хоч йому добре відома їх мітична дійсність, захоплююча суть усього подства. Він змальовує цю дійсність не в площині абстрактної духовости чи звичайного психологізму, а робить цей буденний світ, завдяки демонській метушні нечистої сили, ще багатшим, барвистішим, багатозначнішим і загадковішим; навіть безформне він перетворює також на видиму фантазмагорію, і найстрахотливіше — на всерозв'язуючу й опшасливаючу мистецьку гру, бо справжній мистець є завжди також спадкоємцем і нащадком мітологічної людини, для якої гра і дійсність, фантазія і реальність є нероздільною єдністю і для якої духовий зміст відкривається тільки в чуттєвій формі.

Саме такого роду є більшість чудових і незвичайних новель-архитворів Гоголя. Його другий бік — російськість, проблематичність і роздумувальність — виявляються в його романі "Мертві душі" та в його знаменитому оповіданні "Шинелі", про яке Достоевський, цей з переконання справжній росіянин, якось сказав: "Ми всі походимо від гоголівської "Шинелі".

Щодо місця Гоголя в світовій літературі, то він зі своїми українськими оповіданнями належить до найбільших велетнів європейської романтики; але ті самі елементи, що їх знаходимо в західних письменників, у нього виступають дикше, природніше, розгнужданіше й реальніше. А як творець "Мертвих душ" і "Шинелі" — він дорівнює найвидатнішим реалістам. Цілковито незрівнянною є чуттєва сила його зображення й милозвучність його мови. Як чистий мистець, він навіть перевищує Толстого і Достоевського.

Правдивий Шевченко

Архівне Управління УРСР видало книгу "Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах" (Київ, 1950, стор. 514). Залишаючи на інший раз докладне обговорення цієї праці, ми не можемо, однак, стриматися, щоб не ствердити одного: відповідним підбором матеріалів та об'єктивним його поясненням нові "просвітители" українського народу намагаються з великого національного поета України зробити якогось "самоотверженого малороса", що, коли не все, то майже все в своєму житті завдячує "старшому братові", сиріч — російському народові.

Нижче подаємо короткі, також документальні, дані з життя Т. Г. Шевченка. Навіть із цих деяких побіжних уривків можна пересвідчитися, що через усе своє страдницьке життя геніяльний Кобзар України проміс і зберіг палку й глибоку любов не до "смердячої столиці — петербурзького болота", не до "московської мови", хоч він умів нею зовсім добре орудувати, не до "німоти з москалями", а н а с а м п е р е д до "свої преславної України", до "милі і любі української мови", до "свого безталанного народу".

Отже, в дійсності Шевченко був не безхребетним "малоросом", а палким і безмежно відданим українським патріотом, у шляхетному розумінні цього слова. Живому Шевченкові й сьогодні не було б місця на рідній землі, де — під страхом заслання, а то й смерті — заборонено "любити Україну", а за ордені й сталінські премії — дозволено славити тільки Москву.

Всі дані подаємо за новим стилем.

РЕДАКЦІЯ

9 БЕРЕЗНЯ 1814. — Народження Тараса Шевченка.

4 ТРАВНЯ 1838. — Звільнення Шевченка з кріпацтва.

27 ЛИСТОПАДА 1839. — В листі до брата Микити Шевченко прохас: "... будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московському, а по-нашому..."

1840 РІК. — Поява першого "Кобзаря".

1841 РІК. — Поява поеми "Гайдамаки".

КІНЕЦЬ ЛЮТОГО 1843. — В листі до Я. Кухаренка сповіщає, що в березні поїде за кордон, а не хоче їхати на Україну, "бо там окрім плачу нічого не почую".

21 ЖОВТНЯ 1843. — Шевченко пише в Березані, на Полтавщині, вірши "Розрита могила".

20 ЛИПНЯ 1844. — Шевченко кінчає в Петербурзі "Сон".

5 ЖОВТНЯ 1844. — Пише листа до кн. Цертелєва, першого видавця Дум, в якому прохас поширювати "Живописную Україну" в Харкові: "... якби мені Бог поміг докончить те,

що я тепер зачав, то тоді склав би руки та й у домовину, було б з мене, не забула б Україна мене мізерного"...

8 ГРУДНЯ 1844. — Скаржитися з Петербургу Я. Кухаренкові: "... Був я уторік на Україні... скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну, катові віри, німота з москалями; бо-дай вони переказалися"...

22 ЖОВТНЯ 1845. — Скінчив у Мар'їнському поему "Єремія".

5 СІЧНЯ 1846. — Шевченко, тяжко хворий на тиф, пише в Переяславі "Заповіт".

26 ГРУДНЯ 1846. — Скінчив своє "Послання".

29 КВІТНЯ 1847. — Шевченка привезено до Петербургу, до Третього Відділу (для політичних справ) Кавцелярії Його Величності.

ЛИПЕНЬ 1847 — ТРАВЕНЬ 1848. — Шевченко пробує в місті Орєському, 200 верстев на південний схід від Орєшбургу, де стояв "Орєшбурзькій лінійний батальон № 5", у якому призначено було йому відбувати військо-ву службу.

1 СІЧНЯ 1848. — Пише до М. Лазаревського: "... так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч колинебудь побачить свою безталанну країну, то благав би Господа о смерті..."

10 СІЧНЯ 1850. — Пише до А. Лизогуба: "... На самий Святвечір сиджу собі один однісінький у хатині та журюся, агадючи свою Україну..."

13 ТРАВНЯ 1854. — Пише до О. Бодяняського: "У мене dawo вже думка заворушилаєх перевести його, те слово (о *полю Горя*), на ваш миль, за ваш любий український язык..."

4 ТРАВНЯ 1857. — Сповідває Я. Кухаренка, що "прислав мені із Пітера куриний Панько Куліш книгу своєї роботи, названу "Записки о Южной Руси", писану нашим язиком. Не знаю, чи дійшла до Чорноморії ся дуже розумна і щира книга. Якщо не дійшла, то вишиши — не будеш кається. Такої доброї книги по нашому язику ще не було друковано. Тут живо виштий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна Україна, як на лодоні показана..."

15 ЧЕРВНЯ 1857. — Шевченко дістає листа від М. Лазаревського, що сповідає поета про його звільнення з заслання.

24 ЧЕРВНЯ 1857. — Починає свої щоденні записки (журнал).

1 ЛПНЯ 1857. — Нотує в щоденнику: "Август поганин, засилаючи Назона до диких гетів не заборонив йому писати й малювати. А християнин Н. (Микола) заборонив мені одне й друге. Обидва — кати. Але один з них кат-християнин..." (Переклад з російської мови — наш. Редакція).

17 СЕРПНЯ 1857. — Прибуває до Астрахані.

12 ВЕРЕСНЯ 1857. — В Саратові відвідує матір М. Костомарова.

2 ЖОВТНЯ 1857. — Прибуває до Нижнього Новгороду.

24 ЛИСТОПАДА 1857. — Пише до М. С. Щепкина: "... Тепер я в Нижнім Новгороді, на волі, — на такій волі, як собака на прив'язі..."

17 ГРУДНЯ 1857. — Пише з Нижнього Новгороду до П. Куліша: "... Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував "Чорну Раду" по-нашому..."

16 СІЧНЯ 1858. — Бажає М. Максимовичеві "довголіття і здоров'я, на славу нашої преславної України".

9 БЕРЕЗНЯ 1858. — Одержує листа від М. Лазаревського, що сповідає поета про те, що йому дозволили жити в Петербурзі.

22 БЕРЕЗНЯ 1858. — Шевченко приїхав до Москви.

8 КВІТНЯ 1858. — Шевченко прибуває до Петербургу.

4 ГРУДНЯ 1858. — З листа до М. Максимовича: "... Книжничі Божанчиков заходився був печатать мою поезію, так шеф жандармів запертив, возмутительна каже. Отаке то лихо..."

22 ТРАВНЯ 1859. — Шевченко скаржитись в листі до М. Максимовички: "... Перше в столицю не пускали, а тепер з цієї смердячої столиці не випускають. Доки вони будуть знущатися нао мною?..."

4 ЧЕРВНЯ 1859. — "Третій відділ" пле місцевій владі на Україну наказ стежити таємно за Шевченком.

У ПОЛОВИНІ ЧЕРВНЯ 1859. — Шевченко рушив з Петербургу на Україну.

25 ЛПНЯ 1859. — Арешт Шевченка.

30 ЛПНЯ 1859. — Шевченка перевезено до Черкасів, де 1 серпня він написав вірш "Минаючи убогі села".

10 СЕРПНЯ 1859. — Шевченка перевезено до Києва.

26 СЕРПНЯ 1859. — Шевченко вирушив з Києва до Петербургу.

21 ЖОВТНЯ 1859. — З листа Шевченка до Максимовичів: "... Я вже другий місяць, як гнию в петербурзькому болоті..."

19 ГРУДНЯ 1859. — Шевченко пише до свого двоюрідного брата Варфоломея Шевченка з Петербургу: "... Я по плоті й духу син і рідний брат нашого безталанного народа, та й як же себе поєднать з собачою панською кров'ю..."

10 БЕРЕЗНЯ 1861. — Смерть поета.

Цісар і патріярх у Візантії

На прохання наших читачів, розгублених у лабіринті суперечок між православними й католиками, суперечок, де замість науки переважно панує сліпа пристрасть, подаємо історичну довідку про взаємини цісаря й патріярха у Візантії.

РЕДАКЦІЯ.

“Нападати на християнство, — писав Григорій, єпископ Назіанський, у IV віці, — це все одно, що хитати могутність римлян, це є державна небезпека”. Отже, візантійська концепція про взаємини Церкви й держави вже з давніх-давен полягала в тому, що Церква й імперія є один спільний організм, яким верховодить цісар і патріярх: один керує тілами, другий — душами, обидва ж вони впливають один на одного.

Починаючи від цісаря Костянтина, всі цісарі мали титул “ізапостолюс”, що свідчив про їх ролю розповсюджувачів християнства поміж поганями. Але цісарі мали також титули “єрей”, “архієрей”, “понтіфєкс”, що ними єпископи навіть вітали цісаря на Вселенських соборах. Усі ці титули доводять, що цісар для Церкви не був звичайнісінький “вірний”. І справді, цісаря допускали в вівтар і під час свого коронування він дяконував...

Отже, нема нічого дивного, що цісар мав право втручатися в догматичні питання Церкви. Він накладав свій погляд у чисто релігійних питаннях, таких численних у Візантії. Він з власної ініціативи скликавав собори, що їх діяльність він контролював або особисто або через свого представника. Рішення собору цісар робив державними законами. Одно слово, цісар уважав себе — і Церква визнавала його за такого — “захисником православ'я”. Відомо, яка важка була для Церкви та роля цісаря, й відомо, що цісарі не раз наклали Церкві чисто єретичні погляди.

А бувало й так, що цісарі без соборів, своєю власною владою, пробували наклати Церкві свої догматичні погляди, Церкві не лише східній, але й римській. Такі цісарські спроби не раз спричиняли розколи, переслідування та громадянські війни. Згадаємо тут хоч би цісарів Юстиніана, що хотів навернути монофізитів (вони заперечували в Ісусі Христі людську природу, визнаючи в Ньому лише природу Божу), і Костянтина П'ятого, що написав книгу проти ікон, книгу цілком єретичну, в церковному значенні цього слова. Справа ще ускладнялася тим, що чимало візантійських цісарів були справжніми богословами. Лев VI виглошував проповіді, Олексю Комнена його донька Анна називає в своїх спогадах “тринадцятим апостолом”... Аж до останніх днів існування Візантії богослов'я залишилося державною справою, й цісарі вважали, що їм належить останнє слово в богословських питаннях; вони, мовляв, були непомилкові в справах віри...

Цісарські закони в справах церковної дисципліни були джерелами канонічного права в східній Церкві. Не кажучи вже про те, що цісар мав право міняти межі діоцезій та творити нові, він цілий час втручався в чисто внутрішні справи Церкви й навіть щодо літургійного календаря... З цього погляду, деякі рішення цісарів і досі мають силу в цілому християнському світі: 25 грудня — Різдво Христове, 15 серпня — день Першої Пречистої, 20 липня — день святого пророка Іллі (це свято запровадив цісар Василь Македонський). Загалом кажучи, в протилежність Заходові, де церковні реформи завжди були справою самої Церкви, де за реформаторів виступали папи, єпископи, ченці, більшість церковних реформ у Візантії завдячує цісарям Юстиніанові, Льву VI, Олексі Комненові...

У Візантії духовне й світське ніколи не були, як слід, розмежовані. Цісар зробився начебто протектором Церкви. Називати цей протекторат, як це звичайно роблять, цезаро-папізмом, буде не зовсім точно: ті бо, що вживають цей термін, забувають про опозицію, що раз-у-раз виникала в Церкві, коли цісарський протекторат загрожував основі релігії. Східня бо Церква, незважаючи на свої численні компроміси з цісарською владою, незважаючи на своє плазування перед деякими цісарями, все таки завжди зберігала, як священний вклад, основні правила, проголошені в четвертому й п'ятому віці Отцями Церкви про взаємини Церкви й держави. Цісарський авторитет мав свою межу в духовному авторитеті Церкви: якщо цісар — єретик, Церква його засуджує, якщо він перебуває в справжній вірі, вона підлягає йому *ratione peccati*. Така була доктрина, яку римська Церква завжди відстоювала в своїх зносинах з візантійськими цісарями, але якої, приваємні *офіційно*, ніколи не відкидала й східня Церква. Коли, від часу до часу, деякі голови останньої забували цю доктрину, завжди знаходились у Візантії якісь священики або ченці, щоб їм її нагадати. Десьте згадати щодо цього хоч би діяльність ченців Студитів.

На чолі візантійської Церкви стояв царгородський патріарх, кого завжди піддержувала світська влада й чия гідність та владу цісарі підносили коштом авторитетів інших східніх патріархів (антіохійського, олександрійського та єрусалимського).

Цісар правно втручається в вибори царгородського патріарха. Митрополити-виборці давали цісареві три прізвища, а поміж ними він вибирав те, котре йому подобалося. Якщо жодний з тих кандидатів не подобався цісареві, він просто призначав свого кандидата, і митрополити приймали його. Отже, виборне право митрополитів було тісно обмежене цісарською волею, що правно й фактично здійснювалось кожного разу. Деяким цісарям і цього було замало. Вони ігнорували самі, без ніяких виборів, призначали патріарха, митрополитів і єпископів. Никифор Фока постановив, що жодний єпископ не може бути призначений без дозволу цісаря. Василь II, доміраючи, призначив на патріарха студита Олексу...

В урочистій церемонії, в своєму палаці, цісар давав інвеституру новому патріархові, так само, як і світським достойникам, проголошуючи: "Владою, що нам її відступила Свята Трійця, проголошую тебе архієпископом Царгорода, Нового Риму, й Вселенським Патріархом". А скількох патріархів цісарі просто скидали або змушували їх зрікатися! З 122 патріархів, від св. Григорія Богослова (379-381), аж до Григорія Третього Мелісєвеса (1443-1451), цісарі усунули щонайменше 36 патріархів...

Патріарх був другою особою в імперії. Його титул "Вселенський Патріарх" вживався вже в VI віці і не викликав суперечок у Римі аж до папи Григорія Великого. Пізніше Рим не визнавав цього титулу, хоч до розквіту 1054 року патріархи робили заходи в Римі, щоб мати єрархічну гідність, рівну гідности римського папи.

Юрисдикція патріарха простягалась також і на деякі світські справи, бо, як ми вже згадували, між державою й Церквою у Візантії панувала одностайність. Акти за спільними підписами цісаря й патріарха, що анатемували державних злочинців, були, між іншим, одним з виявів цієї одностайности. Це тут, у візантійській доктрині взаємин держави й Церкви, треба шукати пояснення анатемі, що її кинули 1708 р. українська й московська Церква на Мазепу. Політичний "зрадник" царя Мазепа, за візантійським світоглядом, був також і "єретик", дарма, що гетьман ціле життя був віруючий і не абиякий протектор православної Церкви...

Гетьман Орлик у Солуні

(1723-1724 рр.)

Під цим заголовком з'явилася в збірнику на пошану А. Мазона французька стаття І. Борщака (стор. 52-60), що її, з огляду на невідані матеріали, які автор там використав з щоденника Орлика, подаємо тут в українському перекладі. Підзаголовки належать Редакції "України".

ДО ІСТОРІЇ ЩОДЕННИКА ПИЛИПА ОРЛИКА.

Коротко подавши життєпис Пилипа Орлика, І. Борщак пише:

Невтомний у листуванні, бесідливий з природи, Орлик досить рано почав провадити щоденник. Вже в Україні він утримував у "Діяріюші" подробиці Мазепинової справи. На жаль, цього щоденника не знайшли, так само, як і того, що його він провадив у Бендерах.

Залишивши Стокгольм 11 жовтня 1720 р., Пилип Орлик розпочав новий щоденник під назвою: «*Diariusz Podrózny który w Imie Troycy Przenaświetszey zaczoł się...*» Цей Діяріюш зберігається в Парижі, в архіві міністерства закордонних справ, де ми його віднайшли 1920 р.

Орликів щоденник являє собою рукопис в п'яти томах, опрацьованих in folio, що в ньому є щоденні записи від 11 жовтня 1720 р., аж до кінця 1732 р.; років 1725, 1731 бракує. Щоденник писано польською мовою, — новий доказ експансії польської мови аж до Козацької України. Це є добра польська мова тієї доби, оздоблена, річ ясна, силою латинізмів. Але, зазначаючи свята православної Церкви, Орлик послуговується церковнослов'янською мовою.¹⁾

ПИЛИП ОРЛИК ЧЕКАЄ НА ВІЙНУ З РОСІЄЮ.

Отже, скинемо бистрим оком на роки 1723-1724 в цьому щоденнику, перші два роки перебування Орлика в Солуні.

Як усі політичні емігранти, він чекає нової війни, що покладе кінець його почесному інтернуванню. Він пильно збирає всі чутки про можливий конфлікт між Туреччиною й Росією, хоча щодо цього він постійно розчарований²⁾.

ЩОДЕННЕ ЖИТТЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

В Солуні Орлик, "вождь вільної нації", живе як "гість султана". Він одержує утримання, що дає змогу йому й синові Михайлові задовольняти свої матеріальні потреби, мати п'ять слугів і постійно частувати гостей. Велими товариський, — *nulla societas, nulla conversatio*, це є для нього найважливі речі в світі³⁾ — він приймає в себе й відвідує всіх визначних людей з християнської колонії в Солуні: французьких єзуїтів⁴⁾, англійського консула⁵⁾, солунського

1) Воплощеніє, Срѣтеніє Господне...

2) «Як святий Тома, я повірю лише, коли побачу це на власні очі» (12/23 березня 1723 р.).

3) «Діяріюш», 20/31 липня 1722 р.

4) оо. Jean-Baptiste Souciet, François Tarillon, J. B. Gresset, що їх ми знаємо також з *Lettres édifiantes et curieuses. Ecrits des missions étrangères*. Нове видання, *Mémoires du Levant*, Lyon, 1819, т. II.

5) Про зносини Орлика з Англією в рр. 1723-1724 див. наше *Early relations of England and Ukraine* («*Slavonic Review*», 1931, Червень, стор. 156).

митрополита, ігуменів афонських монастирів, купців французьких, англійських, жидівських, еспанських...

Це — людина зваттєлюбна, що цікавиться всім. Він описує нам солунські церкви й монастирі: Чауш-Манастир, сьогодні монастир Влатеона ⁶⁾, церкву Костянтина й Олени, базиліку св. Дмитра “дуже подібну до св. Софії в Києві, тепер перевернута в нечестиву турецьку мечеть”. Ми знаходимо в його щоденнику опис міських валів, скарання на горло, танців грецьких жінок, солунських псів, суперечок між старим і новим французьким консулом у справі консульської резиденції... Орлик відвідує околиці Солуня, де він часто полює. Він оповідає нам про сірчані джерела і креслить навіть їх плян. Він ніколи не забуває уточнити, чи населення сіл є болгарське чи грецьке, й підкреслює антипатію болгарів до греків ⁷⁾.

ЦИЛИП ОРЛИК КНИЖНИК, ШАНУВАЛЬНИК ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ.

Брудит і книголюб, гетьман позичав теологічні книжки в єзуїтів і відвідував рідкі книгозбірні грецьких патаблів. У січні й лютому 1723 р. він читає “з пристрасним зацікавленням” твори Івана Золотоустого. Газети з Парижу й французькі газети, що з’являються в Голландії, є його улюбленою лектурою. В Щоденнику Орлика знаходимо зворушливу пошану, виявлену до французької мови: “Я сьогодні написав листа французькою мовою до англійського амбасадора [в Царгороді], й отець Настоятель [єзуїтів] не знайшов у ньому помилки. Я є щасливий, що осягнув такого знання французької мови лише читанням і ніколи не розмовлявши нею”. Він дійшов до того, що зрекся так само “без трудощів” з французької мови на польську шеститому історію грецької схизми єзуїта Мембурга.

ВІСТКИ З УКРАЇНИ

Але постійні клопоти Орлика — це ситуація в Україні, що за нею він пильно слідкує. Тому в його щоденнику знаходимо багато вісток про Україну ⁸⁾, що їх приносять грецькі купці з України, козаки й українські чевці з прощі до Афонської гори. 13/24 серпня 1723 р., після небачення з чернігівським священником, гетьман пише в своєму щоденнику: “Це москаль ⁹⁾ тепер — архієпископом у Києві”. Першого грудня (ст. ст.) 1724 р. чернець Почаївської Лаври оповідає йому, що “нема більше гетьмана в Україні. Незабаром не буде більше ані полковників ані старшин, усі вони були заслані до Москви. Чернігівського полковника Полуботка ¹⁰⁾ загубили; він в імені старшини поїхав до царя прохати відновити гетьманат”. І Орлик додає: “Це Москва вомандує в Україну; що її вона уярмила. Все це діється тепер так, як це провіщав жебіжчик Мазела...”

ЛИСТУВАННЯ ЦИЛИПА ОРЛИКА

Орлик провадив широке листування латинською, французькою, польською й руською мовами. Не раз він цілі дні копіївав у своєму Щоденнику листи писані

⁶⁾ 25 січня / 5 лютого 1723 р.

⁷⁾ 12/23 липня 1723 р.

⁸⁾ Орлик завжди розрізняє: «Україна», — країна козаків, а Правобережжя й Галичина — землі «Руські».

⁹⁾ Справді Варлаам Вонатович, колишній архимандрит Новгородського монастиря, був українець з Галичини, але Орлик не знав цього.

¹⁰⁾ У дійсності Полуботок помер трохи пізніше, 18/29 грудня 1724 р., але цікаво що чутки про його смерть кружили вже раніш аж на Правобережній Україні.

літерами або цифрами, листи, що є першорядний причиною до історії Мазепинців. Поміж особами, що з ними Орлик листувався в рр. 1723-1724 ми знаходимо графа Флемінга, першого міністра польського короля Августа II, Гольштинського князя, зятя Петра I, англійського й французького амбасадора в Царгороді, польських ксьондзів, що віддавна були замішані в українські справи, Єрусалимського Патріярха, єзуїтів у Царгороді й Смирні, Великого Візира, Кримського хана, запорозьких козаків на турецькому терені, шведського короля й, рід ясна, членів своєї родини¹¹⁾.

ПОВОЖНІСТЬ ПИЛИПА ОРЛИКА

Глибокою повожністю віє з кожної сторінки Орликового рукопису. День і ніч його видно в церкві. Часто він сповідається у болгарського священника. Свято його патрона, св. Пилипа, це для Орлика день релігійних розважань. Але що вражає з першого погляду читача це те, що цей гетьман православних козаків, вислухавши Службу Божу в грецькій церкві, ніколи не пропуская месн французької католицької церкви, де він сильно смакує в проповідях отців єзуїтів. Одного разу навіть Орлик братиме участь у процесії свята Божого Тіла, "Римського свята" (16/26 V 1723 р.).

КРИТИКА ГРЕЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

З перших днів свого прибуття до Солуня, Орлик з жалем твердить про "дурниці й дуже великі заботи грецької Церкви". Він розпочинав пристрасні дискусії з грецьким духовенством про трансубстанцію,¹²⁾ про Непорочче Зачаття. Орлик є обурений "грецькими блюзнірствами проти Пресвятої Діви", "проклятим грецьким святкуством", падуживанням у греків анагемами й безліччю чудодійних реліквій в церквах і монастирях, що їх автентичности він не є певен.

Отже, нема нічого дивного, що Орлик здавна є підозрілий деяким грецьким духовним особам, які вважають його "людиною французької свіри", "латинцяном" і навіть "єретиком".

Справді, питання розколу дослівно переслідувало Орлика. Вже за першого побачення з солунським митрополитом він розмовляє з ним про причини розколу. Він розшукує книги, де є щось про поділ Церкв. 13/24 грудня 1723 р. Орлик нотує з задоволенням у своєму Щоденнику, що "християнська релігія є одна, і різниці в обрядах та в календарі не можуть нічого в цьому змінити".

ПИЛИП ОРЛИК БУВ УНІЯТ

Таке критичне ставлення щодо грецької Церкви, відвідування католицьких церков, приязнь з єзуїтами, цікавість до походження церковного розколу — все це насовує питання: до якої церкви належав Орлик, народжений у православ'ї від матері православної й від батька католика, як він сам пише «sub sigillo confessionis» в листі до о. єзуїта Кашо(да)¹³⁾ 18/IV 1727 р., листі, що його Орлик копіює в своєму Щоденнику.

11) Орлик — дуже добрий батько родини. Він завжди нотує в своєму Щоденнику іменини й день народження своєї дружини та відсутніх дітей і замовляє відправи в їх намірени.

12) Як відомо, в справі Епиклези Київ прийняв католицьку доктрину.

13) *Fateor enim progenitum meesse a Catholico Patre...* Цей лист був віддрукований в «Записках Чина Св. Василя Великого», Львів, 1935, VI, стор. 210-213.

Ми маємо змогу в цьому питанні подати невиданий документ. 6/17 грудня 1724 р. гетьман, прохачучи в листі до краківського єпископа допомоги для своєї родини, що тоді жила в Польщі, твердить категорично: “Можу запевнити Вашу Милість, що вона не кине з свого столу Христового хліба псам, але вона подасть його овечкам, гідним цього хліба й цього співчуття, овечкам, що заховалися в кошарі, втікаючи від жорстоких вовків, і що за моїм прикладом залишила помилковий шлях, щоб повернути на лоно вселенської Церкви”¹⁴).

Маємо, отже, в наявності рішучий текст, бо ледве чи можна припустити, щоб така побожна людина, як Орлик, могла перекрутити правду в листі до єпископа. Зрештою, хоч це переходить хронологічні межі цієї статті, маємо змогу доповнити це признание Орлика іншими свідченнями, що є в його Щоденнику.

27 вересня / 7 жовтня 1727 р., прочитавши твори Отців Східної Церкви, Орлик твердить, що “догма святої віри Східної Церкви: Зішестя Святого Духа, чистилище, примат папи — є ті ж самі, що їх навчає Римська Церква”. Того самого дня, нотуючи неправдиву вістку про смерть папи Бенедикта XIII, він пише: “Кароль¹⁵) щойно подав мені сумну вістку про смерть римського папи, святого Вітця, сирава святою”. 14/25 червня 1728 р., оповідаючи про відступництво одного грецького священника в Солуні, Орлик додає: “Ось — наслідки цієї проклятої грецької схизми”.

Як тут не зачитувати листа, що його Орлик писав 7 серпня (н. ст.) 1727 р. до папи Бенедикта XIII: “... Приходжу до Вашої Святости здалека, як той блудний син до спільного Батька всього християнського світу... Бо я не можу залишатися істотою з двома головами, щоб милосердя Вашої Святости, подібне до милосердя Всевишнього Вітця, зворушене моєю скрухою й наверненням, відкрило мені, що покинув несправедливий шлях, свій Батьківський притулок, де б я заслужив собі і словом і життям правдиве ім'я Сина Вашої Святости...”¹⁶).

А проте Орлик, католик, молиться в грецьких церквах! Треба це пояснити тим, що Орлик перейшов ще на римський, а на грецький обряд, званий уніатським, католицької Церкви.

Згаданий вище лист Орлика до о. єзуїта Кашо(да) з 18 квітня 1727 р. є формальний з цього огляду: “Придержуючися в усьому грецького обряду, який я вважав святим і вільним від усякої помилки, тому що й Апостольський Престол забороняє зміну цього обряду...”¹⁷), Орлик признається далі, що він працює над твором, призначеним розбити всіх ворогів католицької Церкви: “Увесь цей твір пишеться трьома мовами, польською для руснів, які в великій кількості є складовою частиною Польської Річпосполитої; слов'янською для москвинів і козаків

¹⁴) Підкреслення наше. «...Upewniam że WXM non projeciet od Stołu swego panem Christi canibus, ale go dasz in pabulum wdzięcznym tego u politowania godnym Owieczkom, w Owczarni Swoicy od drapieźnych wilków utainem, które przykładem moim powróciły już ab erronea via in gremium Kościoła powszechnego...»

¹⁵) Слуга Орлика.

¹⁶) «...Venio ad S. V-am e longinquo uti filius prodigus ad communem Orbis Christiani Patrem... Non possum tamen anceps haerere quin S. V. aemula aeterni Patris misericordia supra poenitentiam et conversionem meam commota aperiat mihi redeunti a via iniquitatis Paternum Sinum, ubi merear et dici et esse veriore titulo S. Vae Filius...»

¹⁷) «...Sequendo in omni ritum Graecum, quem etiam uti sanctissimum et nulli errori obnoxium sequi teneor, quoniam et Sedes Apostolica defendit mutationem ritus...»

та інших слов'янських народів; і латинською. На грецьку мову для греків, свого часу, він буде перекладений..."¹⁸⁾.

ЧОМУ НАВЕРНЕННЯ ПИЛИПА ОРЛИКА ДО КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ БУЛО ТАЄМНИЦЕЮ?

На нашу думку — можливо, архіви єзуїтського чину зберігають якийсь документ у цьому питанні — цілу цю справу (навернення Орлика) католицька влада зберігала у великій таємниці. Легко бо уявити собі "скандал", що його викликало б у запорожців і в самій Україні навернення гетьмана, що присягав у Бендерській Хартії (1710 р.) "жебьє една вѣра Православная Восточного исповѣданія, подь послушенствомъ Святѣйшого Апостольского Трону Константинопольского вѣчне утвержена была..." (ut sola et una Orthodoxa Fides Orientalis Confessionis sub obedientia Sae Apostolicae Sedis Constantinopolitanae in perpetuum sit firmanda). І яку зброю це навернення Орлика дало б російському урядові, що його завжди переслідувала діяльність Орлика! Чи треба тут нагадати оголошення Петра I з 21 січня 1709 р., в якому він не завагався ствердити, що Мазепа, цей стовп православ'я в Україні, хотів запровадити там унію¹⁹⁾... Ця ж таємниця пояснює також, чому Орлик тільки посередньо згадує своє навернення в Щоденнику, де він звичайно хотував щонайменші дрібниці.

КОЛИ ПИЛИП ОРЛИК НАВЕРНУВСЯ?

Яка є точна дата навернення Орлика? У цьому самому листі ми читаємо: "Господь, що Своїми божественними натхненнями піддає багато засобів до навернення, не дозволив мені, з безмежного Свого милосердя, щоб я останок мого життя на блудній дорозі закінчив... і завернув мене до пізнання повнішого світла правди... Це у Вроцлаві, на Шлезьку, я dokonав цього чину, з цілою моєю родиною, що за моїм прикладом повернулася до Стада Христового, під послух Найвищого Архидієка..."²⁰⁾.

Отже, навернення Орлика відбулося у Вроцлаві. З його Щоденника видно, що він жив зі своєю родиною в столиці Шлезьку від 17 січня до 10 березня 1721 р., і це тоді Пилип Орлик, гетьман Війська Запорозького, наступник Мазепа й речник незалежності України, перейшов на католицизм.

18) Totum hoc opus tribus loquetur linguis, Polonica ad Ruthenos, qui Corpus Reipublicae Poloniae ex majori parte componunt; Slavonica ad Moschos et Cosacos, caeterasque Gentes Slavonicas; et Latina, in Graecam suo tempore transferenda ad Graecos...

19) ...Церкви Божій лишить Благочестія і привесть вь Унію... (Істочники Малоросійской Исторіи, «Чтенія...», 1850, II, стор. 191).

20) Deus qui multa media ad conversionem per divinas suas inspirationes suggerit, non permisit mihi, ex infinita sua misericordia, ut reliquum vitae meae cursum in erronea via consummarem... et in planiorem ad cognoscendum lumen veritatis reduxit... Hoc Wratislaviae in Silesia actu cum tota familia mea perfeci, quae exemplo meo rediit ad Gregem Christi, sub obedientiam Summi Pontificis...

„Дідро і Енциклопедія“

(1751 — 1951)

ІСТОРІЯ Й ЛЕГЕНДА

1 липня 1751 року вийшов з друку перший том in folio “Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесл (Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers), що відомий в історії під назвою “Енциклопедія”, а його автори під іменем “Енциклопедисти”. Як майже кожний історичний факт, Енциклопедія має свою легенду.

Насамперед, автори Енциклопедії, або, як їх віддавна називають, “філософи”, не мали однакових поглядів на ті питання, що ними займалася Енциклопедія. Нема нічого спільного між філософією Вольтера й Гельвеція, між політичною системою Монтеск’є і Тюрго, між науковим раціоналізмом д’Алямбера й антиколоніалізмом Рейпала. (Зовсім окремо стоїть Жак-Жак Руссо, спершу співробітник Енциклопедії, а згодом її супротивник). Як помінути спільний майже всім антиклерикалізм, але різного походження в кожного, редактори й співробітники Енциклопедії ніколи не шукали єдності в своїх поглядах.

Ідеї, що їх викладали Енциклопедисти, зовсім не були такі вже нові. Їх можна знайти в античних мислителів, у деякого з Ренесансу, у французьких та англійських філософів XVII в. й першій половині XVIII в. Читач того-часних спогадів добре знає, що 1751 р. у Версалі, в паризьких салонах, в Академії, можна було почути те саме, як не більше, про що писала Енциклопедія. Але її створили для того, щоб ті ідеї, що ними жила лише аристократична еліта, дійшли до “третього стану”, до буржуазії.

Дві, безперечно нові, речі були зв’язані з Енциклопедією. Співробітництво в одній праці близько 150 письменників і вчених, та декларативний характер цієї праці, де розум і критика, спираючися на науку, вперше виявили своє суверенне право, що, як висловився Мішле, робило з Енциклопедистів “партію”. Енциклопедисти зовсім не були, як це думає загал, республіканці, а ватомість прихильники спадкової монархії. Її лише мали обмежити розум, справедливість, терпимість і людяність. Дідро, Вольтер, д’Алямбер уважали, що найкраща система урядування, це — абсолютна монархія, де король посідає всю владу й рядить, як хоче, обмежений лише договором, укладеним між народом і основоположником династії; тому Енциклопедисти відкидали демократію, і, наприклад, Жюкур, один з найближчих співробітників Енциклопедії, писав під псевдом “демократія”: “Не думаю, щоб демократія була найзручніша й найпоетійніша форма урядування; я певний, що демократія не є корисна для великих держав”. Зрештою, Енциклопедисти ставилися з погордою до “мас”, що “здатні лише продукувати й слухатися”. Ніде й ніколи в своїх статтях співробітники Енциклопедії не вимагали скасування встановленої єрархії або поділу мастків. Одне слово, вони зовсім не дбали про те, — як це твердить легенда, — щоб скасувати той соціальний лад, що в ньому вони жили.

Проте вони дійсно принесли нове, але в ділянці суто філософській. Насамперед — “ляйцизм”, тобто звільнення держави від опіки духовної влади, що не мала більше втручатися до світських справ. Свій “ляйцизм” Енциклопедисти обгрунтовували “розумом” і історичною критикою. Всі релігії, —

твердили вони, — є однакової вартости, й тому жодна не має права на звонну монополію. Друге нове, що його принесли Енциклопедисти, був культ “науки”. У XVIII в., річ ясна, не можна було більше розглядати науку лише як “служницю теології”. Але, — це треба підкреслити, — Енциклопедисти зовсім не кохалися в науці, як такій, зовсім не дбали про те, щоб народня маса пізнала цю науку, а розглядали її, виключно, як найсильнішу зброю проти “забобонів”, що їх вони утотожнювали з релігією. Вони ще думали про те, в що перевернеться їх культ науки, — а саме в тріюmf матеріалізму, як не думали вони, що їх кампанія проти клерикалізму й самої релігії перетвориться (наше покоління це бачить на власні очі!) на тоталітаризм, з усім пиятомим йому гнітом і переслідуваннями аж до несамовитого й безперестанного терору.

Ще одна річ, що її встановила історична наука. Жодного з Енциклопедистів, як це твердить легенда, ніколи не переслідували за працю коло Енциклопедії: ані Дідро, ані Вольтера, ані Кене, що залишився “королівським лікарем”, ані Перроне, головного інженера шляхів, ані Тюрго, що зробився першим міністром, ані д'Алямбера й Мармонтеля, що були “вічними секретарями” Французької Академії...

Правда, 1766 року, замкнули були в Бастилії “королівського друкаря” Ле Бретона за продаж заборонених томів Енциклопедії, але це було зроблено, як пояснюється в поліційному звіті, “щоб задовольнити духовенство перед його майбутніми зборами”. Вже на весьміий день Ле Бретон був на волі.

Ось така була Енциклопедія в дійсності, але досить рано навколо неї створилася легенда, що зовсім викривила її справжнє обличчя, зробивши з неї звичайну пропагандивну зброю. А тому, що легенди сильніші за історію, Енциклопедія дійсно визначила початок нової доби: вона, завдяки якраз тій легенді, мала величезне значення в духовому розвитку цілого світу й, зокрема, також України.

ВИСТАВКА НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ

Тому Паризька Національна Бібліотека добре зробила, що влаштувала 1951 року виставку, присвячену двом свам рокам появи першого тома Енциклопедії, назвавши її “Дідро і Енциклопедія”. На цій виставці показано експонати, що їх не то що широкий загал, але й фахівці, скоро не побачать, а деякі речі, мабуть, ніхто вже не побачить ніколи, бо вони походять з приватних збірок, назагал неприступних.

Отже, гадаємо, що наші читачі ще будуть ремствувати, коли зробимо з ними прогулянку по виставці в розкішній “Галерії Мазаріні”.

Насамперед, “Попередники Енциклопедії”. Ось перше видання (1532 р.) “Пантагрюеля” Рабле, де в XX розділі натрапляємо вже на термін “Енциклопедія”, грецьке слово, що його вже Квінтіліян, римський ретор першого віку, визначив, як “коло наук”. А далі низка словників енциклопедичного характеру, попередників славетної Енциклопедії XVIII в.; “Історичний і критичний словник” Бейля (1697), “Словник Треву” (1743), що його видавали езуїти...; праці філософів: Бекона (1624), що в нього Енциклопедія позичила свою класифікацію наук, Томаса Гоббса (1668), Гассовді (1658), “Розправа про методу” (1637) Декарта, “Математичні основи філософії природи” Ньютона (1687), “Принципи” Ляйбніца (1728)...

Потім численні експонати, присвячені видавцям і редакторам Енциклопедії: “Королівський Альмавах” (1751), видання Ле Бретона, головного видавця Енциклопедії, що задля здійснення такого коштовного видання, уклав

спільку з паризькими книжарями Брієссоном, Дюраном і Давідом. Тут таки бачимо два жалебні повідомлення про похорон книжаря Дюрана в церкві Сен-Северен (1763) і книжаря Брієссона в тій самій церкві (1775); а ось — багата збірка творів, рукописів, портретів тощо Дені Дідро (1713-1784), душі Енциклопедії. Перед нами портрети великого французького письменника, що їх зробили Фраґонар (1765), Грез (1766), Ван Лоо (1767) (останній можна побачити в Люврі)... Оригінал метрки Дідро, що народився 5 жовтня 1713 р. в Лявґрі, в родині ножаря; лист до тодішнього префекта поліції (1747), що в ньому Дідро змальований, як “дуже небезпечна людина”; всі головні праці Дідро: “Філософські думки” (1746), “Записки про різні питання з математики” (1748), “Думки про природу” (1754), знаменитий “Лист про сліпих на науку видючим” (1749), що спричинив ув'язнення Дідро; комедії “Позашлюбний син” (1757), що її приятелі Дідро проголосили “архитвором”, і “Батько родини” (1758); перше шеститомове зібрання творів Дідро (1772)...

Дідро, як відомо, 1773-1774 р.р. відвідав Петербург, куди його запрохала Катерина II, велика майстерниця влаштовувати свою пропаганду закордоном, — а хто ж міг бути кращим пропагандистом, як не “філософ” Дідро? Як відомо, високий гість знайшов у високопоставленій господині “душу Врута і чари Клеопатри”. Свідні російської сторінки біографії Дідро засвідчені на виставці двома цікавими експонатами: “Біблія, сирітьч книги Священнаго писанія”..., Київ, 1768, in folio, що її подарував Дідро тодішній тверський архієпископ Платон з присвятою: *Viro doctissimo atque honoratissimo D-no Dideroto hunc sacrum librum... Petropoli 1774, Januarii 28 die*; рукописний реєстр російських книжок, що їх Дідро привіз з Петербургу і продав сьогоднішній Національній Бібліотеці. Ще далі бачимо романи Дідро: “Черниця” (1796), написаний 1760 р., “Небіж Рамо” — «Rameau's Neffe» (1805), в німецькому перекладі Гете, а французький оригінал «Le Neveu de Rameau» з'явився лише 1821 року...

Зі зворушенням ми дивилися на автографічні листи Дідро до Малезерба, директора цензури (1758), до міністра Сен-Фльорантена (1765) про продаж його книгозбірні Катерині II, власноручний заповіт близької приятельки Дідро Люїзи Волян (1772), що заповіла йому сім малих томів “Нарисів” Монтеня, опрацьованих у червоній сап'ян, та свій перстень; свідоцтво про похорон Дені Дідро, що є випискою з реєстру парафії Сен-Рон; лист доньки Дідро, пані Вавдель, до членів “Комітету загальної Безпеки” (1794). В цьому листі вона прохає звільнити з в'язниці її чоловіка, “палкого республіканця й друга свободи”, сподіваючись, що голос “єдиної доньки одного з перших і найвідважніших апостолів свободи” буде почутий. І справді, зятя Дідро незабаром звільнили з в'язниці.

Після Дідро — д'Алямбер (1717=1783): портрети, між якими варт особливо відзначити пастелю Ля Тура (1753), що її д'Алямбер заповів Кондорее; друковані праці (“Розправа про динаміку”, що відкрила нову сторінку в історії науки); автографічний лист д'Алямбера, писаний за кілька місяців до його смерті, і власноручний заповіт, що зберігається в Національному Архіві.

Потім переходимо до співробітників Енциклопедії, серед кого найвизначніший, безперечно, Вольтер. Портрети, медаля на його честь, знаменитий примірник «Le siècle de Louis XIV» (1751), що містить власноручні нотатки Вольтера (примірник маркизи де Помпадур, що так багато сприяла Енциклопедії...)

Глядач довго стоятиме перед експонатами, присвяченими Монтеск'є, що відіграв таку велику роль у розвитку державних ідей: погруддя французького

філософа (1689-1755), що його робив різьбар Клодїон, зваменитий "Дух законів" (женевське видання 1748 р.).

Не маючи змоги тут перелічити всіх співробітників Енциклопедії на цій виставці, назвемо лише деяких: де Кондіак, барон Гольбах, Кавалер Жокур, Кене, Тюрго, Мармонтель, Жан-Жак Руссо...

Та ось експонати, що їх присвячено самому творові. Ціла Енциклопедія складалася з 35 томів (1751-1780): 21 том тексту, 12 томів гравюр і два додаткові томи: показники імен, місцевостей і речей. Вони всі тут, на виставці. Прізвище Дідро зникає з листи співробітників 1764 р. або з обережності, або з обурення на цензуру видавця, про що говоритимемо вище. Взагалі прізвища співробітників не вказано, тільки в деяких статтях зазначені ініціали авторів. Адресу видавництва пошано в Швейцарії, але це були лиш хитрощі, бо в дійсності Енциклопедія друкувалася в Парижі.

Мусимо коротко згадати про історію самого видавництва, що її добре видно з експонатів на виставці. Ось рукописний привілей видавцеві Ле Бретоніві на друк і видання "Загального словника мистецтв і наук", 26 березня 1745 р., привілей, що в старій Франції був колючий для кожної друкованої праці. А ось знаменитий друкований проспект Енциклопедії (1745), рукописний договір трьох видавців (1745), реєстр Національної, тоді Королівської, Бібліотеки, де вказано позичені книги (з нього видно, які саме книги позичав Дідро для своїх статей в Енциклопедії); друкована постановва Королівської Ради (1752), що забороняла нерш два томи Енциклопедії; портрет Гельвеція (пензля Ван Лоо), багатія й медєвата Енциклопедії, що випустив 1758 р. свій відомий твір "Про розум" (на одному примірнику цієї книги бачимо власноручні нотатки Ж.-Ж. Руссо); цей твір викликав справжній "скандал" та причинився 1758 р. до нової заборони Енциклопедії. На виставці бачимо видрукуваний лист паризького архидиєка про заборону праці Гельвеція; тут таки, видрукувана постановва Королівської Ради про відкликання привілею на друк Енциклопедії (1759), папське "бреве" про її осудження, але одночасно знаходимо автографічний лист (1762) Дідро до Вольтера про відновлення друку Енциклопедії. "Ні, вельми дорогий і вельми славетний брате, ми не поїдемо ані до Берліну, ані до Петербургу завершувати Енциклопедію, тому що, в момент, коли йшу до Вас, вона друкується тут, і я мав її коректу в себе перед очима"...

Яким же чином, незважаючи на всі скандали й заборони, Енциклопедія спокійнєсенько була доведена до кінця в самому Парижі? Це тому, що Енциклопедія мала великих приятелів в особі короля, його коханки маркізи де Помпадур, військового міністра д'Аржансона, міністра Шуазеля, начальника поліції, директора цензури... В дійсності, в протилежність легенді, незважаючи на цілий спротив Церкви, єзуїтів, частини суспільства, ряду письменників, король і вищі урядові достяйники піддержували іноді таємно, іноді неприховано Енциклопедію.

Вкінці ще один дуже цікавий документ: це — коректа різних аркушів останніх десяти томів Енциклопедії, що їх виправив видавець Ле Бретон, хоч Дідро, автор цих аркушів, не знав про це нічого. Обережний Ле Бретон спокійнєсенько виправляв рукописи, а то й коректи Дідро, що останній зауважив лише... 1764 року. Розпач Дідро не можна описати. Він хотів зовсім кинути свою працю в Енциклопедії, і якщо цього не зробив, то лише через наполегливі поради своїх приятелів.

Яким чином цей дорогоцінний експонат зберігся? Цього точно ніхто не знає. Виправлені аркуші Дідро сьогодні належать п. Дугласові Гордоніві, а Балтімори, що надіслав цей улікум на виставку в Париж.

Така є, коротко, історія й легенда відомої французької Енциклопедії.

Д О К У М Е Н Т И

Sub specie aeternitatis

„Діло“ про смерть Івана Франка

(ДО 35-ЛІТТЯ СМЕРТІ КАМЕНЯРА УКРАЇНИ)

Щасливий випадок приніс нам позовкле вже число Львівського „Діла“ з 30 травня 1916 р., що майже цілком присвячене смерті Великого Каменяра. Нижче ми подаємо редакційний некролог І. Франка, як документ-свідчення того, як українське громадянство в Галичині відгукнулося на земний кінець свого найбільшого сина. Праворис скрізь сьогоднішній.

Р е д а к ц і я.

Іван Франко

Помер в неділю. 28. с. м., в 4. год. по пол. у Львові.

Авже смерті злетів на українську землю, щоб замкнути очі на вічний сон Найбільшому з сучасних синів України. Настало для нас велике свято суму. Він заснув вічним сном і ми готовимось віддати йому останню прислугу, зложити його тіло на вічний відпочинок.

Смерть людини, що прожила свій вік, є природним фактом, з яким мусять миритися діти Землі. Тим більше природним фактом являється його смерть, бо ж він умрав уже від ряду літ, змагаючись з непереможною недугою, від якої міг його визволити тільки ангел смерті.

І обходячи те наше велике свято суму, яке його ангел смерті приніс українській землі, ми не будемо ридати, тільки роздумуватимемо над його життям і ділами, над користістю його життя для України, над величчю і безсмертністю його діл, які будуть невичерпаним джерелом життєвих вартостей для грядущих і грядущих поколінь українського народу, — дякуючи долі, що дала Україні такого сина, певні вдячності для нього, що такам, який йому дала доля, вмів — хоч серед великих життєвих невгод — виплекати на користь і славу України.

Здається, нема серед українського громадянства освіченої людини, для якої життя і плоди творчості Покійного були б невідомі. Тому — думамо — можемо обмежитися до найважливіших дат з сеї області.

Уродився Іван Франко 15. серпня 1856 р. в селі Нагуєвичах Дрогобицького повіту, де його батько був селянином — ковалем. Розпочав науку в сільській школі в Ясениці Сільній, потім учився в нормальній школі оо. Василіян у Дрогобичі, в Дрогобичі скінчив гімназію, на університет виїхав до Львова.

Писати почав ще в гімназії і ще з гімназії зав'язав зносини з редакцією журналу „Другъ“, який видавало тов-о „Академічеській Кружокъ“, де гуртувалася мелодія, що оставала під ідеологічним впливом тодішньої „староруської

партії". До свого гурта української молодезі пристав Іван Франко, прийшовши до Львова на університет.

Знакомство з Драгомановим визволило його з ідеології кружка, яка зрештою була йому особисто майже чужа, і показало йому шлях, який став шляхом його цілого життя: шлях праці для українського народу мовою народу на основі ідей, до яких дійшли найсвітліші уми культурного світу.

Тернистий був той шлях...

В 1887 р. Франка й кількох його одиодумців арештовано, держано довгі місяці в слідчій в'язниці і засуджено за приналежність до тайного інтернаціонального соціалістичного товариства, про яку вношено з того, що підсудні визнавали соціалістичні ідеї. В 1880 р. був він арештований знов; в примусовім транспорті з Коломиї до місця приналежності пізнав він тюрми всіх більших східно-галицьких міст. В 1889 р. був арештований втретє.

Ідеї, які він проповідував, і переслідування за політичні переконання відбилися на його положенню серед суспільности. Треба було довгих літ праці і великих заслуг, щоб здобути собі серед суспільности належне признание.

Таке положення відбивалося також на його особистім життю. Треба було боротися за щоденний хліб, заробляти в чужих (в рр. 1887-1897 працював Франко в редакції "Kurjer'a lwowskiego"). А коли здібністю і працею він здобув собі умови до визначного становища: в 1894 р. одержав він у віденськім університеті ступінь доктора філософії і швидко опісля габілітувався в львівськім університеті як доцент української мови й літератури, — "politisches Vorleben" дало політичним чинникам привід замкнути перед ним університетську катедру, що означало не тільки шкату для нього і для розвитку його наукової творчости, але також велику втрату для українського народу і розвитку його науки.

Від 1898 р. мав він змогу працювати виключно для української публіцистики, літератури і науки — як співредактор "Літ. Наук. Вістника" і співробітник наукових видань Наукового Товариства ім. Шевченка.

Та ще тільки 10 літ судилося йому працювати. З печатком 1908 р. настає катастрофа: вибух непереможної недуги, з якою його сильний організм змагався отес цілих 8 літ.

Серед таких невідрадних відносин ріс і міцнів його талант, творячи на всіх полях духового життя цінні, безсмертні вартості. Поет, автор оповідань і повістей, письменник для дітей і молодезі, критик і історик літератури, філолог, економіст, публіцист, популяризатор, політичний діяч, популярний агітатор, редактор цілого ряду періодичних видань, перекладач з чужих мов, інформатор чужої преси про наше життя — ось найзагальніша характеристика його діяльности, діяльности настільки всесторонньої, що рівної їй небагато примірів знайдеться в історії людської культури.

Як громадянський діяч, був Іван Франко побіч Драгоманова головним творцем того напрямку, який в історії нашого розвитку званий під назвою радикалізму і який зацікавив усе наше життя вартостями всевітньої культури.

В кінці здобув собі Іван Франко все таки загальне признание серед громадянства. Першим об'явом того призначення був обхід його літературної діяльності. Часть старших громадян держалася, щоправда, осторонь від цього обходу, але були це вже останні леди, які швидко ступив ентузіазм молодших поколінь для великого письменника і громадянина.

Признання громадянства ставало з дня на день більше й загальніше.

Наукова діяльність Івана Франка знайшла признание в цілім культурнім

світі. Він був не тільки дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові і Українського Наукового Товариства у Києві, але також мав відзначення численних чужих наукових інституцій. Між ін., був почесним доктором університету в Харкові, а навіть безпосередньо перед його недугою обговорювано думку вибрати його членом Імператорської Академії Наук у Петербурзі.

Ті духові вартості, які вніс Іван Франко в наше громадянське життя, в нашу літературу і науку такі великі, що сміло можна назвати його найбільшим славом України свого часу й поставити побіч Шевченка і Драгоманова між найбільшими історичними постаттями України.

Французький голос про новітню українську літературу

(1830)

1870 року помер Давід-Леві Альварес, що походив з родини еспанських жидів, яка, тікаючи від переслідувань, що панували в Іспанії в XV в., знайшла гостинний притулок у Бордо, де зовсім офранцузилася. Давід-Леві Альварес, що народився 1794 р., брав участь у кампаніях Наполеона, потім перейшов до цивільного життя й зробився професором французької літератури, присвятившись виключно навчанню жінок. На цій ділянці Леві Альварес, що винайшов нову методику навчання, мав значний успіх, і місто Париж доручило йому організувати щотижневі виклади для народніх учительок.

Найголовніша праця Альвареса, це — його підручник літератури, французької й інших народів, починаючи від найстаріших часів. Заголовок цього підручника: «*Esquisses littéraires. Précis méthodique de l'histoire ancienne et moderne des littératures européennes et orientales, destiné à la jeunesse et aux gens du monde... par D. Levi Alvarès, chevalier de la Légion d'Honneur, professeur de littérature et d'histoire. Paris, chez l'auteur, 10, rue de Lille.*

Книжка з таким довгим заголовком, що мала більше 600 сторінок друку, вийшла вперше в 1830 р., а в 1859 р. існувало вже 7-е видання.

Річ ясна, що наукової вартості ця праця не має жодної. Автор, очевидно, не знав мов, що ними були писані твори, які він розбирав; користався він тогочасними французькими працями, й, як сам каже в передмові, “порадами”...

Значну плутанину автор виявив у відділі слов'янських мов. Польська мова в нього “мішанина латинської й німецької”, а в російській мові відрізняє дві мови: «slawinsky — стару російську мову (russe ancien)» і «ruski або russe moderne (російську або сучасну російську мову)”, що нею написані: “Літопис Пестора” й “Слово о полку Ігоревім” (!). Російську мову Альварес зараховує також до слов'янських мов... Проте книжка Альвареса цікава зовсім з іншого боку. В ній бо знаходимо перший французький голос про новітню українську літературу (стор. 488-489 видання 1850 р.).

Розділ, присвячений українській літературі, в Альвареса, має заголовок “Козацька література”. Читаємо там: “... За нашим упередженням про козаків, сполучення цих двох слів, “література” й “козаки”, є чудернацьке. Однак, ті, хто студіюють етнографію, знають, що мешканці південної Росії не заслуго-

вують ані нашої погорди, ані вашої байдужности. Ми тут займемося козаками тільки з погляду літератури.

На початку XIV віку, за доби завоювання Києва Гедимном, великим князем литовським¹⁾, створилося в гирлі Дніпра військове товариство козаків. Сусіди слов'ян²⁾ і греків, козаки запозичили в перших мову, а в других — релігію. Козацька мова багато споріднена з матірньою слов'янською мовою: та сама сила, та сама жвавість у виразах, щоб змалювати гарячі бої, солодку приємність і нестримну веселість бенкетів.

Перший козацький поет, про кого згадують літописи, називався Боян (!), він жив у X віці й оспівував лихо своєї батьківщини, яку спустошували татари й московити. Війни й вітчизнолюбні дії, що їх оспівують козацькі трубадури, називаються “думки”. Поміж цими “думками”, відмітимо “думку” гетьмана («*ataman en chef*») Мазени, що хотів відвоювати незалежність своєї батьківщини, коли Карл XII 1709 р. (!) увійшов у Росію. Ця пісня, — в якій автор закликає козаків, поділених на три партії, знищити ярмо московитів, турків і поляків, — кінчається:

“Нуте врагов, нуте бити!
Самонали набувайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольвостей бороніте!
Нехай вічна будеть слава,
Же през шаблі маєм права!”³⁾.

Богдан Залеський, виплеканий на козацькій поезії, скинув ярмо латинського й грецького наслідування й видав свої перші поезії під заголовком *Рансод*, — вірне відзеркалення мальовничої козацької поезії. З цього менту слов'янська поезія стає велика й національна”...

Не будемо тут, річ ясна, заперечувати недоречності, помилки й огріхи Альвареса: наші читачі самі легко виправлять їх (“поет Баян X віку”, існування Московщини у X віці...).

Цікаве інше питання: звідки французький письменник витягнув свої інформації про українську літературу? Думаємо, що відповідь на це питання може бути лише одна: інформації свої Альварес запозичив від якихось польських емігрантів. Згадка про Богдана Залеського не залишає в цьому жодного сумніву.

1) В дійсності Київ перейшов до Литви за Ольгерда.

2) Отож за Альваресом, українські козаки не були слов'яни.

3) Ось як Альварес перекладає ці відомі вірші:

«*Marchons aux ennemis,
Allons les battre!
Armez les arquebuses,
Et tirez du fourreau les sabres affilés.
Mourez pour votre foi,
Défendez votre liberté,
Et que l'on dise à jamais
Que par le sabre nous avons les lois.*»

ЗАБУТІ СТОРІНКИ

Лист О. Гатцука до Ф. Міклошича

15/27 червня 1858 р. Олекса Гатцук, український письменник, археолог, журналіст і видавець (1832-1891), співробітник "Основи", вислав листа до Франца Міклошича, відомого славіста XIX в., разом із книжкою "Уженок рідного поля, вистачений працею М. Г." (1875). Цього листа, що його вклеїв був Міклошич до одержаної книжки, знайшов у Відні в бібліотеці Слов'янського семінару д-р Зенон Кузеля і видрукував, з власними примітками, в "Записках НТШ" (1905, IV, т. LXVI, Miscellanea, стор. 1-4).

Вважаючи, що цей лист буде цікавий і для сьогоденнього читача, подаємо його як "забуту сторінку".

Оригінал листа, що його писано латинкою, подаємо нашими літерами, усучаснивши також правопис.

Р е д а к ц і я

До Пана Міклошича.

Дякуючи Вам, Пане Добродію, за Ваш правдивий взбач на нашу українсько-руську мову й за все те, що Ви в своїй Письменниці (Vergl. Gramm. 1852) ¹⁾ задля неї зробили, ми засилаємо до Вас першу — більш, ненуж ²⁾ інші, ласнішу задля нашої мови — новинку, яка тут вистачена працею Пана Миколи Гатцука.

Мова цієї книжки гарна; співі теж. Про ортографію, про дуже велику йотировку і інше, нічого Вам тепер не казатиму.

Москалі, — і самі весічні ³⁾ з них, — досі ще не здаються па те, щоб признати нашу мову як самотню, пособну від московської. Сказано — москалі, старовіри! поки йому не розжуєш та в рот не покладеш, доти він не згамка — не піде далі, не покине свого старовіртва. Така вже натура! Тільки й гоє він на те, щоб бути школярем та по указці читати. Доти він мастак, поки йде за поводитирем (закрайничним, ⁴⁾ чи царем своїм); а як нема поводири, то сидить собі на одному місці та копається десь, чи воду товче. Дивлячись на все слов'янське в Русі з свого московського взбаччя, скомпонованого колись то невістюхами під поводитирством С.-Петербурзької політики, вони не хутко ще признають самотніми й особними від себе нашу мову й наше кодро (gens, natio), бо не знають їх (та, здається, й звати не хтять) й не працюють над ними; а Православ'я, та стара церковва література й теперішня Адміністрація довго ще їх з плігу збиватимуть, й довго — мабуть — ще вони дивитимуться на нашу мову як на підмовок (dialect)

¹⁾ Міклошич слідами Кошцара був прихильник так званої панонської теорії старослов'янської мови й творець порівняльно-історичної школи славістів, що з неї вийшли О. Огоновський і С. Смоль-Стоцький. Міклошич намагався для переписування українських слів уживати латинки. Заголовок його порівняльної граматики слов'янських мов: «Vergleichende Grammatik der Slavischen Sprachen», Відень, 1852, 1874.

²⁾ Ненуж — Ніж.

³⁾ Самі весічні — Найузеніші.

⁴⁾ Закрайничним — Закордонним.

московської і виблудок ляцької мови. Ви не ймете мені віри, коли я скажу Вам, що найсвітніші з москалів (з якими я мав чи-раз розмову — П. П. Буслаєв ⁵⁾, Катков ⁶⁾ і інші) менш — здається — знають нашу мову, ненуж якійнебудь у Вас за крайницею гарний філолог. Я й сам не мав би віри, коли б не чув їх своїми ушима. Що ж роблять — Ви спитаєте — наші: Бодяньський, Максимович і інші? Старі вже вони й жахливі дуже; та й повиростали в інших гадках, коли наша шляхта ще дуже п'ятилась до Москвщини й навіженого панславизму, лягаючиєсь тим часом (опцем ⁷⁾ з москалями) всього ляцького — як чорт ладану. — П. Куліш, чоловік з великим жагом до рідного, та ще дуже весічний (вчений); зробивсь тепер друкарцем в Петербурзі. — Пильки (?) (nutzen) ⁸⁾ й змога тільки чекати від нашого молодого люду, наших підростків. Побачмо, що буде!

Прощу Пана вибачити мене за бегарне моє писання! Не призначивсь я писати цими літерами.

Поважливиць до Вас

кандидат Універс. Моск.

Олекса Гатцук

Невиданий вірш А. Кримського

Читачі наші, певно, не забули вдумливих і теплих рядків, що їх присвятила Н. Д. згаслому Агатангелові Кримському ("Україна", Ч. 2., стор. 121-128). Нижче подаємо невиданий вірш великого українського вченого з 1934 р., що його оригінал А. Кримський передав проф. П. Полонській-Василенко, і що остання ласкава була подати до "України". Вірш цей, крім своєї мистецької сартости, має також певне автобіографічне значення: він бо малоє духовий настрій А. Кримського під час ув'язнення його улюбленого учня М. Левченка і взагалі під час глибокої самотності цього згаслого видатного українця. —
 Правопис А. Кримського. РЕДАКЦІЯ

Нова весна!.. Нове життя народу,
 ... Та не міні!
 Мичув мій вік, не я складу вже оду
 Новій весні.
 Бабуся-смерть міні шепоче втішно
 Про мичу путь:
 — Ходи до мене! в мене так затишно!
 Тебе всі ждуть,

Всі ждуть тебе—і батько й мати й друзі,
 Кого любив.
 Хіба не чуєш? мов вітрець у лузі —
 Бренить їх спів:
 «До нас пора!.. Покинь життя недуже,
 «Воно — ярмо!
 «Ждемо тебе, наш сине, брате, друже!
 «Ждемо!.. Ждемо! —

9/22 березня 1934

⁵⁾ Буслаєв Федір (1818-1897), видатний російський філолог, фольклорист і історик мистецтва, автор «Исторической хрестоматии церковно-славянскаго и древне-русскаго языка» (Москва, 1861).

⁶⁾ Катков Михайло (1818-1887), визначний російський публіцист. Спочатку співробітничав у демократичних журналах «Московский наблюдатель» і «Отечественныя записки», а потім перейшов до табору реакції. 1845-1851 рр. був ад'юнктом-професором Московського університету на кафедрі філософії. З 1856 р. — редактор журналу «Русскій вѣстникъ». До українського руху, що в ньому він добачав «польську інтригу», ставився вороже.

⁷⁾ Опцем — Разом.

⁸⁾ Користи.

ПРО ЗГАСЛИХ

ДВІ ВТРАТИ

I.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

(1880—1951)

Зимовий гарний день 22 грудня (нов. ст.) 1917 року в Києві. Інститутська вулиця № 40.

Голова першого, по довгих століттях, уряду автономної юридично, але незалежної фактично України Володимир Винниченко урочисто приймає першого представника Французької Республіки при українському уряді—генерала Табуї, що “висловлює безумовне задоволення в тому, що Франція підтримає всіма силами, моральними й матеріальними, всі зусилля, що їх робитиме Українська Республіка, щоб іти шляхом, який намітили собі союзники...”

“В наших серцях, — відповідає В. Винниченко французькою мовою, — завжди жили симпатії до республіканської Франції, бо у традиціях українського народу завжди живі були ідеали, що за їх здійснення боролася французька демократія...”

Світло сонця, коли генерал Табуї та його почот верталися з першого офіційного прийняття в голови українського уряду. “Сонце Австерліца”... голосно сказав капітан Денц*). Тим самим він натякнув на сонце, що світило вранці 2-го грудня 1805 р., коли Наполеон рушив свої звитяжні полки на російську й австрійську армію...

Як відомо, на Україні сталося інакше — “сонце Австерліца” перевернулося в “смеркання Ватерло”, і тодішня франко-українська приязнь довго не протривала...

6 березня 1951 року. Мале село Мужен на Рів'єрі, коло Ками, хутір “Закуток”. О 17-ій годині скінчив свою життєву лугь Володимир Кирилович Винниченко. Колесо історії так покрутилося, що той, хто 22 грудня 1917 р. приймав у Києві першого офіційного представника Французької Республіки, 34 роки пізніше в тій самій Франції зложив свої кості. Нова сторінка відкрилася в історії франко-українських взаємин...

**

Про Винниченка письменника ми писали ще за життя його (“Україна”, ч. 4 стор. 231) і сьогодні не можемо нічого додати й нічого викреслити з тих рядків. Про Винниченка політичного й громадського діяча ми можемо знову повторити: “про громадсько-політичну діяльність В. Винниченка судитиме історія, і ніхто не може сьогодні передбачити, який буде вирок історії за 100 років”.

*) 1940 року, вже як генерал, Денц був військовим губернатором Парижу, а потім в імені маршала Петена командував французькою армією в Сирії. 1945 р., по визволенні Франції, засуджений військовим судом, помер на серцевий удар.

Прізвище Винниченка викликає різні відгуки в українському суспільстві. Небіжчик бо був зв'язаний з стількома суворими змаганнями, він стільки разів устрявав в ідеологічні конфлікти, в яких завжди киплять пристрасті, що тільки нащадки зможуть оцінити справжню постать Володимира Винниченка... Дозволимо собі тут лише обмежитися словами старого Клязевіца: "Дуже легко в затишному кабінеті критикувати військові операції (сьогодні скажемо "політичні" операції). Але на полі бою треба приймати рішення в п'ять хвилин".

Проте годиться сьогодні бодай кілька слів сказати про Винниченка як людину, людину "поза звичайною серією людей", що втілює в собі долю й недолу України за останніх 50 років, людину, що в її особистій долі та в конфліктах з українською еміграцією було щось від Панька Куліша.

Була то людина з суперечностями: принципова, але не без деякого опортунізму; тверда й жорстока іноді, але не раз і добряча; амбітна без краю, але водночас готова піскірливо вислухувати всі докори; реалістична, але водночас справжній поет... Та понад усе Винниченко був людиною "принадною", як висловилася велика французька газета "Le Monde" з 19-III-1951 р. в своїй некрологічній замітці. Так, Володимир Винниченко був небуденною особою! "C'était quelqu'un," як кажуть французи...

**

Вперше я побачив Винниченка, здалека правда, на вікопомному з'їзді українських військовиків, у травні 1917 р., в Києві, куди я прибув як делегат "з фронту". Його найкращими промовами я був і захоплений і приголомшений. Захоплений — стрункою постановою й гарною українською мовою Винниченка, приголомшений змістом його промов, що в них він гостро критикував гетьманів і висловився не більш і не менш як проти регулярної армії, що є — мовляв — зваряддя панування "буржуазної класи"... Але події йшли так блискавично тоді, що тоді мені було "на фронті", куди я знову виїхав, глибше роздумувати над змістом промов Винниченка.

Майже 1½ роки проминуло, коли я, цього разу вже зовсім близько, побачив Винниченка. Було це десь на початку 1919 р. Урядовець Міністерства закордонних справ УНР, я одного січневого дня був викликаний до голови Директорії. Винниченко був такий же гарний, як і в травні 1917 р., але споважнів і мав тепер вигляд державного діяча. Він коротко повідомив мене, що маю повезти на листі інструкції для української делегації, яка провадила в Одесі переговори з французьким військовим командуванням. Потім, трохи помовчавши, він додав якимсь сузивим, але твердим голосом: "Нехай українські делегати не зважають на мою особу. Якщо французи вимагатимуть мого усунення, нехай на це погодяться. Рятують Республіку (дів так і вжив цього слова) цього вимагає".

Був пізній вечір, коли я залишив будинок голови Директорії, який мені вже не довелося більше бачити. У всьому будинку, навіть на обличчях січових стрільців, що були на варті, панували сум і тривога...

Проминуло 10 років, коли вже в Парижі, я бачився з Винниченком з приводу його голосного листа до Горького, що з'явився в паризьких "Українських Вістях" (19 липня 1928 р.). Під час побачення ми обмірковували разом редакційну примітку до листа, що мав викликати й дійсно викликав великий галас в УРСР. Для істориків зауважу тут, що зміст цієї примітки, яка твердо поставила крапку над "і" в справі української мови — належить самому Винниченкові. Пам'ятаю також, як Винниченко гаряче мав тоді "русотинів" Радянського Союзу.

І знову проминуло 20 років, коли в липні-серпні 1947 р. я бачив три рази Винниченка, в його хаті при Square Vergennes, що він її улаштував

свого часу на свій кшталт маляра (бо небіжчик був також і маляр), та в себе в справі видавництва його "Краси й сили", яке я тоді проєктував і яке не з вини Винниченка ані з моєї вини так і ще побачило світу. Володимир Кирилович посивів, постарів, але мав такий же бадьорий вигляд. Тільки, принаймні назовні, він зробився більш лагідний, вислухував спокійніше протилежні думки. Але його імпульсивний характер часом не витримував, і тоді давній Винниченку 1928 р. і навіть 1917 р. поставав переді мною...

Вільше особисто мені не довелося бачити небіжчика. Проте між нами зв'язалося листування. Хоч Винниченкові листи є зовсім свіжі, але — така є вже доля людей, що ввійшли до історії — думаю, що ніхто не візьме це мені за зле, коли подам тут з них деякі уривки.

"Висилаю Вам збірку моїх оповідань... Це буде перше видання моїх літературних праць в еміграції. Члени нової еміграції саме тепер присилають мені численні листи з визнанням взагалі моєї літературної праці, називаючи мене "найбільшим і найкращим" письменником сучасної України... І от я хотів би, щоб у Вашій передмові було зазначено і, коли схочете, пояснене це чудне "непорозуміння": українська еміграція за 28 років (підкреслення оригіналу) не спромоглася (не схотіла?) видати ні одної книжки "найбільшого" письменника..." (17. III. 1948 р.).

Я схотів подати для читачів "України" спогади В. Винниченка про М. Горького, що були б певною українською відповіддю на недавні французькі праці росіян (Іванов, Алексинський), присвячені російському письменникові. Небіжчик спершу рішуче відмовився написати такі спогади, бо "Горький мені є антипатичний своїм русетяським імперіалізмом" (8. IV. 1948). Переконавши моїми аргументами, що це є цікаве зокрема для французів-славістів, він, хоч з нехиттю, таки згодився написати для "України" статтю про Горького.

Але виснажлива хвороба і неволаговна смерть не дали цьому здійснитися...

Не судилося в журналі, що має в своїй програмі — історію франко-українських взаємин, вмістити рядки визначного українського письменника і першого голови українського уряду, що жив і діяв, чи не найбільшу частину свого активного життя, на терені Франції, де він сьогодні спить вічним сном...

II.

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

(1882—1951).

Після Винниченка — Дорошенко...

19-го березня 1951 р., в Мюнхені, спочив вічним сном Дмитро Іванович Дорошенко.

Ця вістка, хоч який загрозливий був стан здоров'я небіжчика, глибоко засмутила всіх українців. Особливо мусять бути прикре українцям у Канаді й у Парижі, що не спромоглися встояти всім належним свого заслуженого хворого земляка.

Бо щодо Парижу — ніде правди діти — всі українські кола, одні більше, інші менше, не виявили потрібної енергії в тому, що від кількох місяців в українських колах називали "справа Дорошенка".

Але було б несправедливим не згадати тут про те лікування, що його виявила лікарка Лілія Шульгінова. Свято зберігаючи славі лікарські традиції, ця жінка великого серця віддано змагалася з недугою Д. Дорошенка.

Жалобне отчуження про смерть Д. Дорошенка перелічує численні титули, що на них небіжчик мав право. Спробуємо ж тут заповнити змістом деякі з цих титулів, але без непотрібного славослов'я, якому не може бути місця в науковому журналі та за яке в нас іноді здобуваються, коли мова мовиться вже про небіжчиків.

Як політичний діяч Д. Дорошенко перейшов еволюцію, правда не таку вже різку, — небіжчик узагалі уникав усього “різкого”, — опинившись за молодих років у РУП [остання тоді мала в своїх лавах людей найрізніших політичних переконань]. Д. Дорошенко був пізніше у складі ТУП'івців, соціал-федералістів і нарешті за останніх 30 років вважався за одного з провідників гетьманського руху... Але в жодній з цих політичних партій Д. Дорошенко не грав справді провідної ролі. Задля цього йому бракувало несправедливо часто пристрасти, демагогії (живаю цього слова в його початковому грецькому розумінні), ну й певної динамічності. Акція в партійних колах не була до смаку небіжчикові, що його гаслом, особливо за останніх років, на еміграції, було «laisser faire, laisser passer...»

Д. Дорошенко бо був над усе “Громадський діяч” (“общественный деятель”, російською мовою), термін, що не існує на Заході, де є політичні партії, а що натомість буйно розквітнуло у колишній царській Імперії, де за відомим висловом “слава Богу, не було політики”. Отож ім'я Д. Дорошенка дубує скрізь в українському житті, де коначна була, “громадська” акція: голова студентської громади в Петербурзі, учасник віколомного свята відкриття в Пелтаві пам'ятника 1903 р. І. Котляревському, слухач університетських викладів у Львові 1904 р., співробітник “Полтавщини” (1905 р.), секретар Петербурзького “Українського Вістника”, співробітник “Ради” Є. Чикалевка, праця в “Просвіті” на Катеринославщині і т. д., і т. д., потім на еміграції організатор Українського Наукового Інституту в Берліні, один з основоположників Української Вільної Академії... Та всього не перелічши — можна тільки відіслати читача до праці Л. Білецького, що 1949 р. видав у Вінніпезі книжку, присвячену особі й діяльності небіжчика (Видання В.У.А.Н. № 60).

Д. Дорошенко професорував в Українському Вільному Університеті в Празі та в Чеському університеті в тій таки Празі, у Варшаві, де скрізь викладав історію України. Мені ніколи не довелося чути, як викладав небіжчик, але зі слів українців і чужинців знаю, що це був блискучий викладач: небіжчик бо був не збійний промовець і мав природну красномовність.

Д. Дорошенко — і це цікавить нас тут особливо — був плідний письменник. Він писав багато (1942 р. видали бібліографію його праць, що налічувала 804 позиції, а тому що він писав чимало вже після цього — можна вважати, що Д. Дорошенкові належать близько 1.000 праць) в різних жанрах: як журналіст, як публіцист, як літературний критик, як мемуарист, ну й як автор на історичні теми... Тут він займався такими різними темами, як... “слов'янський світ у минулому”, або “історія християнської Церкви”, ...але переважно Д. Дорошенко писав на теми з історії України.

Небіжчик писав дуже швидко. Під думи дити: така швидкість відбивалася раз-у-раз на якості його праць. Під цим оглядом можна було б зацитувати не одну його книжку чи статтю, але обмежимося тут лише на книжці “Слов'янський світ в його минулому й сучасному” [Берлін, 1922, 3 томи]. Історія цієї книжки невідома мені, і я не знаю й сьогодні, що саме спонукало Д. Дорошенка написати таку популярну працю, бо добре подцятризувати можна лиш те, що знаєш досконало. В згаданій же книжці, яка потрапила, на жаль, і до рук чужинців славівців, є сила-силенца фактичних помилок, що їх за браком місця

просто не можна тут перелічити. Деякі з них торкаються абетки слов'янознавства. Наприклад, Зографська Євангелія, цей стовп глаголичної письменности, зарахована в Д. Дорошенка до ...“кирилиці” (II, 90)...

Д. Дорошенко — це треба підкреслити — не був самостійний науковий дослідник, він належав до тих, кого у Франції називають “науковий популяризатор”. Роля ця є вельми почесна, що вимагає досконалого знання теми й літератури питання, ну й точного, ясного й прозорого стилю. Ці якості — назагал — були в Д. Дорошенка: писав він ясною мовою. Але не треба шукати в історичних працях Д. Дорошенка власних концепцій. Д. Дорошенко цільно й свідомо уникав цього, ховаючись під авторитет своїх попередників. Не кажемо вже про “Огляд української історіографії” (Прага, 1923), що міг би був стати науковим оглядом головних течій української історичної думки, а залишився тільки, як сумнівний бібліографічний каталог з широкими цитатами. Але й головна праця Д. Дорошенка “Нарис Історії України” [Варшава, 1932, 2 томи] є типова для характеру його письменницької діяльності. З неї читає так і не дізнається про власні погляди автора на головні питання української історії, багато з цих питань навіть не поставлено. А ще Вергайм справедливо твердив: “найважливіше для історика — це ставити питання”.

Натомість мав Д. Дорошенко шляхетну рису, таку потрібну в праці коло історичних матеріалів — чесність. Це завдяки їй він міг, будиши православним, так безсторонньо писати про українську греко-католицьку Церкву або, належачи до гетьманського табору, так написати “Історію України 1917—1923 р.”. Існує два томи цієї “історії”, що кінчається упадком гетьманської держави. Хоч політичні симпатії автора почувуються в цій праці, але свідомих перекручень там нема, і кожний читач з користю читатиме книгу, де зібрано силу рідких вже сьогодні документів. Проте все ж важко нам назвати цю працю “історією”. Це радше причає до історії 1917—1923 рр.

Коли залишити по боці журналістичні й публіцистичні статті Д. Дорошенка, що мають сьогодні лише значення для історика духового життя України початку ХХ стол., коли залишити невидане ще широке листування небіжчика, що був справжній майстер у цій царині, мусимо спинитися тут на Спогадах автора, що, безперечно, ввійдуть в історію української мемуаристики. Голова з них “Мої спомини про недавнє минуле” (1914—1918), Львів, 1923—1924, і неприступні мені в цей момент “Спомини про далеке минуле”, що вийшли в світ у Канаді. Спогади Д. Дорошенка — це видко вже після перших сторінок — належать людині, що звикла писати на історичні теми. Історик знайде в них силу фактів і матеріалів, і з цього погляду спогади Д. Дорошенка є першорядне джерело. Твердити, що вони служитимуть досвідом для майбутніх поколінь, ми вагаємося, бо знаємо, що на досвіді минулого ніколи не зважають, кожний бо вважає, що він є інша (мудріша!) людина, ніж були його попередники.

Але кожні такі “Спогади” мають багато більшу цінну, коли в них змальовано не тільки минулі історичні події, ба й показано правдиво учасників тих подій. Річ ясна, подібна праця вимагає від автора великої громадянської відваги. Той, хто зважиться на це, мусить бути готовий до сварки не менше, як з половиною людей, що він їх у спогадах змалював. Д. Дорошенко такої відваги не виявив; він був з природи обережна людина, лагідна, може, надто лагідна. Він міг би прибласти до себе слова обережного Аттікуса, відомого друга Цицерона: “Коли ми вихваляємо канітана, що врятовує свій корабель між скелями в бурі, чи не треба вихвалити обережність людини, що в розбухалих політичних бурях врятовує саме життя?..”

В органі, що так цільно намагається слідкувати за зносинами України з

Заходом, не можна не зазначити з притиском, що Д. Дорошенко у низці статтів німецькою, англійською, російською, чеською, польською, шведською мовами... старанно інформував чужинський світ про Україну, та українське наукове життя зокрема. Не можна тут не згадати хоч би працю Д. Дорошенка, як «Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte Deutsche-Ukrainischer Beziehungen», (Ляйпціг, 1941)... Листування, що його небіжчик провадив з автором цих рядків, майже виключно торкається питавня ознайомлення французького наукового світу з Україною.

Д. Дорошенко прагнув не змішувати науки з "політикою", і якщо це не завжди йому вдавалося, то причина цього лежить в нашій добі, коли "політика" влізла скрізь, де потрібно й непотрібно. З цього боку вельми є характерний лист Д. Дорошенка з 8. VIII. 1932 р. в "Ділі", з приводу його демісії з посади директора Українського Наукового Інституту в Берліні, коли провід Інституту перейшов до Скоропис-Йолтуховського, який "заступив погляд, що У. Н. І. в Берліні повинен виконувати працю національно-агітаційного характеру, а ж був тієї думки, що Інститут має бути виключно науковою установою..."

Д. Дорошенко не мав ворогів, а лише друзів (як не згадати тут слів Дідро "лише зла людина не має друзів..."). В українському еміграційному житті небіжчик відзначався своєю високою культурою, терпимістю, лагідністю й куртуазією, що так нагадувала куртуазію "старого режиму". Була це водночас людина високоумінна й прикладної скромності. Мати з ним безпосередній зв'язок — це була велика приємність. Небіжчик належав до української "старої гвардії", яка не вважала, що головне завдання українців є нищити один одного, яка була справді "ліберальна" й розуміла свободу не так, як готтентоти.

Ті, що знали особисто Д. Дорошенка, ніколи не забудуть цієї шляхетної людини.

Виступаючи в Парижі 11 листопада 1947 р. з доповіддю про згаслого О. Лотоцького, небіжчик дав їй заголовок "Лицар праці й обов'язку" — ці слова можуть також бути епітафією для Дмитра Івановича Дорошенка.

**

Вишвиченко, Дорошенко...

Провідіння схотіло, щоб одного й того ж місяця відійшли в неземне буття колишній голова Директорії УНР, що усунула в революційний спосіб германа Скоропадського, та чільний речник гетьманського руху, колишній міністер закордонних справ Української Держави...

Були це люди різної формації, різного калібру, різних переконань, але обидва вони, кожний у своїй царні, прислужилися українській культурі. Схилиючи голову перед свіжими могилами, редакція "України" висловлює своє глибоке співчуття шановним Розалії Вишвиченко й Наталії Дорошенко. На закінчення ж про згаслих скажемо від щирого серця: Честь їх пам'яті!

Ілько Боршак

РАУЛЬ ЛЯБРІ

(1880 — 1950)

ПОЧАТКИ НАУКОВОЇ КАР'ЄРИ

Один за одним відходять з цього світу французькі русисти, що особисто знали колишню Росію, яка була куди ліберальніша до чужинців, ніж теперішній Радянський Союз, бо охоче відчиняла їм свої кордони... Після Поля Буас (див. "Україна", ч. 3, стор. 205—209) — Рауль Лябрі, професор "російської мови, літератури й цивілізації" в Сорбоні, генеральний секретар Інституту слов'янознавства в Парижі, що помер несподівано на серцевий удар 27 вересня 1950 р. в клініці в Монпельє, куди його привезли з рідної хати в малому селі *Montpreyroux*, в департаменті *Hérault*.

Скінчивши історико-філологічний факультет Паризького університету, діставши 1907 р. титул «*agrégé des lettres*», Лябрі, людина скромного походження, був призначений на професора риторики в лицей на півдні Франції, у місті Кагор, відомому своїм вином. Там навчав він до першої світової війни і там, у Кагорі, (1912) Лябрі написав свою першу друковану працю, присвячену славній Кагорській катедрі (*La Cathédrale de Cahors*, стор. 100). Це на півдні Лябрі познайомився з Жюресом, що про зустрічі з ним Лябрі згадав у своїй дисертації 1928 р.

Під час свого перебування в Паризькому університеті Лябрі відвідував виклади Гомана, свого попередника в Сорбоні, а також був не раз гостем російських і польських емігрантських кіл, тоді, очевидно, революціонерів і противників Росії захопила молодого французького вченого. Він відвідав її (Петербург і Москву) вперше 1905 р., в самий розквіт революції, потім ще три рази, 1908, 1909, 1912 рр. У Петербурзі Лябрі ходив на університетські виклади і там, власне, склалися його погляди на так зване "російське питання", що їм він здебільшого залишився вірний ціле своє життя. Були це погляди тодішніх "лівих" кіл, що серед них переважно Лябрі обертався. Це завдяки їм Лябрі зрозумів велике значення в політичному житті колишньої царської імперії земельного питання, що його вже відтоді Лябрі ніколи не припиняв студіювати; завдяки їм Лябрі зайнявся також російським визвольним рухом, зупинивши свою увагу на Герцені, "російському Жюресі", але від тих же зустрічей з "лівими" Лябрі перейнявся чадом вже критичним ставленням до давньої Росії, що в ній не все було негативне й — це найважливіше для нас — ті самі "ліві" кола, мабуть, навчили Лябрі легковажити друге основне питання царської імперії — "національне питання". Йому так завжди і бракувало безпосереднього знання цього складного питання.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

Змобілізований на початку першої світової війни як товмач у французькій медичній місії в Сербії, Лябрі пережив цілу Голготу сербської армії, залишивши про цей епізод свого життя книжку-щоденник («*Avec l'armée serbe en retraite à travers l'Albanie et le Monténégro*», *Journal de route*. Paris. Perrin, 1916, стор. 212), що й сьогодні читається з великою цікавістю, як історичний і людський документ. Задля пізнання особи Лябрі ця книжка дає багато.

В березні 1916 р. Лябрі був призначений на посаду віцедиректора "Французького Інституту" в Петербурзі, де залишився два роки, аж до березня 1918 р., коли більшовицька революція змусила його, як і інших французів, покинути

Росію. За часів війни Рауль Лябрі мав, як і всі французи, за головне завдання, — зберегти франко-російський “альянс”, що йому більшовицька революція завдала смертельного удару. Отже, Лябрі двічі відвідує з офіційною місією Україну, співробітничав в органі французької амбасади «*Journal de Russie*», працює у виданнях російської французької торговельної палати...

НАУКОВЕЦЬ І ПРОФЕСОР

Повернувшись до Франції, Лябрі продовжує свою освітньо-адміністративну кар'єру (окружний інспектор міністерства освіти у Вандеї, керівник ліцею в Лані (Laon), у північній Франції аж до 1932 р.), потім, оборонивши 1928 р. свої дисертації про Герцена, що їх він підготовляв ще в Росії, Лябрі дістає катедру “російської мови й літератури” в Лільському університеті (1932 р.).

На цих дисертаціях варт тут коротко зупинитися. Як і належить в таких випадках, їх було дві. Одна, головна, “Олександр Іванович Герцен (1812—1870). Нарис про сформування й розвиток його ідей”. (Alexandre Ivanovic Herzen. 1812—1870. *Essai sur la formation et le développement de ses idées*. Paris, Bossard, 1928, стор. 430), що її Лябрі присвятив проф. Поманові. Друга дисертація — “Герцен і Прудон” (Herzen et Proudhon, Paris, 1928, стор. 250), була присвячена проф. Ж. Легра “вчителю й другу”. У першій головній дисертації є чимало прогалянь і помилок. Наприклад, у праці про духовий розвиток Герцена нічого нема про... Чаадаєва. Але головна хиба, на нашу думку, — це концепція самої книги: вона подає, так би мовити, духову біографію Герцена, а особа самого Герцена, людини розумної й цікавої, хоч зовсім не мислителя, як це хоче нас запевнити Лябрі, — особа Герцена є відсутня в праці. Проте, незважаючи на все це й на деяку багатомовність автора, — книга Лябрі є, мабуть, найкраща, з усіх написаних про Герцена, а щодо французів, вона подає їм просто небачену досі документацію про генезу російських ліберальних і соціалістичних ідей.

Додаткова теза Лябрі “Герцен і Прудон” є перша праця на цю тему й має неабиякий інтерес також для українців: відомі бо впливи Прудона на ідеї Драгоманова. Зрештою Лябрі в одному місці своєї книги (стор. 240) цитує думку Драгоманова з “Громади” про французького соціаліста. Аж 1948 р. Лябрі казав нам: “тепер, прочитавши твори Драгоманова, маю бажання написати розвідку про “Драгоманова й Прудона”. Цей проєкт, як і сила інших науково-літературних проєктів Лябрі, не здійснився...

1938 р. Сорбона вибрала Лябрі на катедру “російської мови, літератури й цивілізації”, на місце Жюля Легра. Відтоді аж до кінця свого життя Лябрі був зв'язаний з Сорбонною.

Як науковий дослідник, він нічого більше не дав, але виявився “блискучим” професором.

Я особисто не чув, як викладав Лябрі, але в нас були спільні слухачі, що завжди говорили мені з захопленням про його виклади. Лябрі “пояснював” тексти російських авторів з великим запалом і смаком (варт тут згадати про два томи Лябрі “Камітанської дочки” Пушкіна, 1947 р. Перший подає вгледшений текст зі знаменитим французьким перекладом, а другий — широкий, всебічний коментар. Обидва томи — справжній зразок жанру). Під час цих пояснень Лябрі робив прецікаві “відступи”, де говорив про все (небіжчик був же абиякий промовець), але здебільшого про речі, що їх він досконало знав: декабристи, російський вільницький рух, народництво, земельне питання, марксизм... Хто із славістів не пам'ятає оборони дисертацій на російські теми, що

на цих головував Лябрі? Останній, зрештою, більше сам говорив, ніж кандидат. Хоч не раз Лябрі твердив парадоксальні речі, але завжди цікаві...

ЛЯБРІ Й БІЛЬШОВИЦЬКА РОСІЯ

В самій Росії Лябрі був після революції двічі (1922, 1934 г.), але тільки кілька тижнів, як "турист", проте він з своєю вірною дружиною мандрував раз-у-раз по Фінляндії, де знаходив у Гельсінгфорській бібліотеці російські книжки (Гельсінгфорська бібліотека за старої Росії мала право на "обов'язковий примірник"). Щоб бачити й чути справжніх росіян Лябрі не раз відвідував славний Валаамський (по-фінськи Валамо) монастир. Небіжчик бо завжди був прихильник "живої" бібліографії...

Лябрі знайомив з життям більшовицької Росії і широкий французький загал. Насамперед своїми книжками, що, крім дисертацій, всі торкалися сучасної Росії. "Російська промисловість і революція" («L'industrie russe et la révolution». Paris, Payot, 1919, стор. 288); "Комуністичне законодавство. Збірка законів і декретів" (Une législation communiste. Paris, 1920, стор. 590); "Навколо більшовизму" (Autour du bolchevisme. Cahors, 1921, стор. 270) (книга, як особливо взяти під увагу час її появи, має не одну пророчу сторінку); "Навколо мужика (Autour du moujik. Paris, Payot, 1923, стор. 264)..."

Та найбільше Рауль Лябрі знайомив Францію з "російськими справами" своїми статтями у великій і впливовій тулузькій газеті «La Dépêche de Toulouse», органі радикал-соціалістичної партії, що її власниками були відомі у французькому політичному житті брати Саро. Почав Лябрі там співробітничати ще під час революції, коли був у Росії, але від 1920 до 1939 р. зробився її постійним співробітником. [На початку другої світової війни Лябрі дістає офіційну місію в Югославії, отже мусів припинити свою журналістичну діяльність]. Кількість статей Лябрі доходить до 300. Свого часу я читав лише деякі з них, а тепер зміг прочитати майже всі ці статті, що мають своїм змістом: Фінляндію, балтійські країни, слов'янські землі, але, головню, Росію.

Перечитавши ці статті, ясно бачиш, що Рауль Лябрі був не абиякий журналіст: він мав почуття "актуальності" і вміння в ясеній і стислій формі подавати свої думки. У Франції, та не тільки у Франції, в деяких наукових колах пильно погляд, що журналіст і науковець такі протилежності, що їх неможливо поєднати. Журналіст, мовляв, живе актуальним, а це змінливе актуальне позбавляє автора потрібного спокою й віддалі, щоб як слід оцінювати події. Журналістична праця провадиться вадто поспішно, вона не дає часу робити відповідні розшуки. Все це так, коли маєш справу з журналістом, що не дістає наукової формації. Але справа міняється, коли справжній вчений і ерудит є зібний відгукуватися на актуальне. Це видно хоч би з статей Лябрі.

Насамперед, форма, що відіграє таку велику ролу в газетярській праці, призначеній для широкого загалу. Мова в Лябрі ясна й прозора, без викрутасів, кожне питання подається читачеві з залізною логікою й — це вже був такий талант у небіжчика — в цих статтях чимало ліризму й добродушної іронії, певний французький скептицизм, позбавлений ілюзій, але перейнятий водночас якоюсь теплою людяністю, що бере за серце читача.

Щодо змісту статей спеціально в російських, чи, точніше, в радянських справах, статті Лябрі, якщо не дають всебічної картини СРСР (Лябрі, наприклад, зовсім замовчував релігійне життя, що мало не абияке значення, ну й питання неросійських народів СРСР), то вони є виявом ставлення французької ліберальної інтелігенції до далекосіяжних подій, що відбувалися на території колишньої царської імперії. Лябрі знав, що "московський уряд є тільки

представник комуністів, який тримає владу терористичними засобами. Це фактичний уряд, що його це можна вехтувати, але я не можу визнавати його, як законний уряд Росії" (18/II 1922). "Республіка Леніна — це озброєна тирания меншости, це — новий царат" (3/V 1922).

Вважаючи зовсім справедливо, що більшовицька революція є зв'язана з цілим історичним минулим Росії (2/VI 1933), Лябрі, одначе не робив з цього належного висновку — (всі бо "альянси" царської Росії з Францією кінчалися сумно для останньої), а натомість, як і переважна більшість французької опінії, від часу зміцнення Гітлерівської Німеччини, він почав обстоювати потребу альянсу з Радянським Союзом. "Німецька небезпека — писав Лябрі 21/VI 1933 р. — відсунула на друге місце всі небезпеки, правдиві чи вигадані, російського більшовизму"... "Тріумф Гітлера змушує нас рішуче зрев'язувати нашу зовнішню політику".

В статтях Лябрі, починаючи від 1933 р., зваходимо всі тогочасні аргументи на користь союзу з СРСР, аж до зайозеного аргументу, що, мовляв, "християнський король" Франсуа I уклав союз з турецьким султаном (24/XI 1933). Так, — додамо ми — але султан не прагнув захопити Францію, — і, головню, не було у Франції XVI в. "турецької партії..."

Влітку 1934 р. Лябрі поїхав у наукову подорож до Ленінграду і пізніше в серії статтів (15/X; 22/X; 30/X; 6/XI; 10/XI, 20/XI 1934 р.) описав свої враження. Це були враження чесної людини, що, незважаючи на свою кампанію на користь союзу з СРСР, одверто визнав, що "я залишився цілковито поза радянським життям. Ніколи, в жодній країні, я ще жив у такій атмосфері задушливого недовір'я й підозріння" (15/X 1934).

ЛЯБРІ НА УКРАЇНІ

Рауль Лябрі був перший з французьких славістів, що їх я пізнав. Це було в серпні 1917 р. в Києві, куди я приїхав на відпустку з фронту. Одного дня зателефонував до мене М. С. Грушевський і попросив мене показати Київ французькому славістові Лябрі, що приїхав з Петрограду. Другого дня я зв'язався з Лябрі на сніданку в «Alliance Française».

Був він типова південна людина, дуже балакуча (розмовляли ми російською мовою), що насамперед оповів мені цілу свою біографію... Сніданок наш тривав дві години, а Лябрі все оповідав... Нарешті я запитав, що саме цікавить його в Києві. "Все", — відповів французький славіст, — "минуле, сучасне й майбутнє цієї гарної країни, що її я вже полюбив"...

... Три дні ми з ним не розлучалися. Разом відвідали Київську картинну галерію, Ботанічний сад, Володимирський собор, Софію, Георгіївську церкву, Лавру з усіма її будівлями, Софійську браму, Андріївську церкву, Михайлівський монастир, Володимирову гору... Оглядали ми Печерську твердиню часів Миколи I-го, Аскольдову могилу, ...та інші пам'ятки, що їх сьогодні не можу вже пригадати. Три дні ми розїжджали автом французької військової місії... Скільки-мога, я давав французькому гостеві пояснення, а він усе розпитував і все записував. Навіть коли взяти під увагу відому французьку куртуазію, дивно було, що столиця України справді зачарувала Лябрі. Він геть усім цікавився: історією, археологією, мистецтвом, літературою, мовою ... й політикою. Не раз, коли запитання торкалися цієї політики, я мусів щиро відповісти Лябрі: "не знаю." Ну, що я міг за тодішніх бурхливих часів відповісти йому, наприклад, на таке запитання: "Чому не всі українці бажать самостійности?" — коли я знав, що лише три роки перед тим єдиний на цілу Україну щоденник "Рада" Є. Чикаленка мав... ледве 4.000 передплатників.

НА ШЕВЧЕНКОВІЙ МОГИЛІ

Четвертого дня, ранком, коли я зайшов до Лябрі — він мешкав у готелі “Континенталь” — французький славіст якось урочисто виголосив: “Мій друже”, — вже так він звертався до мене, — “маю до вас прохання... Поїдемо на могилу Шевченка, що про нього я недавно вислав статтю до Парижу”. Заскочений таким проханням, я спитав: “Колі?..”

— Зараз!.. Авто чекає нас. Це буде, певно, в перший раз, коли французький прапор (що маяв на авті) засвідчить приязність Франції на могилі великого поета України...”

І ми поїхали. Сьогодні пекло так, як воно пече лише на Україні. Той, хто був хоч раз у тій козацькій Україні, на Київщині, ніколи не забуде її. Селяни, що йшли, або їхали нам назустріч, скидали хто бриль, хто — смушкову шапку. Бачачи постаті українських селян, Лябрі вигукував захоплено — він тоді всім захоплювався: — “Які це гарні козаки!”.

Їхали ми швидко, бо мали ввечері вернутися до Києва: я того ж таки дня мусів вліхати на “фронт”. Щоб озвайомити французького славіста з козацькою Україною, я вибрав не зовсім звичайний шлях: Васильків, Хвастів, Біла Церква, Тараща, Богуслав, Корсунь, Черкаси, Канів... Скрізь було повно народу. В Білій Церкві Лябрі, згадав “Полтаву” Пушкіна, в Богуславі я йому оповів про “Марусю Богуславку”, а в Корсуні був не то ярмарок, не то базар...

— “Та це ж Кобзарі”, скрикнув Лябрі, побачивши коло церкви гурток, властиво кажучи, не кобзарів, а лірників. Ми зупинилися. На прохання Лябрі, лірники заспівали якусь псалму”..., а Лябрі все повторював: «с'est merveilleux» (це чудово).

На Червчій горі дух нескореного Тараса не міг не зробити великого враження на експансивного француза. Якось по-театральному (тепер це мені здається “театральним”, а тоді я теж був захоплений). — Лябрі виголосив: “Привіт тобі, генію України, від французького народу!...” І, виструнчившись, він віддав честь домовині по-військовому...

Не знаю, чи збереглася “Золота книга” тих часів, але якщо вона збереглася, там мусить бути підпис Лябрі, ну й мій...

Того ж вечера я попрощався з Лябрі і виїхав у свою військову частину... Ніхто з нас тоді не думав, що ми побачимося аж... 29 років пізніше в ... Парижі.

ЗАХОПЛЕННЯ УКРАЇНОЮ

Лябрі захоплений повернувся до Петриграду, де переконував тамтешніх французів, що знайшов нове Ельдорадо на Україні...

Геть пізніше, в Парижі, я знайшов у «Mercure de France» (16 липня 1917 р.) на стор. 371—375 статейку Лябрі про Шевченка, що про неї він згадав мені серпневого ранку 1917 р., коли ми приїмали на могилу поета. В тій статейці, що має заголовок “Україна й її національний поет Шевченко”, я прочитав: “Навколо Шевченка скристалізувалися українські змагання... Я але читаю по-українському («срете-русские» в оригіналі), хоч моє перебування на Балканах мене познайомило з південно-слов'янськими мовами, з сербо-хорватською, що до неї українська є подібна. Однак, перегортаючи Шевченкові твори, я міг усе ж відчутти їх зворушливу щирість і зрозуміти любов, що їх вони навівають до України...”

ШВИДКЕ РОЗЧАРУВАННЯ

Але промайнули літні дні 1917 р... Прийшов "жовтень", а потім Берестейський мир України, що його Лябрі, як і всі тодішні французи, за малим винятком, так і не зрозумів і що його відколи він не міг забути українцям.

1 листопада 1918 р. Лябрі в імені "Генеральної комісії для захисту французьких інтересів" надіслав своєму урядові меморіал про українську справу, що з нього варт тут подати широкі уривки: "Нема жодного певного етнічного критерія, щоб відрізнити українців і москвітинів (Moscovites)... Релігія, що на Сході є ознакою національності, надала великорусам і малорусам однакові звичаї, однаковий спосіб думати й діяти — це все бере гору над різницею темпераментів..."

Тільки українська мова відрізняється від російської завдяки пануванню в ній літери "і" замість "о, е", літери "г" й завдяки зникненню "ы". Українська мова є ближча до південно-слов'янських мов. Але одна лише мова не може створити міцну національну індивідуальність.

Неосвічені народні маси зберегли лише слабкий спогад про їх колишнє життя. Їх легенди, правда, твердять про гайдамаків, про Мазепу (!), про Січ, але ці слабкі пам'ятки, розкинені в ізбах (!), не мають такої сили, щоб створити активну національну свідомість, загальну напружену волю до незалежності, яка є в поляків. Український національний рух народився на академічних з'їздах, в літераторів і професорів, закоханих у минуле. Це спершу був духовий рух, якийсь "Фелібриж"¹⁾. Потроху одначе надмірна русифікаторська політика уряду, надала цьому рухові визвольного характеру. Проте український рух залишився тільки на поверхні має, що так його й не збагнули. Він створився проти царату, а не проти Росії. Український селянин ніколи не думав про те, щоб відокремитися від московського мужика. Зрештою, ідеологи українського руху почали вимагати геть пізніше цілковитої відокремленості. Отже, український сепаратизм є штучний рух, народжений тільки вчора, рух, що з нього користають наші вороги, що зміцнився у вищих класах через більшовицьку загрозу. Більшовики вважали, що Рада була надто буржуазна, вони хотіли її знищити й не дати їй здійснити права окремо переговорювати з Бересті... Отже, український сепаратизм здається нам реакцією проти ухильчастої політики російського Тимчасового Уряду, потім проти більшовицької анархії, щоб врешті зробитися зброєю в руках німців, які бажали ослабити російську могутність... Коли Рада спробувала виявити спротив, німці розігнали її членів і замінили її гетьманатом, військовою диктатурою незалежної України..."

Яке є ставлення населення до німців на Україні? На це питання Лябрі відповідає: "Німці пограбували селян, насилаючи свої карні експедиції. Отже, для селян український рух не є однозначний з ворожістю ані до більшовізму, ані до великоруса. Їх головний ворог — німець. Ідея незалежності не мала навіть часу сконкретизуватися в уяві селян. Щодо робітників, глуха ненависть жевріє в них проти німців і проти гетьмана, що в їх очах є виконавець німецьких вимог і вироків. Вищі класи, коли більшовицька небезпека минулася, краще зрозуміли егоїстичну політику німців і ті економічні зв'язки, що злучають Україну з Великою Росією. Навіть гетьман, що його влада тепер хитається, є готовий піти з рухом, що хоче вирвати Україну з німецького панування..."

Такий був зміст меморіалу Лябрі з 1. XI 1918 р. Не будемо тут спростовувати цього змісту, який яєраво свідчить про те, що французький славіст, незважаючи на деякі правдиві уваги, яким, означе, бракує нюансів, таки же

¹⁾ Товариство, засноване 1854 р. для відродження провансальської літератури й мови.

знав історії українського руху. Що вражає читача цих рядків, це — їх відмінність від захопленості Лябрі 1917 року... Але в міжчасі стався Берестейський мир, і німці опинилися на Україні, що, як казав нам Лябрі, “розчарувало” його.

Пізніше, 1921 р., в своїй книзі “Навколо більшовизму” (стор. 39-90) Лябрі повернувся до української політики Франції в 1917 р. “В оточенні п. Нуляса²⁾ знаходився талановитий репортер³⁾... Він провадив національну політику амбасадри й зробився, ще знаючи ані великоруської, ані малоруської мови, невідомо як, справжнім офіційним представником в автономістів чи сепаратистів у Києві... Під впливом однієї людини, що не довго жила в Малоросії, людини без ніяких попередніх студій, наша політика, не звертаючись ані до географів, ані до мовознавців, зорієнтувалася в напрямку, що мав тяжкі наслідки. Особисто, хоч я й поділяв цю політику в головному, але все ж я вважав її тоді надуже небезпечною й передчасною... Я не визнавав за російською Україною права вважати себе такою відмінною від Великої Росії, щоб відокремлюватися. Мій досвід з цієї країни підтвердив у мені думку Леруа - Болье: “український національний рух, це — “фелібріж”, що його тенденції використовували австрійські агенти, або австрійські українці. Я міг помилятися, але в усякому разі моя думка заслуговувала на серйозну увагу...”

Ці рядки є вельми типові для особи Лябрі. Небіжчик, віде правди діти, завжди хворів на егоцентризм. Він ніколи не міг подарувати французьким урядовим чинникам, що між ним, фальшивим славістом, і звичайним журналістом, що не належав до цеху славістів, французькі урядові чинники вибрали в 1917 р. політику Пеліє в Україні.

НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Коли почали кружляти у світі українські проекти Гітлера — Лябрі не раз і не два віддукувався на ті чутки: “Проекти Розенберга не є фантазією, що народжувалися в хворому мозку. Ці проекти вже здійснювало німецьке командування після Берестя за гетьмана Скоропадського, іграшки в руках генерального штабу Вільгельма II-го...” (21. VI 1933).

“Україна — ця перлина Росії — мусять за німецькими плянами бути відокремлена від Росії й перевернутися в васала Берліну...” (26 лютого 1934 р.).

Як же числити цих побіжних рядків, або й інших у тому ж дусі, Україні Лябрі так і не привітав ніколи в «*Déêche de Toulouse*» ґрунтовної статті, що її можна було чекати від славіста, який особисто був на Україні вікомомного літа 1917 р., що їздив на Шевченкову могилу...

На наше запитання геть пізніше, 1947 р., чому це так сталося, небіжчик обмежився загальшиками, що, мовляв, він ніколи не мав можливості виступити як слід це питання, що, мовляв, це справа вельми делікатна..., і т. п. Але, на нашу думку, причина такого замовчання української проблеми в Лябрі лежала деінде: в загальній його думці, що союз з міцним СРСР є вельми корисний для Франції і, може, це найголовніше, в особистій владі Лябрі, що його “Україна розчарувала...”

²⁾ Французький амбасадор у Росії.

³⁾ Жюан Пеліє, журналіст, помер у березні 1939 р. Докладніше про це в інших статтях, що друкувалися в «Ділі» 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17 серпня 1939 р. під заголовком: «Із франко-українських взаємин останньої війни».

МОЇ ЗУСТРІЧІ З ЛЯБРІ У ФРАНЦІЇ

Різні обставини особистого мого життя, довге перебування Лябрі в провінції — все це причинилося до того, що вперше я зустрів Лябрі у Франції аж у квітні 1946 р.

Лябрі 1946 р., ясна річ, був не той Лябрі, що його я бачив 1917 р., у Києві. Він скаржився на свою хворість, довго сповідав про свою діяльність за часів другої світової війни в Сербії (той самий еґоцентризм!), настирливо твердив, що ... тільки він мав завжди рацію в слов'янських справах...

Загалом Лябрі мав вигляд роздратованої й нервової людини, що її нічого більше не могло задовольнити. Але коли ми згадали літо 1917 р., його обличчя змінилося, він зробився веселіший: "Ох, які це були гарні селяни, що їх ми бачили на Україні..."

Мабуть тому, що я був тепер єдиний свідок його подорожі в 1917 р. до Києва, Лябрі з цього часу шукав нагоди виявити свою прихильність до мене й через це — бо не думаю, що його погляди ґрунтовно змінилися — висловлювати свої симпатії й до України. Це видно було й на захисній дисертації про "Книги биття українського народу" ("Україна", ч. 2, стор. 131-132), коли Лябрі прилюдно згадав і Шевченкову могилу й свою подорож до Києва й "свого давнього друга..." автора цих рядків. Це видно було в його двох надзвичайно теплих листах до мене з 1. XI 1948 та 2. IV 1950 рр., з нагоди появи деяких моїх праць, це видно було з його довгої й зворушливої присвяти на примірнику своєї "Капітанської дочки", що його він подарував мені...

Ілько Борщак.

АНРІ МУАССЕ

18 січня 1949 р. помер у Парижі Анрі Муассе (Moysset), колишній професор Вищої Морської Школи, колишній близький співробітник Клемансо, потім міністер часів Віші, відомий історик і філософ, автор поважних праць, присвячених Німеччині. Він, разом зі згаданим професором Айзенманом, стояв на чолі відомого між двома війнами журналу "Le Mond Слав" і вельми цікавився українськими справами.

Замах на французьку культуру

Мені ті, кому дорога є французька культура, — а таких є у світі мільйони, — дізналися з сумом про те, що чехословацький уряд (річ ясна, з наказу Кремля!) замкнув Французький Інститут у Празі, це справжнє вогнище французької культури в Центральній Європі, що був розвинув між двома війнами таку активну діяльність.

Українці, що на власній шкурі відчували чужеродність червоної Москви до інших національних культур,

особливо розуміють вагу цього замаху на французьку культуру.

Сьогоднішні можновладці в Празі дістали завдання знизити західні впливи в країні Гуса, Комелського й Масарика, але лише чи їм це вдалося. Досвід історії свідчить, що ніяка "золота застона" не зможе вберегти від духового впливу, особливо, коли речником цього впливу є така країна, як Франція...

НАУКОВО-КУЛЬТУРНА Х Р О Н І К А

Проблеми сучасного українського мовознавства

12 лютого 1951 р., на запрошення кафедри слов'янських мов, проф. Ю. Шерех виступив у Стокгольмському університеті з доповіддю про "Проблеми сучасного українського мовознавства". Доповідач спинився головню на тих поставлених, але ще не розв'язаних в українському мовознавстві питаннях, що мають певну цікавість для фахівців з загального мовознавства, з історії російської і польської мови. За думкою доповідача, українська мова в своєму історичному розвитку дає великий матеріал теоретичного інтересу щодо проблем гальмування звукових змін і перехрещення різно спрямованих ліній розвитку. У стосунках української мови з польською досі ще неповно висвітлені взаємини обох мов у середній період їх історії, і майже зовсім не опрацьовано рівних, до XIV сторіччя українсько-польських мовних зв'язків, які тим часом можуть мати велике значення для студіювання початків польської мови. Те саме помічається в стосунках української і російської мов: загально визнається, наприклад, великий вплив української мови на російську в XVII ст., але ніхто конкретно не показав усіх деталей і загального розміру цього впливу. Цілковитий хаос панує щодо давнішої доби, що найбільше шкодить історії російської мови, бо раз-у-раз затупковує справжню суть її розвитку, вилучуючи туди явища з історії української мови. На кількох прикладах, узятих з праць Соболевського, Єпорова, Борковського та ін. доповідач показав, що, власне, з погляду передусім історії російської мови потрібне розмежування і внесення ясности в ці питання. Наприкінці доповіді коротко зупинився на питанні про те, чому в славістів Швеції мало знана українська мова і чому вона мало ними використовується. Доповідь збирала досить численну аудиторію; зокрема були присутні всі славісти Стокгольму і кілька гостей з Упсали: проф. П. Арумаа, директор Російського Інституту при Стокгольмському університеті д-р О. Нільсон, доценти В. Каллеман і Векловд,

лектори і студенти та ін. Цією доповіддю відкрито цикл гостинних лекцій з славістики в Стокгольмському університеті. Серед гостей були також В. Кінарський (Гельсінкі) і Б. Унбегаун (Страсбург). В інавгураційній промові керівник кафедри славістики проф. П. Арумаа звернув увагу присутніх на вагу студій українського мовознавства і схарактеризував, що зроблено в цій справі в Стокгольмі. Передаючи слово доповідачеві, проф. Арумаа подав короткий характеристику його наукової діяльності, підкресливши загальний інтерес її, схарактеризувавши проф. Шереха як одного із чільних представників українстики на Заході.

ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК

НА ПОШАНУ АНДРЕ МАЗОНА

2-го лютого цього року всі французькі славісти зібралися в будинку Інституту Слов'янознавства при Паризькому університеті (9, rue Michelet), щоб піднести ювілейний збірник проф. А. Мазонові з нагоди 30-ліття «Revue des Etudes Slaves», славнозвісного журналу, що його душею й натхненником був і є проф. А. Мазон. Після короткого слова Рео, емеритованого професора Сорбонні з царини історії С л о в я н с ь к о г о мистецтва, що згадав про давні часи, коли він був за директора Французького Інституту в Петербурзі, а проф. Мазон працював над своєю дисертацією про Гончарова, — ювілят відновив змістовною промовою. Він згадав про своїх попередників: Леже, Деві й Буас, про ті часи, коли він був за лектора французької мови в Харківському університеті, зупинившись при цьому на постатях Багалія, Бузескула, Сумцова, і перелічив своїх співробітників, французів і чужинців, що не з своєї волі живуть у Парижі.

Потім проф. Вайян, що був за головного редактора "Збірника", підніс А. Мазонові розкішний примірник, видрукуваний спеціально для ювілянта. Збірник цей є ніби картиною сучасного стану славістики у Франції.

Здобуток українського науковця (Габілітація О. Прицака в Геттінгенському університеті)

6-го червня 1951 р. Омеляк Прицак підніс історико-філологічному факультетові Геттінгенського університету свою габілітаційну працю: «*Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker. Versuch einer semantischen Deutung*» (195 стор. машинопису + 2 карти). Факультет, як належить, обрав комісію в складі професорів: Ганса Шедера (Schaefer — орієнтальна філологія та історія Середньої Азії, автора студії «*Moskau das Dritte Rom*», Hamburg, 1928), Вольфганга Крауса (W. Krause — порівняльне мовознавство), Ернста Вальдшміда (E. Waldschmidt — індійська філологія), Юліуса Ф. Фаркаса (J. v. Farkas — фіно-угорська філологія), Максимиана Брауна (M. Braun — славістика) та Ганса Плішке (H. Plischke — порівняльна етнологія).

18 липня згадані професори подали факультетові похвальні рецензії на працю О. Прицака. Кольовіюм петента відбувся 1-го серпня 1951 р. О. Прицак виголосив доповідь: «*Держава огузських ябгу*» («*Das Reich des ogusischen Yabgu*»), що її головні точки були такі: мандрівки турків-сельджуків (а описля — турків-османів) до Малої Азії та Європи, що так завважили на історії цілої Європи, були наслідком розвалу держави огузів (туркменів), яка існувала на північному узбережжі Аральського моря й горішньої Спр-Дарі. Досі історики мало займалася цією державою, що її володар носив давній середньо-азійський титул «ябгу». Та держава поетала в 60-х роках VIII в., і спершу залежала від могутньої держави уйгурів у теперішній Монголії. Два чинники завалили державу огузів: сельджукська «революція» та наступ половців (команів-кінчаків) у половині XI в.

Проф. Шедер підкреслив, що доповідь, як і габілітаційна праця петента, вияснили наново сторінку азійської історії.

Віселя короткої наради професорів, декан повідомив петента, що факультет вирішив допустити українського вченого до пробного викладу, що відбувся 2-го серпня 1951 р., на тему: «*Die altchorezmische Zivilisation*», («*Стара хорезмська цивілізація*»). Хоч виклад О. Прицака відбувся під час феєрій, але зала викладів Орієнтального інституту була повна, переважно професорів.

Цей виклад, що супроводжувався світлинами, тривав лише 45 хвилини,

але доповідач зумів ядерно подати коротку історію й причини впаду хорезмської держави, зупинившись, головно, на вислідах експедиції російського орієнталіста-етнолога Сергія Толстова, що йому кілька років тому пощастило відвайти еміди хорезмської цивілізації.

В кінці декан, привітавши габілітанта, як нового члена ширшого факультету, передав йому «*venia legendi*» на алтаїстичну філологію та центрально-азійську історію, відзначивши при цьому не абиякі знання нового доцента.

● У червні 1951 р. відбулися щорічні іспити в паризькій *Державній Школі Східних Мов*. Христіан де Жувансель одержав диплом з «української мови й літератури».

● 12-го червня 1951 р., в Римі, в Папському Східному інституті, о. Мирослав Марусин оборонив докторську тезу: «*З'єднання Перемиської й Львівської єпархій з Апостольським Престолом*».

● 14-го червня 1951 р., в Римі, в Папському університеті Поширення Віри, о. Іван Хома оборонив докторську працю, що її темою була архипастирська діяльність Максима Рили, єпископа Холмського, а потім Перемиського.

● 13-го липня 1951 р., в Голляндії, в Утрехтському державному університеті, на філологічно-філософському факультеті, д-р Мирослав Антонович оборонив дисертаційну працю: «*Die Motette «Benedicta es» von Josquin des Prez und die Messen «Super Benedicta» von Willaert, Palestrina, de la Hele und die Monte*», що в ній він присвятив багато уваги питанню української церковної музики.

● Святіший Отець відзначив єпископа Івана Бушка, Апостольського Візтатора для українців у Західній Європі, гідністю Папського Домового Прелата й титулом графа та зачислив його до єпископів-асистентів Папського Престолу.

Редакція «України» вітає з цим високим і цілком заслуженим відзначенням Пресвященного Кир Івава, д-ра «гоноріє науза» Українського Вільного Університету й опікуна української науки, яка, в несприятливих умовах експатаційних, стільки завлячує Апостольському Престолові та його високодостойному представникові, новому Графові Римському.

● Колишня Третяковська галерія в Москві набула статуу молодого Шевченка, що її виконав Іван Гончар, земляк поета. ("Литературная Газета", 14 грудня 1950 р.).

● "Українські Вісті" (Ней - Ульм) з 1. VII. 1951 р. друкують зворушливий лист Б. Подоляка, що в ньому він, пересвідчившись на власні очі, в якому катастрофальному стані є хата "Закуток", де жив і працював В. Винниченко, закликає створити "Товариство захисту й збереження літературно-мистецької спадщини В. Винниченка". Між іншим, Б. Подоляк подає цікаві відомості про "Архів і бібліотеку В. Винниченка". Там зберігаються: повна збірка творів В. Винниченка українською й чужими мовами, що між ними є й унікальні видавця: чернетки й перші рукописи творів В. Винниченка за останніх 30 років; п'ять закінчених, але не друківаних, творів; дві теки з підготовчими матеріалами до роману про Хмельниччину, що його В. Винниченко хотів написати; газетні вирізки з німецької, французької, італійської, єспанської преси про творчість В. Винниченка; величезне листування згаданого письменника...

У світі цього цього, не можна не підтримати заклику Б. Подоляка, що до нього зробимо лиш одну поправку. Таке Товариство для збереження літературної спадщини В. Винниченка мусять, очевидно, створитися в еміграції, але, коли ця спадщина буде скаталогізована й матеріально забезпечена від загину, треба цілий архів і бібліотеку передати у власність жийтьє французькій державній установі. Во гіркий досвід показав, що приватні Товариства не є в силі забезпечити такі архіви-бібліотеки в разі якихось політичних змін. Зрештою, факт, що спадщина В. Винниченка зберігатиметься у Франції, й що для праці над нею майбутні українські дослідники змушені будуть їздити до Франції, лише сприятиме до піднесення французько-українських культурних зносин.

● В Інституті Слов'янознавства Паризького університету відбулися в 1951 році такі доповіді: 15-го січня Белія, президент Сербської Академії наук, зголосив доповідь на тему про слов'янські літературні мови; 24-го лютого проф. Вайян доповідав про "літературні мови в Югославії"; 9, 12, 14, 16-го березня Бакаїс, професор Брюссельського університету, зголосив чотири доповіді, присвячені польським культурі XVI-XVII в.в.; 27-го квітня проф. Вей доповідав про чеську літературну мову.

● 8-го травня 1951 р. в історичному будинку Польської бібліотеки в Парижі (6, Quai d'Orléans) відомий польський історик генерал Кукель зголосив французькою мовою доповідь про "Походження війни 1812 року між Наполеоном і Росією". Генерал Кукель є автор дуже цінної двотомової праці польською мовою "1812 рік".

● Керівник катедри слов'янських мов у Лондонському університеті проф. В. К. Метьюз (дів. про його українстичні праці "Україна", ч. 4, стор. 296), що видавця вже працює над проблемами української фонетики й морфології, готує книгу про фонетику й фонологію української мови. В основу цієї книги австрійський мовознавець кладе власні спостереження над вимовою кількох лондонських студентів українців, головню з Лисавету й Закарпаття.

● "Французький Інститут" ("Академія надписів і красеного письменства") 25-го травня 1951 р. обрав на свого члена проф. Андрі Грелуара, знаного візантиніста й славіста (дів. "Україна", ч. 3, стор. 211-216).

● Українська Відьва Академія Наук іменувала своїм дійсним членом проф. І. Борщака.

● У першій половині червня 1951 р. в Парижі перебував проф. Ю. В. Шерех, з Лонду. Проф. Шереха приймали в Школі Східних Мов, в Інституті Слов'янознавства Паризького університету; він відвідав засідання Товариства французьких мовознавців і навіязав особисті зносини з чільними представниками французької славістики. Проф. Ю. Шерех мешкав у будинку Наукового Товариства ім. Шевченка в Сарселі.

● За статистикою Bibliographie de France 1950 р., на французьку мову була перекладена одна (!) українська праця, 54 російські й 4 польські.

● "Осередок української культури й освіти" у Вінниці (Канада) кличе всі українські видавництва надіслати до нього свої видання на адресу: P. O. Box 3093, Winnipeg, Man. Canada.

● Дирекція Інституту Заочного Навчання при Українському Вільному Університеті повідомляє всіх своїх студентів і зацікавлених осіб, що з днем 1-го червня 1951 р. перенесла своїй осідок з Німеччини до Франції.

Теперішня адреса:

Ševčenko Société Savante, Institut d'enseignement par correspondance, 27, rue des Bauves, Sarcelles (S. et O.), France.

НАШІ ВІДГУКИ

▲ Один з наших читачів надіслав до Редакції вірзку з газети «La Rouge et le Bleu», з 6. XII. 1945 р., де знаходимо нечувану досі пісенитицю про Анну Ярославну. Автор замітки про внучку Володимира Святого починає з того, що стверджує наявність численних зображень св. Володимира в церквах “Києва, Тольвєска (?), Бухарєсту й Солуні (!)”. Цей Володимир, якщо вірити французькій газеті, був “сюзерен короля (!) Криму”. Далі подається опис французького посольства до Києва, щоб знайти там дружину для короля Адрі I. Це посольство, як відомо, відбулося 1048 р., тобто вже по смерті Володимира († 1015). Але це зовсім не перешкоджає «La Rouge et le Bleu» сповісти своїм читачам, як Володимир прийняв це французьке посольство, що в його складі знаходився якийсь, досі нікому невідомий, “кавалєр Робєр д’Ерікур”, що відразу був зачарований ніжною і гарною “дочкою Ростислава” (!). Автор замітки навіть знає “більше як двадцять пісень трубадурів, що осмівають красу й чесноти Анни Ярославни”. В дійсності, наука ве знає досі жодної такої пісні...

Взагалі ціла ця замітка свідчить не тільки про буйну фантазію автора, а й про його цілковите незнання історії. Проте варто з притиском відмітити, що автор цієї байки не плутає двох понять: “Русь (Україна) і Росія”, як це досі роблять чимало навіть учених, а, крім того, в ній він виявляє свою симпатію до славної дочки України (“Ця далека князівна була добра французівка: ця українська рожа заслужила своє місце поміж лілеями” (в гербі французьких королів)).

До речі, тому, що за останніх часів чимраз більше в українських колах Франції говорять про Анну Ярославну, вважаємо, що остільки наукова праця про неї належить І. Воронцові (“Стара Україна”, Львів, 1925, VI). З того часу нічого наукового не з’являлося про внучку Володимира Великого, що примхою долі зробилася французькою королевою.

▲ Негуємо для майбутніх істориків рекламні газети, що їх супроводило “голошення в Bibliographie de France (16. X. 1950 р.) про роман В. Власівченки “Нова заповідь”: “Найактуальніша книжка! Уявіть собі політична колекція. Світлий мир без бомб і барикад”.

▲ У “Загальному Гербовнику титулової шляхти” (Armorial général de la Noblesse Titrée), що з’явився в Парижі ще 1929 р., на сторінках 125-126 другого тома, читаємо такі фантастичні вітки про генеологію Розумовських: “За традицією, цей рід походить від давнього княжого роду Рєзини, вітки династії великих князів Литви, і його першим предком мав бути Пармонд, пинський князь, син Гєдимина...”.

Відомо добре, що гетьман Розумовський та його брат Олєкса, чоловік царни Лисавети, були сини звичайного козака на прізвище “Розум”. Щодо “традиції”, про яку поважно твердять французький “Загальний Гербовник”, одержавши такі відомості, мабуть, від якогось українця, її простісінько вигадали піти Київської Академії. Прєфект Київської Академії Михайло Козачинський, маюприклад, зложив 1745 р. генеологію гетьмана латинською, грецькою і польською мовами, у якій доводив, що, мовляв, Розумовські походять від князя Богдана Ружинського, “запорозького гетьмана в XVI віці, нащадка славного Гєдимива”.

Треба додати, що сам Кирило Розумовський тільки земіхався, коли читав свою “генеологію”, бо сам — це був не досить рідко — зовсім не ховав свого нешляхетського походження.

▲ В паризькому видавництві “Ернєст Флярїон” з’явилася на початку 1951 р. розмішне видання “Слова о полку Ігорєві” у десяті таки “вільному” переказі Philippe Soupault’a, з ілюстраціями Олєксандра Алєксєєєва. Церковнослов’янські черенці походять з монастиря св. Іови, на Карпатській Україні. Наклад цього видання — 275 примірників. Найдешевша ціна примірника 32.000 фр., а шість примірників продаються по 15.000 фр. кожний.

Як не згадати при цьому, що розкішне українське ювілейне видання “Слова о Полку Ігорєві”, яке вийшло у Філіяльній коштує лише 13 ам. доларів (5.000 фр.), а нам доводилося чути нарікання, що ця ціна “нечувано” виська!

Між іншим, не досить уверити: “Ми, українці, — культурний варід”; треба це доводити ділом, а, як відомо, культурність народу визначається також його замишлянням до книжки...

▲ “Українські Вісті” (Ней-Ульм, 14 січня 1951 р.) видрукували інтерв'ю з *Григорієм Алексінським*, у якому він виявляє своє прихильне ставлення до української державницької думки. Г. Алексінський згадує, між іншим, у цьому інтерв'ю своє політичне й письменницьке минуле, але замовчав один важливий епізод, що якраз торкається України.

Ще він 1915 р. перший виступив у російській пресі проти Союзу Визволення України (“Современный Мир”, № 3, 6), де напад на “ч.п. Меленевських і Донцових”, що, мовляв, “злюналися з Великим Візиром і віденським поліцай-президіюмом, щоб зорганізувати революцію в Росії” (№ 6, стор. 147). Там теж “перенало” вже згадані сьогодні (Є. Левичков та Л. Цегельський стор. 153-154). Крім цього виступу, так би мовити, для хатнього вжитку, того ж таки 1915 року, Г. Алексінський видав французькою мовою книжку “Росія і війна” (La Russie et la guerre, Paris, A. Colin, стор. 368), де вже перед чужинцями ляв СВУ, “підлу агенцію габсбурзької монархії та її військових і поліційних установ” (стор. 205).. Вся діяльність СВУ “є карий злочин, звичайне шахрайство, що прикривається національним прапором” (стор. 209). Справедливість змушує нас ствердити, що, як це завжди було в історії України, п. Алексінський в своїх виступах проти СВУ мав українських попередників: женецьку “Боротьбу” (див. “Україна”, ч. 5, стор. 348) та московську “Українсько-Жизнь”, що на них п. Алексінський з задоволенням посилався.

Правда, вага прихильної заяви п. Алексінського до української справи 1951 р. жодним чином не зменшується від його вибриків 1915 р. Але є також правда, що французька книжка п. Алексінського заробила 1919 р. чимале лиха українській справі, бо була, як ствердив нам один високий урядовець французького міністерства закордонних справ, “найкращим доказом германофільства українців”.

Історія залишається історією, — недарма російське прислів'я твердить, що “з пісні слова не викинеш”... Отже, “Україна” мусить “відгукнутися” на теперішню заяву п. Алексінського, згадавши призабутий епізод з колишньої “української” діяльності зматного російського публіциста. Зрештою, остаточно, як “владимиріві не батькові і тверякові не матері”, важко було 1915 р. зрозуміти рідців СВУ, що були, меза всяким сумнівом, українськими патріотами.

▲ Читаємо в паризькій газеті “Українець-Час” (17 грудня 1950 р.): “Якийсь московський письменник (українського походження) *Дмитрій Чижевський*...”

Тобто проф. Дмитро Чижевський, відомий вчений, автор цінних праць з історії української культури, член ІТШ, УВАН, професор УВУ, тепер професор у Гарварді, є “московський письменник”. А хто ж тоді є “український письменник”? Невже лише той, кого вважає таким “Українець-Час”?

▲ Треба з притомно відмітити діяльностей *Вісім Бориса Макаренка*, делегата УЕСУСУ і УВУ зі “Студентського конгресу європейських університетів”, що відбувся в Берліні (бритьський сектор) у дні 14-17. V. 1951 (16 сторінок), що є не лише причиною до історії міжнародних зв'язів українського студентства, але є взагалі історичний документ з часів українського й, скажемо, теж європейського лихоліття. Стислий виклад “Звіту” та вміння спостерігати в В. Макаренка підслухову цікавість цього документу.

▲ Читаємо в новому журналі (Нью-Йорк) літератури, мистецтва, критики “Обрії” (1. V. 1951 р.): “Один з видатніших письменників сучасної Франції *Анрі Труая* (справжнє прізвище Тараєв, з походження українець), в розмові з представником “Нувель Літерер” заявив, що його особливо улюбленим письменником є Микола Гоголь...”

Це число “Нувель Літерер”, з 15-го березня 1951 р., лежить перед нашими очима. Отже: Труая у своїй розмові згадує не лише Гоголя, але й Чехова, Пушкіна й Достоевського, особливо ж висловлює своє захоплення Пушкіном. Натомість, ані словом не згадує про своє “українське походження”, оповідаючи лише про свої дитячі роки в Москві.

Нам було б цікавим довідатися, на яких документальних підставах “Обрії” зробили з Труая “українця з походження”?

Сам Труая в розмові з нашим співробітником заявив, що він напіввірменського походження (батько — з Армавіру; мати — з Катеринодару). Щодо української крові в його роді — йому про це нічого не відомо. Гоголь справді є один з найулюбленіших його письменників, і він має на думці написати для французів життєпис цього геніального письменника, бо досі у Франції мало знають справжнього Гоголя.

▲ Описуючи *Кобзар 1840 р.*, лондонська газета "Українська Думка" (17 травня 1951 р.) твердить, що "Під тиском цензури, Т. Шевченко мусів замість рядка "Наша дума, наша пісня" вставити "Наш завзятий Головатий".

В дійсності, Шевченко сам, з власної охоти, у вірші "До Основ'яненка" (1839) написав цей рядок, бо поєстать організатора "войска вбрыхъ казаковъ Черноморскихъ", що помер 1797 року, велими цікавила українців першої половини XIX віку. Але Куліш 25 липня 1846 р. написав до Шевченка: "Ви звеличуете Головатого, — особу не дуже важливу й мало відому народові та історикам; чи не краще надрукувати "Наша пісня, наша дума...?" (*Оригінал листа російською мовою, переклад наш*).

Геть пізніше, 1885 р., в листі до Петра Зуйченка, Куліш, кажучи про перші два видання "Кобзаря", писав: "Основ'яненко, бачте, напечатав споминок про Головатого. Під надихом сього твору Шевченка й заспівав про Дороги та, бувши узенько ученим, зоречував одно з найкращих своїх творів тим, що Головатого поставив апотеозом народньої жизни. Рятуючи славу єдиного нашого поета, я радив йому напечатати так:

Наша пісня, наша дума
Не вмере, не загине, etc.

Як чоловік розумний, він добре бачив, що так мусить напечатати". (Д. Яворницький, *Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка*, Катериньослав, 1909, стор. 13). Зрештою, Шевченко, що безумовно знав наріє Квітків-Основ'яненка, згадує Головатого також у "Гайдамаках" та в поемі "Сліпий", або "Невольник", 1845 р.

▲ Деякі редакції українських періодичних видань не зовсім пильно переглядають рукописи своїх співробітників і мало заглядають бодай до найскромніших енциклопедичних словників. Бо інакше, як зрозуміти такі прикриті помилки, що їх ми зауважили: Нігебурзька газета "Народне Слово" (8 березня 1951 р.) твердить, що, мовляв, *Пушкін* "згинув у поєдинок за чужу жінку", тоді як досі всі знали, що Наталя, з роду Гончарових, була власна жінка російського поета; "Український Бюлетень" англійською мовою спокійнісенько пише (Нью-Йорк, 1 квітня 1951 р.), що бл. пам. *Д. Дорошенко* був призначений "нарем" на посаду генерал-губернатора Галичини й Буковини, тоді, як усім

відомо, що таке призначення сталося після загибелі царя, за Тимчасового Уряду. Та і як можна було за царя призначити на такий уряд українського громадянського діяча?.. Або "Київ" (Філадельфія), 1951, № 3, стор. 146, подає з-під пера С. Г., що... "Некрасов, хочаби врятувати від цензури свій "Современник", написав похвальну оду жандармському генералові Аракчеву. На якомусь прийнятті він приступив до генерала і почав читати свою оду"... Поперше, Аракчев зовсім не був "жандармський" генерал, подруге — Аракчев помер 1834 р., а Некрасов народився 1821 р., тобто мав 13 років, коли помер Аракчев; потреге — й це, може, найважливіше — Некрасов мочав видавати свій "Современник" 1846 р., тобто, коли Аракчев уже не жив...

▲ З приводу смерті *Марка Саньба*, ідеолога й апостола християнської демократії († 29 травня 1950 р.), нагадаємо тут епізод з історії *франко-українських взаємин*, зв'язаний з організацією "Демократія", що її заснував небіжчик.

4-11 грудня 1921 р. відбувся в Парижі конгрес цієї "Демократії", з участю делегатів 21 нації, що "мали на меті знайти шлях до мирного співжиття демократичних народів". На цьому конгресі, під головуванням Марка Саньба, була заступлена також і українська демократія в особах *Хведора Савченка*, голови тодішньої паризької "Української Національної Ради", що потім повернув на Україну секретарював у М. Грушевського, написав гарну монографію "Заборона українства 1876 р." (Київ, 1930 р.) і, рідше, був пізніше засланий. Другим речником української демократії був *Степан Вітвицький*, тоді голова делегації уряду ЗУНР в Парижі.

Після змістовних промов обидвох делегатів про становище українських земель у Радянській Україні та Польській Республіці, конгрес, за ініціативою Марка Саньба, прийняв на останньому засіданні, з приязності 4.000 молоді (більшість з них сьогодні належать до складу "Республіканського Народного Руху"), резолюцію, про "потребу визнання політичної, національної, соціальної й релігійної свободи народів, що саме недавно або сформувався у власні держави на сході Європи, або прагнуть до таких держав". На лихо українцям і на сором усьому людству шляхетна резолюція, що її запропонував Марк Саньба, і сьогодні красномовно актуальна.

▲ Не можна не відмітити разсудливих рядків про назву "Русь", що їх їх знаходимо в "Записках ЧСВВ" (1950, VII, 2-3, стор. 432), з-під пера Г. В., а саме: "... Ця назва, а головне її історичний зміст, вже майже 2 століття задрятує уми істориків, а навіть філологів, що займалися проблемами сходу Європи. В останніх десятиліттях вона набрала навіть великого актуального загострення, аж до інтерпретування, чи, радше, ієтернолювання, історичних документів, де вона приходить. Причина лежить в явищі пейоративного розуміння тієї назви серед української суспільности. Доходить до свого роду "еразіо меморіє" щодо тієї назви, головно з рації боротьби українського народу за повну незалежність. На нашу думку, таке явище небезпечно для цілості і незалежності української історії і тому муєньт бути свідомо регульоване українською історіографією. Бо під тією назвою збережена документально тисячолітня минувщина української території, на яку посягають сусідні імперіалізми. Тому не можемо дозволити собі в тому огляді на жодне зречення. Факти і назви нашої історії українська історіографія муєньт пояснювати органічно, еволюційно, а не революційно, через ретропроекцію новіших фактів і назв щодо фактів минувшини".

▲ Цикльостилевий "Русский Военно-Исторический Вѣстникъ" (Париж, 1950, № 7, стор. 9-20), вмістив статтю А. Савидького "Международное значение Полтавской битвы", що докладно розповідає, за книжкою І. Борцака (Львів, 1939 р.), недолю Андрія Войнаровського.

Проте, автор не міг не додати своїх політичних міркувань до сумної пригоди 1716 р., що так нагадує таємниче зникнення деяких російських генералів на чужині вже за наших часів. Як і то є "міркування" автора, видно хоча б з такого: "Войнаровский перебільшено-різкими рисами змальовував тяжке становище України, що піби (!) стогне під російським ярмом" (стор. 11), "... в заміні смертної кари одиночним ув'язненням, а потім довічним засланням на Сибір, треба бачити вияв тієї саме обидливої царем милості, що її Войнаровский по суті свого злочину (!) аж ніяк не заслужив" (стор. 15)... (Переклад з російської). Політичний емігрант 1950 р., що так "делікатно" говорить про катення царя Петра 1716 р., — це, справді, така зворушлива картина, що до неї ледве чи щось можна додати.

▲ Читаємо в польському місячнику «Kultura» (1951, VI, 105-108) зворушливу статтю В. Жилинського про ліквідацію релігійної Унії в Східній і Центральній Європі, зокрема в Галичині й Карпатській Україні. Тільки даремно читач шукатиме в статті польського публіциста навіть ім'я українців: вони зникли, і читач так і не довідається зі згаданої статті, хто ж бузи вірні-уніяти в Галичині й Закарпатті... До того ж Галичина вперто охрещена в анахронічну "Всходню Малопольську" (стор. 106). Правда, що в давній Польщі "Корона" ділилася на дві провінції: Велику й Малу Польщу, й щодо останньої належала також Червона Русь (Руське Возв'ідство), куди входила земля: Львівська, Перемишська, Сяницька, Галицька, й Холмська. Але чи варт сьогодні, 1951 р., редакції поважного польського журналу, що очевидячки, добре знає вищезгадане, витягати з архівів "Всходню Малопольську", назву, що набрала дразливого характеру і що її українці відкидають? Чи не краще було б вжити назви "Галичина"? Здається нам, що такий орган, як «Kultura», не муєньт передуховуватися до "вулиці". Кожна "вулиця", чи польська, чи українська, в засаді своїй тільки шкодить справі польсько-українських взаємин, справі, що від її полагодження залежить будуччина Східньої Європи.

▲ "... Жорстокі заходи, застосовані супроти квітучої католицької Церкви України, що її єпископи, священники і п'ять мільйонів вірних, не побажавши розірграти з найвищою владою всесвітньої Церкви, зазнали справжніх переслідувань", — ось що було за причину, чому я 1946 р. відряджував вірмен від репатріації до Радянської Вірменії" — таке ствердив у своєму інтерв'ю («Le Monde», 28. VI. 1951) кардинал Аладжаньян, голова вірмен-католиків, який був за гостя французького уряду в червні 1951 р. в Парижі.

Додамо від себе, що кардинал Аладжаньян, який має 55 років, є одна з визначних постатей у Ватикані, де уважно прилежуватиме до його думки; він досі професорував у Римі, і, що особливо цікаво для нас, ставився прихильно до української справи.

▲ Нотуємо цікавий "Спогад про Б. Ольгівського з-під пера І. Копояцького ("Книга", Філадельфія, 1951, № 3, стор. 122-127), про талановитого українського публіциста, і, як літаємося, завзятого археолога, що передчасно помер, у червні 1944 р., у військовій лікарні Сагану, на Шлезьку.

ОГЛЯД і РЕЦЕНЗІЇ

М. Андрусяк. "Останні Романовичі" (Нащадки Мстислава й Романа Даниловичів). Науковий збірник Укр. Вільного Університету, V, Мюнхен, 1948, стор. 1-12.

Автор пише, між іншим, що князі Острозькі походили від галицьких Романовичів, нащадків Мстислава й Романа Даниловичів. Вказівки на таке походження ми вперше подібемо у хроніці М. Стрийковського (I., 228, 286, 291, 303, видався 1846 р.), який твердить ніби Роман Данилович мав сина Василья, князя на Острогу (очевидячи, мова тут мовиться про князя Василя Слонимського, — але князем на Острогу він не був), сином якого був кн. Давид Острозький, батько відомого воєни князя Федора Острозького. Слідом Стрийковського пішли майже всі давні польські автори (Папроцький, Гвагніні, Несецький...), але переважна більшість новітніх дослідників не йняли Стрийковському багато віри, правда, аж до останніх часів.

Ще М. Максимович заперечив думку Стрийковського: після розшуків у пом'яниках київських церков і в пом'яниках Дубежської церкви, він дійшов висновку, що князі Острозькі походили від князя Георгія та його дружини Варвари, "благочинних князів Туровських", тим самим, походзячи від Святополка II Ізяславича, князя Турівського та згодом великого князя Київського († 1112 р.).

Твердження М. Максимовича прийняла як найбільше правдоподібне більшість істориків: В. Антонович (Монографія по історії Західної й Юго-Західної Росії. Т. I, стор. 46, Київ, 1885), О. Яблоновський (Pisma, IV), J. Wolff (Kniaziowie Litewsko-Ruscy, od końca XIV w., Варшава, 1895)... Відомий російський генеолог кн. Н. Лобанов-Ростовський вважав Острозьких за безумовних Рюриковичів, але "рід цей у кожному разі не походить від галицьких князів" ("Русская родословная книга", СПб, 1895, II, (вид. II), стор. 53).

Проте на початку нашого віку російські генеолози М. Баумгартен ("Вторая вѣтъ князей Галицких" у виданні "Летопись Историко-родословнаго Общества", Москва, 1909) і Г. Власъев ("Происхождение кн. Острозских" у виданні "Извѣстїя русскаго генеологическаго Общества", СПб, 1911, IV) повернули до думки давніх польських літописців, відкинувши твердження Максимо-

вича, бо пом'яники, мовляв, не є певні джерела, а Власъев навіть закинув Максимовичеві підтасовування текстів пом'яників (теж там, стор. 10).

Але, якби Острозькі були справді нащадки Романа Даниловича, про це достовірно знали б і до появи хроніки Стрийковського. Тимчасом, напр., Литовський князь Олександр Гаштольд, обурений з того, що князь Костянтин Іванович Острозький одержав Троцьке воєводство, один з найважливіших урядів, у 1529 р., лає його "людинаю поганої кондиції" та "сином мізерного князівського роду" (М. Антонович, Історія України. Прага, 1941, II, 5). Зрештою, цілком можливо, як це не раз бувало й буває, що самі Острозькі, які за тих часів дуже шанувалися в Речі Посполитій, піддали Стрийковському приваду для себе версію про своє походження від Галицьких князів.

Як нам відомо, Стрийковський та Папроцький не зупинялися перед генеалогічними неточностями для більшої слави знатних родів. Так, напр., вони вивели кн. Вишневецьких від Корбутівичів, коли в дійсності цей рід походить від кн. Несвицьких, що довів Каз. Стадицький аж у середині XIX століття.

Покликуючися на Ю. Бартошевича, знавця Волосі, проф. М. Андрусяк твердить про існування в Острозьких традиції походження від галицько-волинських князів та, навіть, трохи картає Бартошевича, що, мовляв, "розглядаючи цю традицію, не йняв її віри...". Але Ю. Бартошевич (Encyklop. Powsz. J. Olgebranda, XX, 155) ані словом не згадує про таку традицію, що її взагалі він не "розглядає". Сам Ю. Бартошевич скептично ставився до походження Острозьких від Рюриковичів.

Документально вирішити справу походження Острозьких сьогодні ледве чи є можливо: остання війна знищила надто багато архівних матеріалів. Проте деякі *посередні* факти свідчать про традиційне тяжіння Острозьких до Турівської землі. Князь Василь Федорович Острозький був за намісника Турівського (1431); після втечі кн. Михайла Глинського до Москви (1508) Жигмонт I видав Турів кн. Костянтиніві Івановичеві Острозькому; 1549 р. Жигмонт-Август затвердив Турів княгині Олександрі Острозькій...

В. Сенютинич-Бережський.

Abriss der ost-slawischen Kirchengeschichte von Albert M. Ammann
S. J., Wien, Thomas Moritz Presse im
Verlag, Herder, 1950, стор. XVI, 748.

Про багатющий зміст цієї книги, що її італійське видання вийшло ще в 1948 р. в Турині (стиль німецького видання є, безперечно, гарніший), найкраще свідчать деякі заголовки змісту праці Аммана, професора церковної історії слов'ян у Папському Східному Інституті в Римі: Київська держава "Русь" (945—1263); Розрив з Римом і з Вселенською Церквою; Розпад держави "Русь"...; Галич-Волинь; Північна російська Церква; Рим і слов'янський схід; Окремі церковні й політичні шляхи східно-слов'янських племен; Москва—Польща—Литва; "Русь" в польсько-московській державі; Берестейська церковна унія; Польща бере превід у східно-слов'янських країнах; ...Парат; Розкол; Нікон; ...Захід і перемога Берестейської Унії; Українська Бояцька Держава; Петро Великий; Стефан Яворський, Феофан Прокопович; Наступники царя Петра; Захід Польщі; З'єднена, нез'єднена і римокатолицька Церква в Росії; ...Микола I; Слов'янофіли; Католицька Церква; "Руський" і вірменський обряд; ...Місіонери, старці, інтелігенція, секти; Революція 1917 р. та її наслідки для Церкви; Радянська держава; Російська Церква; Католицька Церква; Відношення до Папства; Латинський обряд; Візантійсько-слов'янський обряд; "Руський" обряд; Галичина, галицька митрополія; Відношення до православної латинської Церкви й до Риму; Василяни; Пікарданти; Еміграція; Велика імперія східно-слов'янських народів під проводом совітів від 1945 р. В додатку: знати й хронологія панів, царгородських і єрусалимських патріархів; київських митрополитів за татарських часів; київських і "всєя Руси" митрополитів у Москві; московських митрополитів, московських і "всєя Руси" патріархів; київських митрополитів у Литві; київських і галицьких патріархів нез'єднаних і з'єднаних; галицьких митрополитів під Візантією й Римом; литовських митрополитів; папських нунцій у Польщі; адміністраторів римсько-католицької Церкви в Росії (1783-1923); візантійських цесарів; німецьких і австрійських цесарів; турецьких султанів; київських великих князів; суздальських князів; великих князів Москви і царів Росії; польських королів; литовських великих князів; оберпрокурорів найсвятішого Синоду.

Щодо цієї багатющої зміст збудований, як і належало, на тлі інвентаризації

ної політичної історії. Автор використав критично всю джерельну літературу читання на всіх слов'янських мовах, ще кажучи вже про західно-європейську літературу, що видно не тільки з самого змісту, але й методичної бібліографії [між іншим, ми не бачили в цій бібліографії цікавої записки А. Стурдза: О судьбѣ православной русской церкви въ царствованіе импер. Александра I ("Русская Старина", 1876 (XV), стор. 266-288)] і приміток, завжди стверджують, що не роздують читача, а дійсно "пояснюють". З цього погляду, праця вченого єзуїта, написана ядерним і речевим стилем, є справжнім білим круком в німецькій науковій літературі, де — ніде правди діти — небагато є в такій спосіб написаних праць: німецькі науковці здебільша пишуть нудно, багатомовно й з широкими відступами, що часто-густо мають зовсім мало спільного з головним питанням.

Віднині всі ті, що цікавляться історією Церкви на Сході Європи, матимуть джерело, що з його не раз вони черпатимуть. В кількох делікатних питаннях, що навколо них вже стоїть сперечаються історики, Амман виявився безстороннім і обережним дослідником. Такі вирази, як "не є неможливо" (стор. 13), "можливо" (стор. 15, 16), "ми мало знаємо" (стор. 19), "дуже ймовірно" (стор. 20), "не є виключено" (стор. 21), "невідомо" (стор. 205), виразно свідчать про авторську обережність. Уступки про Флорентійську Унію (стор. 137), про Берестейську Унію (стор. 209, 210, 212), про ставлення Ватикану до Унії в минулому (стор. 320), про Митрополита Шенницького (стор. 322-323), про ставлення поляків до українців католиків (стор. 424-426). ...ці уступи відзначаються не абиякою безсторонністю. Автор не раз критикує ставлення в минулому Риму до Унії й, хоч сам належить до славного Ісусового чину, не заплічує очей на його помилки в східно-європейських питаннях.

Яке ж місце займає Україна в праці Аммана? Дуже поважне, як і належить в історії Церкви східних слов'ян. Автор знає добре українську літературу питання (див., наприклад, стор. 247-248, 336-337) й під цим оглядом його праці є під самостійних студій, а не, як це майже завжди робить ся на Заході, коментарія з інших книжок, здебільшого сумнівної вартості.

Обов'язачки, що в Аммана історія української Церкви нігній час залежить від політичних чинників, головню, чужинських, але така вже є історія української Церкви й — чи хочеш, чи

не хочеш — перед ним треба скоритися, хоч як це не було б ще раз боляче деяким перечуваним патріотам.

В Київській Русі Амман підкреслює прагнення Церкви до унезалеження від Царгороду й її жваві зносини з Заходом. Розвиток унійних прагнень на українських землях і взагалі історія католицької Церкви в Україні оброблені в автора з такими подробицями, як ні в кого до цього на Заході. Справедливо (стор. 214) автор уважає Берестейську Унію "далекосяголю" подією в історії вселенської Церкви та в історії Церкви східних слов'ян. Амман докладно малою небезпеку, що її переживала Унія в Польщі (стор. 313...). Цікаві є сторінки, що їх він присвячує "українській Козацькій Державі" (Der ukrainische Kosakenstaat (стор. 249, 336-346) XVII віку.

Історію мартирології Католицької Церкви в Україні Амман доводить аж до наших днів, і якраз в українських мистах німецьке видання повинне від італійського (в докладнішому описі діяльності Митрополита Шенгіцького, що її автор ставить високо, і ролі Василя (646-647, 655). Коли вже говорити про те, чим німецьке видання відрізняється від італійського, треба ще згадати про новітню бібліографію праць, що з'явилися після 1948 р., або згадки про ті праці, що їх автор не зміг з тих, чи інших причин використати в першому виданні.

Така велетенська праця (читаць привітає докладні показники імен, місцевостей й речей у вітні книги) не може очевиднож, не викликати певної уваги, що з них головніші тут подаємо.

Автор надто вірить у хронологію князів дотатарських часів; приймає, здається нам, надто само творчезня Баумгартена про ролю Ояфа Тригвессона в наверненні Володимира (стор. 15). Зовсім речево підкреслюючи ролю варягів в організації держави в східних слов'ян, Амман, може, надто вдярає на те, що нізніше можливі російська держава виросла на ґрунті старої Київської держави. Це питання треба було б більше уточнити (стор. 17, 18, 7, 19).

Бібліографія про Аиму Ярославну (стор. 22) надто бігла, вона обмежена лише одною компілятивною працею: De Caix de Saint Aymour, Anne de Russie, Reine de France et comtesse de Valois au XIe siècle, Paris 1896. (Існує український переклад, що його зробив І. Франко 1909 р.). Які дослідники вважають Святослава за сина Ярополка (стор. 23)? У автора А. Грабар, професор у Колеж де Франс, змішаний з І. Грабарем, російським істориком мистецтва (стор. 26).

Чому прочитав Данило категорично падається, як "київський чернець" (35)? Не зовсім точно є стилізація, що, мовляв, на початку революції 1648 р. в Україні "козакі розпочали свій виступ проти декількох волинських магнатів" (стор. 316). Поразка козаків сталася під Берестечком, а не під Білою Церквою (стор. 316); в бібліографії про Гадяцькі пакти ми не бачили основних праць — Герасимчука. Мало, або зовсім властиво нічого нема в автора про історію Церкви в Білій Русі. (Під цим оглядом відсилаємо читача до статті о. Л. Гарошка, присвяченої праці Аммана в журналі "Божим шляхам", 1951, № 1, стор. 11-13). Чи дійсно Наливайко так щиро поборював уніятів (стор. 338)? Чи це було в нього лише за гасло? Не "Україна" фігурувала в гадяцьких пактах, а "Велике князівство Руське" (стор. 343); чи справді був Петро Могила в Парижі? (стор. 346). {На це автентичних документальних даних нема}. Симон Полоцький чомусь зарахований в ряд "українських" теологів (стор. 350). Нам не зовсім ясно, що саме автор думав, коли писав: "Багато українських єпископів таємно були по боці Орлика, й Хризавт (Брусалинський патріарх), що до нього великоруська Церква близько стояла, піддержував його" (стор. 378). Часом автор плутається, коли оповідає про ставовище православної Церкви на Сході Європи в часі від 1940 р., що зрештою зайвий раз свідчить, як важко навіть сумлінному дослідникові, до того ж фахівцеві, розібратися в зміяливості, щоб не сказати більше, православних єрархів за останніх часів.

Ну й нарешті треба зупинитися на важливому питанні — на питанні термінології — на назві предків теперішніх українців і росіян. У автора фігурують: «russische» Митрополит Іларіон (стор. 9); «Russland» в лапках у розумінні — давня Русь (стор. 20), але і в розумінні нової російської імперії, і то в часі до XVII в., — це є анахронізм (стор. 311, 343); Rus — Reich без лапок (стор. 27); Лука Жидята в Аммані «Russe» (стор. 27); давні князі теперішніх українських земель — «Südrussische Fürsten» (стор. 52), а Данило Галицький — князь південно-західного «russchen» володіння (стор. 58). Зустрічаємо також таку термінологію: "Внутрішню Росію (Inner-Russland, стор. 92), русинський «russinisch» (стор. 199); "Малоросія" («Kleinrussland», стор. 89); "Русьський нарід" («ruthenische Volk», стор. 304); "Галицько-Волинська стародавня Русь, пізніше "Україна" (стор. 305, 322); "Україн-

ці" («Ukrainem», стор. 317)... Ця плутанина (у німецькому виданні автор її трохи спростив) не є, звісно, виявом якоїсь злої волі автора, що як сумлінний історик здебільшого просто йде за писаннями джерелами, й не його вина, що ту чи іншу національну термінологію свідомо чи несвідомо заплутали предки теперішніх українців і росіян. Але тепер, у 1951 р., час вже західній науці покінчити з цією плутаниною. За нашою думкою, зберігаючи, річ ясна, точну термінологію в тогочасних історичних документах, треба вживати "Русь" [в чужій мові "Рутенія"] для дотатарських часів, "Україна" — від XVII в., "Росія" від часів першого імператора Петра. Проте Амман, говорячи про уніятську Церкву, цілком слушно вживає скрізь слова "ruthenische Kirche" (стор. 200, 215...), бо не було аж до останніх часів "Української католицької Церкви", а була спільна українська і білоруська уніятська Церква. Щодо назви українська католицька Церква, то її можна вживати лише з XIX віку, відколи ця Церква в Галичині справді стала такою.

Перше ніж поставити крапку на увагах до знаменитої праці Аммана, треба ще додати, що в бібліографії журналістичних статей не вказано відповідні сторінки, транскрипцію українських прізвищ назагал подано російською мовою [Gruševskij, Bogdan (стор. 339)].

Ukraine and its people. Edited by I. Mirchuk. U. U. A. R. C. Ukrainian Free University Press. Munich, 1949. стор. VII, 280. (З фізичною мапою України).

Ця, так би мовити, коротка енциклопедія України, призначена для вечних англо-саксонського світу, що не є славісти, бо ті завжди волітимуть читати такі речі в мові оригіналу, а широкі публіка взагалі мало читає такі наукові видання. "Україна та її наріч" є мало змінена англійська версія подібної ж праці, що з'явилася 1941 р. під саголомком «Handbuch der Ukraine», з речення Українського Наукового Інституту в Берліні. (Ми не знайшли про це вказівки в обговорюваній праці, як не числити глухої згадки в бібліографії). В англійському виданні є нова стаття проф. Менвінга "Українці й англо-саксонський світ", що в ній забагато загальників, а мало фактичних даних.

Найцікавішим у цій збірній праці є розділ "Основні риси українського народу" (стор. 35-54), з-під пера самого видавця, І. Мірчука.

З хаотичної бібліографії (в ній, між іншим, не згадано жодної праці М. Гру-

шевського) ледве чи науковець багато скористає.

А. Дубовой. — "Русские штундисты в Порт Дакоте. К 50-летию их переселения". ("Новое Русское Слово", № 13.778, 15. I. 1950, Нью-Йорк).

Ця досить велика стаття подає цікаві відомості з історії переселення штундистів до ЗДА, починаючи з останньої чверти XIX ст. Хоч в ній не згадується й словом про Україну, українців, а тільки про Росію, Южну Росію, русских, проте вся вона говорить про емігрантів з України, про селян-українців з Київщини, що втекли до ЗДА, в наслідок релігійних переслідувань з боку російської адміністрації, і заснувати тут низку селищ, а в тому часі, як каже автор, і... "русский город Киев"...

З України всі ці Бондаренки, Великохатки, Ткаченки, Яковченки тощо ввійшли в глуду ніч тяжкого колоніального — політичного, економічного й національного — гніту, здійснюваного російським царом. Ці селяни-українці, в наслідок довгого дніння на Україні тої російської колоніальної системи, були бідні, темні, неписьменні й невідомі своїй національній приналежності. Отож і не дивно, що вони цілком вже тепер, мабуть, пропали для української культури. Одві з них вже в настуному поколінні зовсім розчинилися в морі англо-американської культури, попеременявши навіть (власне — перекладавши) свої прадідівські прізвища, скажімо, з Бондаренка на Бон, з Великохатка на Вігхауз, з Ткаченка на Вівер тощо. Інші ж, прийнявши англо-американську мову й культуру, разом з тим, під впливом різних опікунів — росіян, які прищеплювали їм любов до "русского языка и русскйй культуры", в наступних поколіннях, як видно, втратили цілком ознаки свого українського походження, забули українську мову й свої національні культурні традиції, а натомість прийняли в якійсь мірі чужу російську мову й російську культуру, як свою, ніби, рідну, прадідівську.

В цьому останньому випадку перемогли, на жаль, культуртрегери росіяни. Вони, як видно, розвинули серед темних, національно невідомих українських переселенців кінця минулого століття більш активно свою культурно-просвітню роботу, впливали більш настирливо й організаційних злібностей, ніж тодішня зовсім мізерна в ЗДА українська культурна верства.

U. S. A.

Д. С. — віт

W. K. Matthews. *Taras Ševčenko: the Man and the Symbol*. London 1951. Стор. 16. [Published by the Association of Ukrainians in Great Britain].

Маленька брошура професора Лондонського університету В. К. Метьюза про Шевченка цінна, насамперед, як документ симпатії і зацікавленості знавчого славіста українською проблематикою в її науковому і навіть почасти в політичному аспекті — про оставше говорять ті теплі слова співчуття для української визвольної боротьби і для української еміграції, що їх можна прочитати на передостанній сторінці брошури.

Але брошура цікава і сама собою. В протилежність більшості давніх, хронологічно або духово зв'язаних з XIX сторіччям, спроб характеризувати Шевченка, що вийшли з-під пера західних науковців, брошура Метьюза (власне його доповідь для українців Лондону, видана в формі брошури) не обмежується на, сказати б, народньо-фольклорному аспекті Шевченкової творчості і постаті. В тематичні Шевченкових творів, в їх ритміці, в самій біографії і індивідуальності поета Метьюз відзначає, з одного боку, риси селянина чи вихідця з селян, з другого боку, риси іншого порядку, риси представника і носія культури. Говорячи про традиційне порівняння Шевченка з Бєршем, Метьюз знаходить у ньому риси не тільки схожості, а і відмінності.

На жаль, Метьюзові лишилися невідомими публікації українського шевченкознавства поза ССР, що припадають на час війни. Маємо на увазі, передусім, книжку Є. Ю. Пеленського "Шевченко — класик" (Львів-Краків, 1942) і обговорення її в статті Ю. Шевельова "Шевченко — класик?" ("Український засів", 4, 1943). Тому з його доповіді виняв, може, найістотніший момент в образі Шевченка — поета, майяра і людини, як він нам тепер уявляється — образ *синтезатора* різних сторін української культури: народньої пісні і старої літератури, античної і церковно-візантійської традиції, котлярівщини і романтизму. Можливо, що тоді Метьюз не пристав би на твердження радянської критики про те, що Шевченко розвивався в напрямі *реалізму*. Ні, саме тому Шевченко і лишився довгий час мало популярним поза своєю батьківщиною, що його шлях був відмінний від того шляху до реалізму, що ним йшла тоді література Європи, — що його шлях був шляхом до створення національно-символічного стилю.

Треба одначе сказати, що поза цим єдиним місцем не можна закрити Метьюзові залежності від радянського

способу тлумачити Шевченка. Хоч література такого типу йому добре знала і широко використана, в той час, як література, видана в 20-х роках на Україні і згодом на еміграції, здається, йому невідома (принаймні вона ніде не цитована). — він скрізь зумів відокремити зерно від соломи і, спираючися, головню на тексти і факти, зумів дати неспальшований образ поета.

Від брошури англійського славіста ми хотіли б ще дістати оцінку позанаціонального, світового значення Шевченка. Але цього брошура Метьюза не дає. Вона наголосить національне значення поета. Мабуть, це пояснюється тим, що ця доповідь була виголошена для української аудиторії. Хотілося б, щоб В. К. Метьюз ще припинив своїх студій над Шевченком і, зокрема, звернув би увагу саме на цю сторону його діяльності. Бо хоч сьогодні ще рано говорити про світовий розголос Шевченкової творчості, але не підлягає сумніву, що в творчості Шевченка є багато такого, що споріднює його з найновішими течіями світового мистецтва і це змушує з певністю чекати того моменту, коли світ "відкриє" українського поета. Пошарює хоч би на дуже переконливі висвітлення сюрреалістичних рис у поезії Шевченка, що його зробив В. Петроз у своїй статті "Естетична доктрина Шевченка" ("Арка" 1948, 3-4). Хіба не привабливе завдання бути саме таким відкривачем поета і хіба науковцем такого становища, як Метьюз не мало б належати тут яскраве слово?

В кінці відзначимо, що добре зробив СМБ, видавши книжкою цю доповідь В. К. Метьюза. Нашим громадським організаціям, що мають добру волю ознайомлювати західний світ з Україною, рідко щастить з таким гарним вибором.

Гр. Ш.

"Державницька Душка". Квартальник української державницької ідеології, культури і громадського життя. Філадельфія. 1951, ч. 2, стор. 64.

Українознавець затримає з цього органу гетьманського руху насамперед статтю М. Никоревича: "Д-р О. Назарук про Гетьманську Ідею та Рід Гетьманський Скоропадських" (стор. 22-36), що є уривками з брошури (1939), мало відомої широкому загалові, згаданого О. Назарука.

З діячки документів історик повітньої України занотує "Розмову" генерала Скоропадського, з кінця 1917 р., з начальником штабу свого корпусу, через апарат Юза (стор. 44-47), розмову, що в ній майбутній гетьман України виявився передбачливою, розумною та твердою людиною.

Josef Feldman. Stanisław Leszczyński. Wrocław — Warszawa, 1948, стор. 253.

У цій помертній праці визначний польський історик, що йому ми завдячуємо кілька поважних праць з царини Північної війни XVIII в. (Польща й Велика північна війна, 1925; Польща й Східня справа (1709-1714), 1926; Вержен і Польща (1774-1787), 1935, — усі ці книжки вийшли в Кракові), подав знаменито, як завжди, написаву книжку про життя й діяльність протектора Пилипа Орлика, короля, що його історики то підносили на найвищий щабель, то, натомість, просто каляли. Станіслав Лещинський, як справедливо пише Фельдман, "не був ані янгол, ані бездушний фігурант" (247). Автор підкреслює, що "слідами Лещинського пішла в Європі масована еміграція" (248). Книжку небажника Фельдмана, оздоблену цікавою іконографією, мусить зберігти в своїй книгозбірні кожний український історик XVIII в. Не зайвим буде дут указати на заголовки окремих розділів цієї праці: Рід і молодість; Королівство без королювання; Поворот на трон; Маєстат на еміграції; Тесть Вельмихристиянського Короля; Елект Речінополитоті; У новій батьківщині; Філософ; Реформатор; Легенда й історична правда.

La Littérature russe, par Marcelle Ehrhard, Professeur à la Faculté des Lettres de Lyon. Paris. Presses Universitaires de France. 1948. 16°. стор. 126.

Панна Марсель Ерар, професор російської літератури в Ліонському університеті, відважилася на 126 сторінках малого формату, у відомій збірці («Que sais-je»), що в ній з'явилася "Історія Росії" проф. Паскаля, подати огляд російської літератури. Треба сразу ж зазначити, що авторка загалом добре впоралася зі своїм завданням. У стислій і ясній формі п. Ерар аналізує головні напрями російської літератури, присвятивши шість сторінок також і народній літературі. До "російської" літератури, за французькими консервативними поглядами, авторка відносить також і київську літературу доменгольської доби. Термінологія "Росії", що її авторка застосовує також і до стародавньої Русі, змушує її твердити, що київська "Росія" була зовсім відрізана від західного світу, а це, як відомо, не відповідає історичній дійсності. Архітектоніка книжки не зовсім витримана щодо пропорції. Тоді, як цілу київську добу (XI-XIII стол.) авторка описує на чотирьох сторінках, радянській російській літературі присвячено 15 сторінок! Києво-Могилянська Ака-

демія створена не в 1589 р., як це твердить п. Ерар (стор. 20). Проте радки, що їх вона присвячує Гоголеві, зовсім слухні: "Як багато українців, Гоголь є одночасно гуморист і мрійник, винахідливий і реаліст, обдарований хистом спостереження й наслідування, але він також, що є рідкість в українців, замкнений, драгливий, мало сентиментальний..."

Ліонська професорка прочитала твори письменників, про яких пише (а це не завжди буває в історіях літератур), і має свою власну думку про ці твори. Книжка її корисна й є добрим вступом до ознайомлення з російською літературою. Якби авторка в другому виданні переглянула свою термінологію, переробила б київську добу "російської літератури" та трохи докладніше зупинилася б на радянській літературі, ми зовсім були б задоволені з праці французької славістки.

Poeti Sloveni Moderni. Sempreverde e Rosmarino. A cura di Luigi Salvini. Carlo Colombo (Roma), 1951, 8°. стор. 279.

Під цим заголовком видав італійський славист Люїджі Сальвіні (Luigi Salvini) антологію модерної слов'янської поезії в італійському перекладі. Її треба поставити поряд давніших праць того самого автора: *Liriche Slovene moderne* (Napoli, 1938), та *Le Candide vile* (Roma, 1941). Більш укладиста розміром, ніж у виборі авторів, остання книжка Сальвіні подає куди більше, як заповідає її заголовок, бо вона приносить твори не тільки сучасних слов'янських поетів, але й зразки цілої слов'янської поезії аж до Франца Прешерна (1800—1849), цього слов'янського Пушкіна. Завдяки вибореві з творів 32 поетів, ми можемо ознайомитися в італійському перекладі з незвичайною й пишною літературою слов'янців, цього найменшого кількістю, але такого культурного слов'янського народу. Якби автор був переклав ще й Валентина Волніка, найвизначнішого поета до Прешерна, і додав би до цього також переклад кількох слов'янських народних пісень, книжка Люїджі Сальвіні дала б повний, заокруглений образ цілої слов'янської поезії. Найголовніші мевти з історії та з історії літератури слов'янців висвітлено в довшому (65 стор.) вступі, що допомагає краще зрозуміти деякі з полоних у збірнику поезій. Потім ідуть бібліографічні відомості про слов'янське культурне життя і нарешті біографія та літературні примітки до кожного з поетів, що фігурують в антології. З сло-

вінських поетів збірник зовсім справедливо дає найбільше місця Францові Прешернові і згаслому 1949 р. Оттонові Жупанчичеві (про цього визначного словінського поета існує гарна французька монографія професора Люсьєна Тен'єра (Tessière): *Otton Joupančitch, poète slovène. L'homme et l'oeuvre*. Paris, 1931, 12e, стор. XV, 383) і коротка стаття Раймонда Варньє (Warnier. *Othon Joupančitch ou trente ans de lyrisme slovène*) в пражському тижневикі «L'Europe Centrale», 18 лютого 1928 р. (стор. 424-425).

Італійські переклади в збірці Люїджі Сальвіні відзначаються якомога найбільшою точністю, хоча й коштом тим, що їх, за деякими малими винятками не збережено. Останні особливо відчуваються в перекладі поширених у словінській поезії сонетів, що їх неабияким майстром був шад усе якраз Франц Прешерв. Під цим оглядом ніяк не можна дорівняти переклад Сальвіні 1938 р. Лілі Нови (Lily Novy. *Gedichte*. Ljubljana). До слова ми не знайшли в антології Сальвіні імені цієї перекладачки, що сама є визначна словінська поетка.

Треба підкреслити, що Сальвіні вперше переклав твори кількох молодих словінських поетів за передову культурну мову; це добре зрозуміла словінська мірдайна критика, яка прийняла з дружиною признанням переклади Сальвіні. Не абиякого значення згаданій італійській збірник набирає сьогодні, коли взаємні інтереси її культурні зносин обидвох сусідніх народів знову міцнішають. Було б вельми побажано, щоб після цієї книжки з'явилася також довна антологія словінської прози, як продовження *Narratori Slavi* (Roma, De Carlo, 1946). Вкінці варт згадати, що італійський читач, який цікавиться Словіною, знайде в *Slavistična Revija*, III, 3-4 (Ljubljana, 1950, стор. 458-464) з-під пера відомого італійського слависта Евріко Даміані корисний і повний перегляд усіх італійських публікацій про культурне й духовне життя словінців.

Ф. Кокрон *)

*) Автор цієї рецензії, що її оригінал писано німецькою мовою, є молодий талановитий австрійський славист, який саме тепер навчає в Парижі дисертацію про мову протопопа Авакума, відомого провідника російських старообрядців і визначного московського письменника.

Р е д а к ц і я.

Jaroslav B. Rudnyč'kyj. Slavistica Canadiana. A. D. MCML. Winnipeg, Man., 1950, стор. 44 (Slavistica N° 9).

Маємо тут цікаві інформації про становництво славистичних студій у Канаді. Книжка Я. Рудницького, оздоблена численними портретами, не раз стане в пригоді кожному слависти, хоч він і матиме не одне застереження щодо деяких етимологій назв, які подає автор, ну й щодо деяких, трохи найвішних, історичних пояснень.

Birger Callemann. Zu den Haupttendenzen der urslavischen und altrussischen Lautentwicklung. Publications de l'Institut Slave d'Upsal. Uppsala 1950, стор. 174.

Прагнення синтези, таке характеристичне для багатьох проявів сучасного мовознавства, докотилося і до Швеції, де славістика завжди була схильніша до екруптнішого вивчення подробиць. Б. Каллеман хоче подати в своїй книзі синтетичний огляд праслов'янського і староруського (східно-слов'янського?) звукового розвитку. Спроба ця не вдалася, бо автор ставить питання так, що обертається в зачарованому колі: звукові зміни він пояснює зміною артикуляційної бази мовців, але ж артикуляційну базу він виводить із... звукових змін. До того ж намагання звести різні зміни до одного напрямку не можна було здійснити, і авторові довелося говорити про кілька пересувів артикуляції вперед (паляталізація), а то знов назад (веляризація).

Поза тим спроба синтези не могла, на нашу думку, вдатися ще й тому, що автор свідомо обмежився на вже відомому матеріалі. Але цей матеріал здобуто певними методами, і всяка спроба прикласти до нього механічно нові методи мусить зазнати невдачі. Бо в науці метода завжди зв'язана з свідомим чи не-свідомим добром матеріалу, наука ніколи не охоплює всіх фактів життя, бо вона ніколи не дорівнює життю. Тому нова метода ніколи не може бути автоматично побудована на фактах, здобутих старими методами. Нового вина, як відомо, не вливають у старі міхи. Про це доводиться говорити, бо такі спроби будувати нове на давніше здобутих фактах останнім часом піряться, пошліються, наприклад, на книжку данського слависта Г. К. Селсенена *Aspect et temps en Slave*, але всі вони неминуче приводять до поразки. Не може бути наукової роботи, яка б виключила дослідження фактів і залучення нових фактів.

Проте в книзі Каллемана є чимало цікавих питань і проблем, в авторі видно

дослідника з живими інтересами. Одні з цих проблем опрацьовані переконливо (особливо — проблема носових звуків у слов'янських мовах у зіставленні з французькими фактами), інші — здаються мало переконливими (наприклад, критика Брокового погляду на лямбівеларизацію і пропозиція заступити його веларизацією).

Україніст знайде в книзі і кілька міркувань про історичні і діалектні явища української мови. Першим одначе сильно перешкоджає брак виразного розрізнення, де кінчається царина "староруських" (східнослов'янських?) фактів, а де починається розвиток, власне, української мови.

Ю. Ш.

Наше листування

ДО ПОРТРЕТА ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

На зауваження Вп. Проф. О. Оглобина до моєї статті в ч. 3 "України", підписаний подає наступне.

Щоб заперечити автентичність портрета Гетьмана І. Мазепи, в виконанні гравера Л. Тарасевича 1695 року, потрібно опрокнутити всі докази відомого дослідника граверства Д. Ревінського, а також Селішова і мої. Тоді, якщо не буде "цілком ясно", то принаймні ясніше, хто має рацію. Не всі гравюри, присвячені І. Мазепі, мали давніше його герб. Такі герби уживалися в випадках, коли видання чи окремі гравюри присвячувалися подіям, що мали відношення до родинних чи особистих справ ославлених осіб. Напр., присвяти "тезисів" Академії, гравюри з нагоди весілля І. Обидовського та ін. Натомість гравюра Л. Тарасевича була вигравірована з нагоди події загально-державного характеру.

Що І. Мазепа був бунчуковим товаришем, свідчить його служба в гетьмана П. Дорошенка, зокрема під час походу на Бам'янець 1672 р. та інцидент під Крехівським монастирем в Галичині, про що маємо документи, і поміж ними лист гетьмана П. Дорошенка з датою 25 вересня 1672 р. Можливо, Проф. О. Оглобин має на увазі інституцію "бунчукових товаришів", яка була остаточно усталена по добі Мазепи, але козацьке звичає право мало означення "бунчукового товариства" і "бунчукових" ще перед добою Мазепи. "Товариство бунчукове" і "під бунчуком" (старшини) згадуються такі мазепинськими універсалами 1688 і 1699 рр.

Вп. Проф. О. Оглобин покликається на портрет І. Мазепи на дзвоні Домашницького монастиря 1699 року, одначе пише, що малює бачив фотографію дзвону, яка не була публікована. Залишається безсумнісним, що техніка виготовлення "портретів" на дзвонах і техніка виконання гравірованих портретів має цілковиту перевагу

гравюрам. Ті останні виконувалися сучасниками — визначними граверами для репродукції і поширення, та, безсумнівно, апробувалися дотичними особами. Отже, при порівнянні портретів, підставою мають служити передовсім гравюри сучасників Мазепи, виконані тогочасними українськими мистцями для тогочасних потреб. А таких автентичних гравюр-портретів І. Мазепи збереглося чотири: Л. Тарасевича 1695 р., І. Мигури 1706 р., З. Самойловича початку XVIII стол., і Д. Галяховського 1708 р.

Володимир Січинський

Нью-Йорк, 28 липня 1951 р.

ДІАЛЕКТНА ОСНОВА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

В. Чаплинко прохас виправити "невільні помилки" в його статті "Діалектна основа української літературної мови" ("Україна", ч. 4, стор. 235), а саме: має бути нарісток "ОЩІ", а не "ЩІ", як надруковано на сторінці 237; у таблиці (стор. 240) цифру 11 треба виправити на 9.

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

У ч. 4 "України" зауважено такі друкарські помилки:

На стор. 243, 21-ий рядок знизу, надруковано: "О. Назарчук", а треба: "О. Назарук".

На стор. 244, 3-ий рядок знизу, надруковано: "Роздору", а має бути: "Роздору".

На стор. 266, 2-ий рядок знизу, надруковано: "sua", а треба: "sua".

На стор. 268, у першій п'ятилітній, 7-ий рядок знизу, надруковано: "Мигури", а має бути: "Мигури".

На стор. 296, у другій п'ятилітній, 4-ий рядок знизу, надруковано: "Zelensia", а має бути: "Zelensja".

На стор. 298, у другій п'ятилітній, 18-ий рядок знизу, надруковано: "основ", а треба: "основ".

Україніка

● В *The American Slavic and East European Review* (Нью-Йорк, 1950, вивітень, стор. 105-116) знаходимо статтю "Німці в Україні 1918 року", з-під пера *Henry Cord Meyer*, що в ній автор подає невидані листи *Пауля Рорбаха* й німецького генерального консула в Києві *Тіля*.

● В «East European Revolution» з-під пера *Hugh Seton - Watson'a* (Лондон, 1950, стор. XV, 406), знаходимо (стор. 110) згадку про УПА за книжкою *М. Лебеда* "УПА".

● Доповідь *І. Борщака* "Домонгольська Русь, Україна й Росія" (*La Ruthénie pré-mongole, l'Ukraine et la Russie*), виголошена на Паризькому IX конгресі історичних наук у серпні 1950 р. (див. "Україна", ч. 4, стор. 285), видрукувана в цілості в *Revue Historique* (вивітень = червень 1951 р., стор. 217-222). Короткий перебіг дискусій з приводу цієї доповіді подав проф. *Р. Порталь* (стор. 222-223).

● «Lingua», міжнародній журнал загального мовознавства (Гаарлем, у Голландії), друкує в числі з грудня 1950 р. (II, 4, стор. 399-418) англійською мовою статтю *Ю. Шережа* "Буквоочна фонема" (*Phonema Etrana*), за матеріалами східно-слов'янських мов.

● *І. Борщак* видрукував французькою мовою в "Записках Чина Святого Василя Великого" (1950, I, вип. 1-2, стор. 360-364) статтю у *«Une église catholique ukrainienne à Paris il y a un siècle»*, що мала з'явитися ще 1943 року, після урочистого відкриття церкви св. Володимира, й що її, разом з проєктованою тоді книжкою про церемонію відкриття нової церкви, заборонила німецька влада.

● *John S. Reshetar*, професор університету в Принстоні, видрукував у *«The American Slavic and East European Review»* (1951, лютий, стор. 38-49) документовану статтю "Український націоналізм і православна Церква".

● У знаному паризькому польському місячнику «Kultura» (№ 1/39, стор. 11-24) з'явилася цікава стаття *Ю. Шережа* "Молодь четвертого Харкова", в перекладі польського поета *Ю. Лободовського*, що вмістив у тому таки числі (стор. 135-143) статтю, присвячену романові *І. Багряного* "Сад Гетсиманський".

● Проф. *Б.-О. Унбегаун* займається (*Mélanges Henri Grégoire, Bruxelles 1950, vol. II, стор. 610-618*) питанням про назву слов'янських "Рутенів" (*Le nom des Ruthènes Slaves*); — за страєбурзьким професором, середньовічні ченці, автори західно-європейських літописів, вигадали цю назву по аналогії з "Рутенами" Цезаря в Галлії.

● Словінський мовознавець *Райко Нахтігал*, професор Люблянського університету, видрукував 1949 р. цікавий *Uvod v slovansko Filologijo* (Любляна, 8°, стор. 119), де знаходимо також численні праці українських філологів і мовознавців.

● Україністи мусять занотувати в себе «Katalog Rekorisów» Польської Бібліотеки в Парижі, що його (I том) опрацював кустос бібліотеки, історик *Чеслав Хованець* (Kraków, 1939), бо тут описано також рукописи, що стосуються до України, а саме: рукопископія XVIII в. твору *Бошяна*, з додатком листа коронного гетьмана *М. Потоцького* з 29. III. 1647 р. (цього рукопису тепер нема в бібліотеці); копія з XIX в. редакції *Селецького* про його місію до *Ю. Хмельницького*; копія XIX в. листа *Мазани* до берестейського старости з 11. II. 1706 р, копія XIX в. матеріялів про селянські закони в Правобережній Україні 1783 року; автографічний рукопис *Леонара де Реттеля* "Поєзія на Україні" (див. уривок цього рукопису "Невідомий французький переклад Шевченка", що його подав *І. Борщак* у львівській газеті "Назустріч", (15. III. 1934); нотатки з «Gazette de France» (1631-1791).

● Релігійний французький бюлетень (червень, 1951, стор. 37) «Catholica Unio», орган пентифікальної установи для з'єднання християнського Сходу з католицькою Церквою, що виходить вже 19-ий рік у Фрібурзі, в Швейцарії, цілком присвячений Україні. Він починається листом єпископа *Бучка*, де наш Візитатор дорікає західному світові, що той замовчує переслідування, яких зазнала українська католицька Церква. Далі знаходимо у фрібурзькому бюлетені статті: д-ра *Маркуса* — "Україна"; о. проф. *В. Лабі* — "Українська Церква після Берестейської Унії"; *К. Фішера* — "Митрополит *Андрей Шептицький*"; *Б. Фішера* — "Пій X, творець російського католицького екзархату". В хривіці вміщено цікаву таблицю "Став української католицької Церкви від 1939 р."

Цена — 275 frs.
Prix